

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Bilim Dalı

**SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE YAŞANAN MALİ BUNALIM VE
UYGULANAN MALİ REFORMLAR (1861-1876)**

Fatih Sefa TOPÇU

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE YAŞANAN MALİ BUNALIM VE
UYGULANAN MALİ REFORMLAR (1861-1876)

Fatih Sefa TOPÇU

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

Fatih Sefa TOPÇU tarafından hazırlanan “SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE YAŞANAN MALİ BUNALIM VE UYGULANAN MALİ REFORMLAR (1861-1876) başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU] (Başkan-Danışman)

[Doç. Dr. Bekir KOÇ] (Üye)

[Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ] (Üye)

[Yrd. Doç. Dr. Haklan KAYNAR] (Üye)

[Öğr. Gör. Dr. Gülay TULASOĞLU] (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

16/06/2014

Fatih Sefa TOPÇU

ÖZET

TOPÇU, Fatih Sefa SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE YAŞANAN MALİ BUNALIM VE UYGULANAN MALİ REFORMLAR (1861-1876), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Bu çalışmayla, 1861-1876 yılları arasında ortaya çıkan mali bunalımda, günümüz mali analiz teknikleri kullanılarak ilgili dönem bütçelerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Dönemi daha iyi anlaşılabilir kılmak için Tanzimat sonrası Osmanlı Devletinin genel durumuna değindikten sonra ekonomik ve mali konularda yenileşme hareketleri ve dönemin modern bütçe çalışmaları analiz edilmiştir.

Özellikle Kırım Savaşı ile ortaya çıkan parasal daralma sonrası Osmanlı Hükümeti'nin kamu harcamalarını dış borç ile finanse etmesi ve bu yöntemi sürekli kullanmasıyla mali bunalım kaçınılmaz hale gelmiştir.

Dönemin maliye bürokrasisi mali bunalımın ötelenmesi ve çözümü çalışmaları kapsamında modern anlamda mali bütçe hazırlanmasının ve uygulanmasının gerekliliği önerilmiş, mevzuatı hazırlanmış ve bu doğrultuda bütçeler yürürlüğe girmiştir.

Sonuç olarak dönem bütçelerinin sadece zorunlu kamu harcamaları ve borçlarının karşılanmasını hedeflediği tespit edilmiş olup mali politika fonksiyonunu yerine getirememiştir.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi, Mali Bütçe, Mali Analiz, Borçlar.

ABSTRACT

TOPÇU, Fatih Sefa THE FİNANSAL CRİSİS ERA OF SULTAN ABDÜLAZİZ AND İMPLEMENTED FİNANSAL REFORMS (1861-1876), Master Thesis, Ankara, 2014.

This study aims to investigate budgets of 1861-1876 financial crisis period by using today's financial analysis techniques. To make better understood the period, first general conditions of Ottoman Empire after the Tanzimat period is mentioned then economic and financial reforms and period's modern budget process was analyzed.

Especially during the Crimean War, after emerging monetary contraction, the Ottoman Government's public spending was financed by foreign debts and this method was used continuously and as a result financial crisis had become inevitable.

In order to solve or at least delay the financial crisis, financial bureaucracy proposed to prepare and implement modern budget and prepared legislation and then proposed budgets entered into force in this direction.

As a result, the period's budget objective was to meet only mandatory public spending and debt but unfortunately could not fulfill the function of fiscal policy.

Key Words

The Ottoman Empire, Tanzimat Period, Financial Budget, Financial Analysis, Debts.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
TABLolar LİSTESİ	ix
GRAFİKLER LİSTESİ.....	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM	4
TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI İMPARATORLUĞU EKONOMİSİNİN GENEL DURUMU	4
1- Sanayi Devrimi Sonrası Küreselleşen Dünya ve Osmanlı Devleti	8
2- Osmanlı Devletinin Sosyo-Ekonomik Durumu	14
2.1-Tarım.....	15
2.2-Nüfus.....	15
2.3-Ticaret	16
2.4-Sanayi.....	17
2.5-Emek	18
2.6-Vakıf	18
2.7-Ulaşım	19
3- Sultan Abdülaziz'in Tahta Çıkışı ve Islahatları	19
II. BÖLÜM	25
OSMANLI İMPARATORLUĞU BÜTÇE ANLAYIŞI VE BÜTÇE UYGULAMALARI.....	25
1-Osmanlı Bütçe Geleneği.....	25
2-Çağdaş Bütçe Tekniklerinin Ortaya Çıkışı.....	26
3-Bütçe Nizamnameleri.....	28
3.1- 1855 Yılında Hazırlanan Bütçe Nizamnamesi (Ek-1)	29
3.2- 1871 ve 1874 Yıllarında Hazırlanan Bütçe Nizamnameleri (Ek-2).....	32
4-Bütçe Gelir ve Gider Kalemleri.....	33
4.1- Gelir Kalemleri (Olağan Gelirler).....	35
4.1.1-Aşar (Öşür)	35

4.1.2-Ağnam ve Canavar Resmi	36
4.1.3-Cizye ve Bedeli Askeri	37
4.1.4-Gümrük Vergileri.....	38
4.1.5-Damga Resmi ve Harçlar	38
4.1.6-Ancemaatin Vergiler	39
4.2- Maktu Gelirler	40
4.3-Çeşitli Diğer Gelirler	41
4.2-Olağandışı Gelirler	41
4.2.1-İç Borçlanma	42
4.2.2-Dış Borçlanma	44
Osmanlı Bankasının Kurulması	48
4.2.3- Kâğıt Para Basımı (Kaimeler).....	56
4.2.4- Tağşiş.....	63
5.Gider Kalemleri.....	65
III. BÖLÜM	71
ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE HAZIRLANAN DEVLET BÜTÇELERİNİN MALİ ANALİZİ.....	71
1. Osmanlı Devleti 1860/1861-1861/1862 (1276 ve 1277) Mali Yılı Bütçeleri	72
• 1860/1861 ve 1861/1862 Mali Yılı Bütçelerinin Mali Analizi:.....	74
2. Osmanlı Devleti 1863/1864 (1279) Mali Yılı Bütçesi.....	86
• 1863/1864 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:.....	88
3. Osmanlı Devleti 1869/1870 (1285) Mali Yılı Bütçesi.....	98
• 1869/1870 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:.....	101
4. Osmanlı Devleti 1873/1874 (1289) Mali Yılı Bütçesi.....	109
• 1873/1874 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:.....	112
5. Osmanlı Devleti 1875-1876 (1291) Mali Yılı Bütçesi.....	120
• 1875/1876 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:.....	123
MAL ANALİZİ YAPILAN BÜTÇELERDEKİ VERİLERİN GRAFİKSEL GÖSTERİMİ.....	135
IV. BÖLÜM	145
OSMANLI DEVLET'İNİN MALİ BUHRANI, İFLAS KARARI VE SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER...	145
4.1- MALİ BUHRAN VE KISACA SEBEPLERİ	145
4.1.1- BORÇ POLİTİKASI.....	146
4.1.2- PARA POLİTİKASI	148
4.1.3- VERGİ POLİTİKASI	150

4.1.4-	SAVURGANLIK	151
4.1.5-	İSYANLAR.....	154
4.1.6-	KITLIK, DOĞAL AFETLER VE NÜFUS ARTIŞLARI.....	155
4.2-	DEVLETİN MALİ İFLAS KARARI.....	157
4.3-	İFLAS SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER.....	159
4.3.1-	RÜSUM-U SİTTE İDARESİ.....	163
4.3.2-	MUHARREM KARARNAMESİ VE DUYUN-U UMUMİYE İDARESİNİN KURULMASI	164
	SONUÇ.....	168
	EKLER.....	172
	KAYNAKÇA.....	183

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
ATO	:Ankara Ticaret Odası
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
DİE	:Devlet İstatistik Enstitüsü
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
İ. MSM	:İradeler-i Mesail-i Mühimme
MMD	:Maliyeden Müdevver Defter
Nr.	:Numara
s.	:Sayfa
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
vb.	:Ve benzeri
Yay.	:Yayınlayan

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo: 1 XVI. ve XVII. Yüzyıl Gelir ve Gider Cetveli	26
Tablo: 2 1855 Tarihli Bütçe Nizamnamesi Gelir ve Gider Kalemleri	32
Tablo: 3 1854 -1877 Dönemi Dış Borçlar (Para değeri Sterlin)	55
Tablo: 4 1841-1876 Dönemi Devlet Gelir ve Gider Cetveli	71
Tablo: 5 Osmanlı Devleti 1860/1861-1861/1862 Mali Yılı Bütçesi	73
Tablo: 6 Osmanlı Devleti 1863/1864 Mali Yılı Bütçesi	85
Tablo: 7 Osmanlı Devleti 1869/1870 Mali Yılı Bütçesi	96
Tablo: 8 Osmanlı Devleti 1873/1874 Mali Yılı Bütçesi	107
Tablo: 9 Osmanlı Devleti 1875/1876 Mali Yılı Bütçesi	118
Tablo: 10 Gelir Kalemlerinin Miktarları ve Yüzdalık Dilimi	130
Tablo: 11 Harcama Kalemi Bazında Tahsisatlar ve Yüzdalık Dilimi.....	130

GRAFİKLER LİSTESİ

	Sayfa No
Grafik-1: Doğrudan Alınan Vergilerler	134
Grafik-2: Doğrudan Alınan Vergilerin Toplam Gelirlere Oranı (%).....	134
Grafik-3: Dolaylı Alınan Vergi, Resim ve Harçlar	135
Grafik-4: Dolaylı Vergiler, Resim ve Harç Gelirlerinin Toplam Gelire Oranı (%)..	135
Grafik-5: Kamu Faaliyet Gelirleri	136
Grafik-6: Kamu Faaliyet Gelirlerinin Toplam Gelirlere Oranı (%)	136
Grafik-7: Maktu Gelirler	137
Grafik-8: Maktu Gelirlerin Toplam Gelirlere Oranı (%)	137
Grafik-9: Toplam Gelirler	138
Grafik-10: Bütçe Açık veya Fazlanın Toplam Gelirlere Oranı (%)	138
Grafik-11: Askeri Harcamalar	139
Grafik-12: Askeri Harcamaların Toplam Giderlere Oranı (%)	139
Grafik-13: Sultanın Harcamaları	140
Grafik-14: Sultanın Harcamalarının Toplam Giderlere Oranı (%)	140
Grafik-15: İdari Harcamalar	141
Grafik-16: İdari Harcamaların Toplam Giderlere Oranı (%)	141
Grafik-17: Toplam Borç Ödemeleri	142
Grafik-18: Borç Ödemelerinin Toplam Giderlere Oranı (%)	142
Grafik-19: Toplam Giderler	143
Grafik-20: Bütçe Açık Oranı - Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı (%)	143

ÖNSÖZ

Sultan Abdülaziz dönemi, Tanzimat sonrasında devletin yeniden organizasyonu kapsamında kurum ve yönetim kültürünün hızla değiştiği, Osmanlı İmparatorluğu ekonomisiyle, sanayisiyle dışa açık bir pazar haline geldiği ve son olarak yeni finansal kaynakları keşfetmesi ile mali bunalımın ortaya çıkarak devlet hazinesinin iflasa sürüklendiği zaman dilimi olmuştur.

Bu dönem tarihçiler tarafından sık sık araştırılmış ve çeşitli makaleler yazılmıştır. Bu konuyu araştırırken özellikle irdelediğimiz husus, zaten araştırılmış, tartışılmış ve yazılmış olan bir konuyu, farklı bir bakış açısı ile bir Maliyeci kimliğiyle nasıl anlamalıyız olmuştur.

Bu çalışmada beni cesaretlendiren, yol gösteren, çalışmanın tamamlanmasında yardımlarını esirgemeyen ve her konuda yanımda olan hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLI' ya ne kadar teşekkür etsem az kalır. Ayrıca değerli bilgi ve birikimlerinden yararlandığım Tarih Bölümü hocalarıma, meslektaşlarımdan Mali İstatistikler Daire Başkanı Selçuk ADIGÜZEL'e, Maliye Uzmanı Nevzat KILIÇ'a ve Maliye Uzmanı Ercan YAKIŞIR'a tezimi okuyup, önerilerde buldukları için teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak iş ve eğitim hayatımda maddi ve manevi her konuda, her zaman yanımda olan eşime ve iki kızıma sonsuz teşekkür ederim.

GİRİŞ

Değişmenin olmadığı bir insan topluluğu düşünmek mümkün değildir. Değişme ise tarihi bir vetire içinde cereyan eder. Tarihçi İbn-i Haldun, devletlerin de insanlara benzediğini, gençlik, ihtiyarlık ve olgunluk gibi tabii ömürlerinin olduğunu ve üç yüz yılda bir usul ve adetlerinin değiştiğini kaydetmiştir. Değişime karşı direnmek, çoğu zaman tarihteki buhranların kaynağını oluşturmuştur. Öyleyse yapılması gereken, zamanın gerektirdiği değişikliklere karşı durmak değil, bu değişmeyi şuurlu ve dengeli olarak gerçekleştirmektir. Cevdet Paşa'ya göre 'her insan topluluğu zorlanarak da olsa bu köprüden geçmiş, değişime karşı direnenler ise yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır' der. Kısaca evrensel mahiyetteki bu tabii kanun Osmanlı toplumu için de geçerli olmuştur¹.

Osmanlı Devleti'nde de kaçınılmaz olarak değişimler yaşanmış ve 19. yüzyılda, siyasi, iktisadi ve sosyal hayatta ciddi ölçüde yenilikler ortaya çıkmıştır. Siyasi hayatta yaşanan dönüşüm, hem iktisadi hayatta hem de sosyal hayatta değişikliklere sebep olmuştur. Ayrıca eldeki toprakların kaybedilmesi ve siyasi olarak Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını arttırması, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarının ilanını da beraberinde getirmiştir. Bu fermanların sosyal ve iktisadi yapıyı değiştirici etkileri olmuştur. Yine bir Avrupalı ülke olan İngiltere ile imzalanan serbest ticaret anlaşması olan 1838 Balta Limanı Antlaşması, geleneksel iktisadi yapının terkedilerek serbest ticaret ortamının oluşmasına ve modern iktisadi düşüncenin yayılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne modern iktisadi düşüncenin her ne kadar 1838 Balta Limanı Antlaşmasıyla yayılımının hızlandığı gerçek ise de, Osmanlı Devleti'nde modern iktisadi düşünce, Osmanlı bürokratları tarafından da benimsenmişti. Çünkü artık devletin kadim geleneğe dönebilmesinin kendi iç dinamikleri ile değil de batılı kurumların ve düşüncesinin tesis edilmesiyle olacağı inancının yerleşmesi ve III. Selim'den itibaren politikalarda ortaya çıkan bariz değişikliklerden anlaşılmaktadır. Bu değişiklikler, Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısının modern iktisadi düşünce doğrultusunda olacağı yazılı bir hale getirilmiştir.

¹ Coşkun Çakır, Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, Küre Yayınları, s. 1.

Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilan edilmesinden, 1876 yılına kadar olan zaman dilimine Tanzimat Devri denilmektedir. Bu devir, Osmanlı tarihinde birçok yeniliklerin yapıldığı, Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarıyla batılılaşmaya çalıştığı bir devir olmuştur.

Bu nedenle, Tanzimat Devrinin son bulduğu tarih ile çalışmanın konusu olan mali buhranın yaşandığı ve iflas kararının açıklandığı Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilme hadisesinin tarihi olan 1876 yılı ayrıca bir öneme sahiptir.

Sultan Abdülaziz (1861), tahta çıktığı ilk yıllarda Tanzimat Devrinin en yetenekli idarecileri arasında gösterilen Ali Paşa ve Fuad Paşa'nın destekleri sayesinde reformlara devam etmeye çalışılsa da, Sultan Abdülaziz'in on altı yıllık saltanatı boyunca ekonomik sıkıntılar devamlı sorun olmuştur. İlk yıllarda Ali Paşa ve Fuad Paşa'nın başarılı yönetimi sayesinde ekonomik kriz ötelenebilmiştir. 1871 yılından itibaren bu idarecilerin desteğinden mahrum kalan Sultan Abdülaziz ve yönetimi gittikçe mali buhrana sürüklenmiştir. Buhranın en önemli sebeplerinden biri olan devletin (kamunun) harcamalarının finansmanında, hazinenin borçlanma yöntemine başvurması ve bu yöntemi alışkanlık haline getirmesidir. Bu durum o kadar ileriye gitmiştir ki, vadesi gelen borçları dahi, yeni borçlanmalarla kapatma politikasına dönüşmüş ve bu borçlanma politikasını da iyi yönetememeleri, hazinenin iflasına neden olmuştur. Kısaca söylemek gerekirse dönemin mali sorunları, yapılan hatalar, çözüm önerileri ve devletin iflası çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin 1876 tarihinde yaşamış olduğu mali bunalımın, sadece siyasi ve ekonomik hataların yol açtığı olayları tarihi açıdan incelemek yerine, ilgili dönemde yapılmış olan, mali yıl bütçelerinin, mali olarak teknik analizi yapılarak farklı bir bakış açısı ile olaya yaklaşmak olacaktır.

Bu açıdan bakıldığında çalışmanın önemi, Abdülaziz döneminde yaşanan ekonomik buhranın incelenmesinde, bu yaklaşım tarzı ile araştırma ve analizlerin yapılmamasıdır. Genel olarak, bu döneme ilişkin yazılmış eserlerin ortak özelliği, dönemin öne çıkan ekonomik ve mali olayları tarihsel olarak ele alınması şeklindedir.

Araştırmanın hipotezi ise, XIX. yüzyıl ilk çeyreğinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan batılılaşma çalışmaları kapsamında, Osmanlı Devleti'nin Mali alanda yaptığı yenilikler, modern bütçe çalışmaları ve yapılan mali bütçelerin, dönemin kronik

sorunlarını ne kadar yansıttığı olacaktır. Ayrıca mali bütçelerin yapılması ile amaçlanan hedeflere ne derece ulaşıldığı önem arz edecektir.

Çalışmanın kapsamını dönem olarak 1861-1876 yılları arası Osmanlı Devletinin yaşamış olduğu mali bunalım ve sonucunda devletin iflası ve sonrası vuku bulan hadiseler ile sınırladık. İncelediğimiz dönem, aslında çok geniş kapsamlı olarak çalışılabilir. Devletin yaşamış olduğu bunalımın sebebini ise, sadece maliye odaklı düşünmek kolaya kaçmak olacaktır. Çünkü herkesçe kabul edilir ki XIX. Yüzyıl, dünyanın yeniden inşa edildiği, yeni devletlerin kurulduğu, sanayi ve teknolojinin hızla geliştiği bir çağ olmuştur. Bunların Osmanlı Devletine yansımaları ve etkileri aslında bunalımı tetikleyen faktörler olmuştur. Ancak tahmin edileceği üzere, bu denli geniş kapsamlı bir çalışma yüksek lisans çalışması olamazdı, bu nedenle çalışmamızı, yaşanan ekonomik bunalımın mali yönü ile sınırlamayı daha uygun bulduk.

Araştırmanın yöntemi ise, ilk olarak Tanzimat dönemi ile alakalı kaynakların taranması olmuştur. İlk olarak, konuya ilişkin yazılan eserler ve yapılan çalışmalar incelenmiştir. Dönemi genel hatları ile inceledikten sonra, örneklem olarak alacağımız mali yıl bütçeleri tespit edildi. Bu arada dönem bütçelerini bulmak için, Maliye Bakanlığı kütüphanesinden ve Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsünden faydalanılmıştır. Ayrıca, dönem içinde yayınlanan kararname ve genelgeler de incelenmiştir. Sonuç olarak çalışmanın ana eksenini, mali konularda yazılmış eserleri ve mali belgeleri inceleyerek değerlendirmelerde bulunmak ve dönemin mali yıl bütçelerine, modern mali analiz tekniklerini uygulayarak, mali buhranı açıklamak olmuştur. Ayrıca önemli bir hususa daha değinmek gerekiyor. Modern mali analiz teknikleri uygulanırken, bütçenin yanı sıra bilanço, mizan ve çeşitli muhasebe tablolarını da ihtiyaç duyuluyor. Oysa incelediğimiz döneme ilişkin, bütçelerin dışında herhangi başka bir veri veya muhasebe tablosu olmadığı için mali analiz yöntemlerini, sadece bütçe kalemleri üzerine uygulamamız gerekti. Bu nedenle işimizin biraz zor olduğu söylenebilir. Çünkü elimizde ne kadar çok mali veri varsa, o kadar kolay ve o kadar doğru analiz yapılmış olacaktı. Bu eksikliğe rağmen sadece mali yıl bütçelerinden ulaşılabilecek tüm çıkarımları ve analizleri çalışmamıza almaya özen gösterdik.

I.BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI İMPARATORLUĞU EKONOMİSİNİN GENEL DURUMU

Sanayi Devrimi öncesi 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ki dönemde, tarihe ismini yazdırabilmiş hemen hemen her devlet, birbirine benzeyen iktisadi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların en başında devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için yapmaları gereken işler geliyordu. Başkent, ordunun ve diğer şehirlerin iaşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için en önde gelen iktisadi politika sorunları arasında yer alıyordu.²

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi politikalarını anlayabilmek için, her şeyden önce devletin niteliğini ve değişik toplumsal kesimlerle olan ilişkilerini incelemek gerekmektedir. Devletin ekonomik düzeni, kendi kendine yeterli olması fikri üzerine temellenmiştir. 15. yüzyıldan itibaren geliştirilmeye başlanan güçlü merkeziyetçi yapı, imparatorluğun çeşitli bölgelerinin birbirlerini tamamlayacak şekilde geliştirilmesini sağlamasına yarıyor ve böylece herkesi refaha götüren politika izlemesine olanak veriyordu. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren hükümetin kendine yeterlilik düzenini uygulama yeteneği zayıflamaktaydı. Aslında 19. yüzyılda ortaya çıkan mali bunalımın kaynaklarını 16. yüzyılın sonlarında aramak daha doğru olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemlerinde savaşlar kısa sürmekte ve imparatorluğa toprak ve istihdam kazandırmakta iken, 17. yüzyılda yapılan savaşlar ise uzun sürmekte, bundan dolayı da imparatorluk büyük bir mali yükün altına girmekteydi. Öte yandan Batı'daki savaş teknolojisinde ortaya çıkan hızlı gelişmeler de takip edilememekte ve Osmanlı ordusu, ateşli silahlarla güçlendirilmiş Batılı devletler karşısında başarılı olamamaktaydı. Bu durum karşısında Osmanlılar tımar düzenine dayanan ordusunu geri plana çekerek, sürekli hazırda tutulan yeniçeri ordusunu geliştirmeye mecbur kaldılar. Yeniçerilere karşı bir denge unsuru olan tımarlı sipahinin giderek dağıtılması ve yeniçeri sayısının giderek artması Osmanlı'da

² Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4 Basım, s.19.

yapılacak olan her türlü yenileşme hareketi karşısında duran bir gücün de doğmasına sebep oldu. Ayrıca yeniçeri sayısının giderek artması da maaş ödemeleri noktasında devleti mali sıkıntıya sokan, ayrı bir sorun olmuştur. Zira bu maaşların ödenmesi için reayadan alınan vergiler giderek artırılmıştır. Bunun yanı sıra tımarlı sipahinin dağılması, Osmanlı ekonomisinin yapı taşlarından biri olan tarım sistemin bozulmasını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca savaşlarda büyük toprak kayıplarının yaşanması, devletin gittikçe artan ihtiyaçlarının karşılanması için ihtiyaç duyulan tarımsal faaliyetlerden alınan öşür gelirlerinin artırılması maksadıyla, uzun vadede yararı olmayan, sadece kısa vadeli çıkarlarını korumayı düşünen mültezimler tarafından vergilerin tahsil edilmesi politikasına geçilmiştir. İmparatorluktaki güç kaybı sonucunda oluşan ortam; rüşvet, adam kayırma, etkili bir denetimin olmayışı ve bürokrasinin yetersizliği; mültezimlerin halkı soymasına ve pek çok üreticinin toprağını terk ederek şehirlere göç etmesine sebep oldu. Terk edilen toprakların belirli ellerde toplanması, toprak zenginlerini, eşraf ve ayanları ortaya çıkardı. Gittikçe zayıflayan merkezi yönetim bunlara söz geçiremez ve vergileri toplayamaz oldu.³

Osmanlı ekonomisi bu durum karşısında, ciddi şekilde etkilenmekte ve zarar görmekteydi. Fakat toprak sisteminin bozulmaya başlaması Osmanlı ekonomisini sarsan başlıca etken değildi. Avrupa'da 16. yüzyılda başlayan coğrafi keşiflerin etkisi artık tam anlamıyla Osmanlı İmparatorluğunda hissedilmeye başlamıştı. 1492'de Amerika'nın keşfiyle başlayan süreçte Osmanlı'ya giren büyük miktardaki gümüş, Osmanlı'da yüksek enflasyona sebep olmuştu⁴. Bu fiyat artışını tetikleyen etken ise üretim artışının çok az olmasına rağmen Osmanlı'ya giren büyük miktardaki gümüş akışıydı. Batı'dan gelen ucuz ve bol gümüş akışının Osmanlı üzerindeki mali etkisi çok büyük oldu. Gümüş kıtlığı bunalımlarına alışmış olan Osmanlı yöneticileri bir bolluk bunalımını anlayamadılar ya da dışarıdan içeriye akan, yeni ticareti uygun bir şekilde vergilendiremediler. Sorunun ne olduğunun anlaşılmasından dolayı uygulanan tedbirler durumu daha kötüye götürdü⁵. 1584'te akçe, bir dirhem gümüşün beşte birinden, sekizde birine indirildi. Fiyat artışlarını engellemek için alınan

³ Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları 1854 – 1914*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999, s.2

⁴ Avrupalı tüccar ve işadamları ellerindeki para ve kıymetli madenleri mallara yatırmak amacıyla fiyatların henüz düşük olduğu Doğu Akdeniz ve Asya ülkelerine yöneldiler. Yabancı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu ile doğu ülkelerinden bol miktarda buğday, pamuk, ham ipek, kereste, yün ve yağ gibi sanayi ara mallarını Avrupa pazarlarından daha ucuza alarak ülkelerine götürdüler. İşte gümüşün neden olduğu, ilk önce batıda başlayan fiyat artışları doğuda da kendini gösterdi. bkz. Önsoy, *a.g.e.*, s. 5.

⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 9. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2004, s. 29.

tedbirlerin başında, iktisadi ve sosyal sonuçlarıyla sürekli bir mali bunalıma yol açan devalüasyon (yerli paranın değerinin düşürülmesi) gelmiştir. Gümüş fiyatı düştükçe altın fiyatı yükseldi. Osmanlı İmparatorluğu iki defa, yeni gümüş para çıkarmak suretiyle enflasyon dalgasını durdurmaya çalıştı. Fakat gittikçe artan harcamalar ve değeri düşen para ile karşı karşıya kalan hazine daha da kötü duruma düştü.

Bunların yanı sıra Ümit Burnu'nun keşfedilmesinden sonra özellikle 17. Yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bulunan ticaret yollarının yer değiştirmeye başlamasıyla birlikte imparatorluk ciddi anlamda mali sorunlar yaşamaya, Akdeniz ticareti süreç içerisinde eski önemini kaybetmeye, Baharat ve İpek Yolları tercih edilmez hale gelmeye başladılar. Sömürgeciliğin güçlenmesiyle beraber Batılı devletler, Osmanlı aracılığıyla elde edilen ticaret mallarını sömürgelerinden getirmeye başladılar. Zamanla Osmanlılar uzak doğudan gelen malları Avrupalı tüccarlardan daha pahalı fiyata almaya başladılar. İmparatorlukta bu durumun farkında olan Ömer Talip adında bir gözlemci coğrafi keşiflerin etkisini şu şekilde ifade etmiştir:

“Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler; gemilerini her yöne gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, İndüs ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağıtılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ve İslam ülkelerine getiriyorlar ve fiyatlarının beş katına satıp çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslam ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir; aksi halde Avrupalılar çok geçmeden İslam ülkelerine hükmedeceklerdir⁶.”

18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin yönü batıya kaymaktaydı ve bu yüzyılda Avrupa ve Osmanlı arasındaki ticarete konu olan malların içeriğinde de değişiklikler meydana gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, Batılı devletlerin ticaret ve üretimde kaydettikleri başarılarla paralel olarak, tekstil başta olmak üzere pek çok dalda gelişme gösteren sanayisine hammadde sağlamaya, karşılığında da Batı'dan mamul mal almaya başladı. Batılı devletlerin hızlı sanayileşmeleri ile ortaya çıkan, özellikle ticari alanlarda ki bu üstünlüğü dengelerin Osmanlı aleyhine gelişmesine neden oluyordu. Ayrıca yüzyılın sonlarında ortaya çıkan savaşlar devleti mali ve siyasal anlamda zora sokuyordu.

⁶ Özkan Ünal, Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı – Alman İlişkileri (1856/1914), Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2009, s.19

19. yüzyıla kadar olan döneme ilişkin kısa bir değerlendirmeden sonra Tanzimat'ın ilanıyla başlayan sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda yaşanan büyük değişimlerin olduğu bir dönem başlamaktadır. Bu değişimler, iç ve dış etkenlerin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı ekonomisi, yüzyılın başından itibaren karşılaştığı yeni bir dünya ekonomisi ve iktisadi ilişkiler ağı nedeniyle kabuk değiştirmeye bir nevi zorlanmıştır. Sanayi devriminin yol açtığı üretim artışı, bununla birlikte teknolojik gelişmeler gibi faktörler, dünya genelinde gelişmiş ekonomik ilişkileri doğurmuştur. Sanayi devrimini gerçekleştiren ülkeler, hammadde ve yeni pazar arayışı içerisinde girmişlerdir. Ayrıca bu durum sanayileşmiş ülkeler arasında bir rekabeti de beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu gibi gelişmeleri takip edemeyen ülkeler, sanayileşmelerini erken tamamlayan ülkeler için ayrıca önem arz etmiştir⁷.

Osmanlı İmparatorluğu açısından, 19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da, merkezi devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali öncelikleri yönlendiriyordu. Vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra, güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iâşesinin sağlanması devletin en önemli amaçlarını oluşturuyordu. Nitekim yüzyılın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin ilk hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılama amacını taşımaktadır⁸.

Mısır' da Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı sanayileşme girişimleri ve bu çabalar sonrasında Osmanlıya karşı kazandığı askeri başarılar, Osmanlı yöneticilerini etkilemiştir. 1830 ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek, Devlet'in mülkiyetinde ve esas olarak ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak üzere bir dizi fabrika kurmuştur. Hatta bu fabrikalarda çalışmak ve üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve işçiler getirtilmiştir. Ancak buna rağmen, fabrikaların birçoğu işletilemedi ve kısa süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalınmıştır.

Ayrıca 19. Yüzyılda, Tanzimat reformları sonrası mamul mal ithalatı hızla genişleyince, Lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması merkezi devlet için

⁷ Mustafa Öztürk, Hülâsa tül Efkâr Gazetesi ve 1873 – 1875 Arası Osmanlı Devletinin Ekonomik ve Sosyal Durumu, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 54

⁸ Şevket Pamuk, Osmanlı – Türkiye İktisat Tarihi 1500 – 1914, İletişim Yayınları, s. 201

öncelik oluşturmadı ve bunun sonrasında devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verildi. Böylece loncaların tekelci konumları ortadan kaldırılmış oldu. Loncalar ve gedikler Osmanlı ekonomi sisteminin içinde iyi organize olmuş, sağlam esnaf kuruluşlarıydı. Loncalarda ustalardan kurulu “İhtiyarlar Meclisi” bulunuyor, bunlar esnafın işlerinin gelişmesine, uyumlu çalışmaya, yardıma, toplumsal güvenliğe, kardeşliğe ve yeni önlemlere karar veriyorlardı. Gedikler ise, mesleği sınırlandırma düşüncesinden doğmuştur. Gediklerin görevi; bir mesleği yapma hakkı olanların, bu mesleği icra edip etmemesine ekonomik ve toplumsal gereksinimleri göz önüne alarak izin vermesidir⁹. Bu denli önemli olan bu kuruluşlar kapitalizmin etkisiyle ortadan kalkmak zorunda kalmıştır. Buna rağmen loncalar etkili olamaları bile varlıklarını 20 yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir.

19. yüzyılda, karşımıza çıkan başka önemli hadiseler de meydana gelmiştir. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması Osmanlı dış ticareti açısından bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu antlaşma devlet inhisarlarını ve Avrupa tüccarlarına uygulanan birçok engeli ortadan kaldırdı. Bunun sonucunda dış ticarete gümrük vergi oranlarını önemli derecede indiren uygulamalar yapıldı ve dış ticarete yabancı devletler lehine önemli kazanımlar gerçekleşti. Diğer yandan Kırım Savaşı esnasında ilk defa başvurulmak zorunda kalınan dış borçlanma konusu, daha sonra mali açıdan kronik bir hastalığa dönüşmüş ve ilerleyen zaman diliminde giderek artacak olan borç yükü, devleti iflasa götürmüştür. Yaşanan mali buhranın etkisiyle, Osmanlı Hazinesinin iflas etmesi, bu durumun uluslararası etkisi ve sonrasında 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile sonuçlanmıştır.

1- Sanayi Devrimi Sonrası Küreselleşen Dünya ve Osmanlı Devleti

19. Yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için önceki yüzyıllardan çok farklı bir dönem oluşturmaktadır. Sosyo-ekonomik geleneksel yapısı, 17. ve 18. Yüzyıllarda çok önemli değişiklikler geçirmeden varlıklarını sürdürmüştür. Ancak 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan sürede Osmanlı Devleti, Batı'nın askeri, siyasal ve iktisadi gücüyle karşı karşıya gelmiş ve yeni bir iktisadi yapı olan kapitalizm dünyası ile hızlı bir yakınlaşmaya girmiştir.

⁹ Osman Nebioğlu, Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 35.

Bu devirde bir yandan taşradaki ayan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında Osmanlı yönetimi bir dizi Batı kaynaklı reformu uygulamaya koyarak merkezi devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalışmıştır. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Hükümeti, toplumun sosyal ve iktisadi yapısı ile kamu kurumlarını hızla dönüştürmeye çalışmıştır.

Batı Avrupa'daki gelişmelerin temeli olan sanayi devrimiyle başlayan teknik ilerlemenin ve kapitalist sistemin ilk adımları, 16. yüzyıl İngiltere'sinde tarım sektöründe pazar için üretim yapılması kapitalist üretim tarzını yaygınlaştırmıştır. Bu eğilimler üretimde verimlilik artışlarını hızlandırmıştır. Bunun neticesinde pek çok köylü toprağından koparılarak, ücret karşılığında çalışan mülksüzleştirilmiş bir işçi ordusuna dönüştürülmüştür¹⁰.

Daha sonraları yünlü tekstil, kömür üretimi ve demir-çelik gibi dallar önem kazanmıştır. 1705'te Thomas Newcomen'in buharlı pompaları, aynı yıllarda Abraham Derby'nin kok kömürü kullanarak demir dökümünü bulmalarıyla İngiltere'de sanayi devrimi başlamış oldu. 1766 yılında James Watt buharlı dokuma makinasını tekstil üretiminde kullanmaya başlamasıyla üretimde hem nitelik hem de nicelik yönlerinden gelişmeler yaşanmıştır¹¹. Gelişen teknik ilerlemeler sonrası basit el aletlerine dayalı üretimin yerine, buhar gücüne dayalı makineler almıştır. Buhar gücünün kullanımının yarattığı katma değer, bu teknolojik sıçramanın en can alıcı noktasını oluşturmuştur.

İngiltere'de başlayan yeni teknolojik gelişmeler 19. yüzyıldan itibaren Kıta Avrupa'sına ve Amerika'ya yayılmıştır. En önemli gelişme, Avrupa'da demiryolu hatlarının kurulmaya başlanmış olmasıdır. Demiryollarının inşası yanında buharlı gemilerinde kullanılması sonucunda birbirine çok uzak olan pazarların bütünleşmesi sağlanmış, üreticilerle tüketicilerin temas olanakları artmış ve Avrupa'nın dünyanın geri kalanına bağlanması hızlanmıştır. Bu arada Fransa, Belçika, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, yerli sanayilerini İngiliz malları rekabetinden korumak için, ithalatı kısmak, kotaya bağlamak, farklılaştırılmış yüksek gümrük duvarları koymak, hatta yasaklamak gibi önlemler alırken bir yandan da ihracatı geliştirmek ve teşvik

¹⁰ Şevket Pamuk, a.g.e. s.192

¹¹ Hayri R. Sevimay, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, Cumhuriyete Giderken Ekonomi, Kazancı Hukuk Yayınları No:142, İstanbul 1995, s. 17.

etmek için makineleşen fabrikalar kurmaya başladılar. Bu andan itibaren İngiltere ve Batı Avrupa ülkeleri için dünyanın geri kalan az gelişmiş ülkelerinde, tam tersi bir şekilde ithalatı serbest bırakıp ihracata yönelik sınırlamalar, gümrük duvarlarını yükseltip yasaklamalara kadar varan düzenlemeler getirmesi, izahı kolay görünmeyen bir tavidir¹². Sanayileşmiş ülkeler lehine yapılan bu uygulamaların sonucunda sanayileşmesini gerçekleştiremeyen ülkeler, ucuz tarımsal ürünler ve mamul mallar için rekabet edilen pazarlar haline gelmişlerdir.

Sanayi Devrimi sonrası düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamul malların üretildiği ekonomileri oluşturmuştur. Bu esnada ihtiyaç duyulan ucuz gıda maddeleri ile hammadde kaynakları bulma çalışmaları, sanayileşmiş ülkeler ile bu günün tabiri ile üçüncü dünya ülkeleri arasında uluslararası ticareti görülmedik ölçüde artırmıştır. Daha sonraki adım ise, sermaye için güvenli yatırım plasman alanları bulma dürtüsü devreye girmiştir. Çünkü kendi topraklarındaki sermaye getirisi düşerken geniş toprakları olan az gelişmiş ülkeler de inanılmaz karlar elde etmek mümkün olmaktadır. Kapitalist ülkeler bu amaçlar doğrultusunda eski yapıları bazen savaşarak, bazen de daha barışçıl yöntemlerle ekonomilerini ele geçirme yolları aradılar¹³.

Bu süreç devam ederken, Avrupa'nın içine kadar uzanan ve üç kıtayı kapsayan geniş toprakları, kapitülasyonlarla zaten delik deşik olmuş ekonomik yapısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizmin etki alanının dışında kalması beklenemezdi. Bu etki sadece Osmanlı pazarları için değil, kapitalist ülkelerin pazar, hammadde ve tarım ürünleri ihtiyacının karşılanması amacıyla dünyanın geneli için söz konusudur. Bu etkilenme sırasında ülkelerin bir kısmı sömürge konumunda iken bir kısım ülkeler ise üzerinde ekonomik etkinlik kurulanlar sınıfında yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu da üzerinde ekonomik etkinlik kurulan ülkeler arasında yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu zayıf ve tecrübesiz ekonomi yönetimi ile 19. yüzyıla gelmiştir. Ekonomisinin genel yapısı, kendi yağı ile kavrulan üretim kültürü ve büyük ölçüde trampa esasına dayandırılan pazarlama ve tüketim sistemi şeklindeydi. Bütün bunlar, İmparatorluğun gelişen sanayi devrimi karşısında âdete çaresiz noktada olduğunu göstermektedir. Ayrıca kapitülasyonların varlığı da bu süreçte hızlandırıcı bir etki

¹² Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ankara, TTK Basımevi, 1990, s.s. 13-16.

¹³ Gülten Kazgan, Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 22, Altın Kitaplar, 1. Baskı, s. 16

yapıyordu¹⁴. Bu dönemde, Osmanlı ekonomisi kapitalist ülkelerin yoğun olarak kendi aralarında rekabete girdikleri bir pazar haline gelmiştir. Bu arada kapitalizm ile tanışan Osmanlı ekonomisinin kapitalist devletler için açık pazar haline gelmesi ile dış ticaretinde ciddi artışlar meydana gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünyaya eklenme süreci kapitülasyonlar ile başlamıştır. Kapitülasyon, bir devletin başka bir devlet tüccarına ticari, idari ve iktisadi bir takım ayrıcalıklar sağlaması olarak tanımlanabilmektedir. Kapitülasyonların çoğu iki taraf için geçerli olsa da ekonomisi güçlü olan taraf kapitülasyonlardan fayda sağlarken ekonomisi zayıf olan taraf kapitülasyonlardan zarar görmüştür. Avrupa'da kabul gören Merkantilizm politikası ile ithalatı kısıp, ihracatı artırmak ve dış ticaret fazlası vererek zenginleşme hedefi, kapitülasyon sözleşmeleriyle tam olarak örtüşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu süreç içerisinde üreten bir ülke değil hammadde temin eden ve mamul mal alan, açık pazar bir ülke konumuna gelmeye başladı. Bu malların Osmanlı'ya girişini ve Osmanlı'nın kapitalizme eklenmesini kolaylaştıran nedenlerin başında da coğrafi kesiflerle beraber güçlenmeye başlayan Fransa ve İngiltere gibi devletlerin 16. yüzyılda Osmanlı'dan aldıkları ayrıcalıkları kullanarak Osmanlı üzerinde çok büyük ekonomik nüfuz elde etmeleri yatmaktadır.

Elbette bu verilen imtiyazlar Osmanlı İmparatorluğu güçlüyken bir sorun teşkil etmemiştir. Fakat 1740'ta kapitülasyonların sürekli hale getirilmesi, giderek güçlenen, güçlü bir kapitalist ekonomiye sahip olan ve sanayide büyük ilerlemeler kaydeden, hatta sanayi devrimi yaşayacak olan İngiltere başta olmak üzere Batılı kapitalist devletler karşısında Osmanlı İmparatorluğundan tek taraflı ağır tavizlere dönüştürmüştür. Kendi tüccarı için Osmanlı'ya ihraç ettiği ya da Osmanlı'dan ithal edeceği malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması, tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması, kendi yasalarına tabi olup Osmanlı yasalarının dışında tutulması gibi ticari, adli, mali ve idari alanlarda tek taraflı ayrıcalıklar elde etmiştir¹⁵. Bunların sonucunda Osmanlı ekonomisi giderek açık pazar haline gelmiştir. Böylece Sanayi Devrimi sonrası Osmanlı pazarları Batılı devletlerce ucuz üretilen mallarla dolmuş, gümrükler azalmış, iç üretim aksamıştır.

¹⁴ Yılmaz Karakoyunlu, Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci, Diyalog Yayınları, Ocak 1997, s. 42.

¹⁵ Gülten Kazgan, a.g.e. s. 14.

1838 yılında, İngiltere ile imzalanan ve giderek diğer Batılı ülkelere de yayılan, Balta Limanı Ticaret Anlaşması Osmanlı topraklarının açık pazar halini perçinlemiştir. Anlaşmanın görünen sebebi, Osmanlı ile ticari faaliyetler yürüten İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğunun koyduğu engellerden şikâyet etmeleri ve ticareti uzun dönemli bir çerçeveye bağlamak istemeleriydi. Siyasal, mali, askeri bakımdan güçsüz durumda olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesi ile İngilizlerin beklediği fırsat doğmuş oldu. Mehmet Ali Paşa'nın askeri gücü karşısında Osmanlı saltanatının zor durumda kalması ve yenilgiler almasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu yalnızca Mısır'ı değil, Suriye'yi ve Anadolu'nun bir bölümü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu gelişmeler ve Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlılar kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta buldu. İngiltere'ye sunulan iktisadi ödünler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumasını sağlamak hedeflenmiştir. Ancak Osmanlılar anlaşmanın ekonomik ve mali sonuçlarından habersiz olmakla beraber, esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturmuşlardı. Boğaziçi'nde Balta Limanı'nda imzalanan bu anlaşmayı Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yönden zayıf olmasının da etkisiyle aynı yıl Fransa ile daha sonra diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzer koşullar içeren diğer anlaşmalar izlemiştir. Bu anlaşmalarla Batılı üretici güçlerin Osmanlıya girişi hızlanmıştır.

Anlaşmanın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve "*Yed-i Vahit*" olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın her hangi bir yöredeki dış ticaretini özellikle ihracatını özel bir kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda bu malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde maliyeye ek gelir getirmesi için dış ticarete olağanüstü vergiler uygulayabiliyordu. Balta Limanı Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretteki bu tekeller düzenini kaldırarak, olağanüstü vergiler ve sınırlamalar koyma hakkından vazgeçiyordu.¹⁶

Bu anlaşmadan önce Osmanlı İmparatorluğu hem ithalat hem de ihracat üzerindeki rüsumlar, geleneksel % 10 oranından, ithalatta % 5' e ve ihracatta % 3' e düşürülmüştür. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını imparatorluk içinde bir

¹⁶ Şevket Pamuk, *a.g.e.* s.s. 19-20.

bölgeden diğerine taşırken transit ticaret vergisiyse % 8 oranında bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Anlaşması ihracata uygulanan vergileri % 12'ye çıkartmış ithalattan alınan vergiyi % 5 ve transit ticareti % 3 olarak belirlemiştir. Bunun yanı sıra yerli tüccarlar iç gümrük vergisi ödemeye devam ederken yabancı tüccarlar bu vergiden muaf tutulmuştur. Böylece yabancı tüccarlar büyük ayrıcalıklar elde etmiş oluyorlardı. Bu ayrıcalık, tek yanlı bir ithalat liberasyonudur. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ihracattaki rüsum artık % 5 iken, Osmanlının İngiltere'ye ihracatındaki rüsum oranı % 60'tır¹⁷. Bu anlaşmanın dikkat çeken bir başka yönü ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun bundan sonra kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı ilke olarak kabul etmiş bulunmasıdır. Bunun sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçiyordu. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki sanayi birikiminin açık bir pazarı haline gelmesi daha da kolaylaşmış oluyordu.

Tüm bu açıklamalardan sonra, ekonomik ve siyasal göstergelerin uzun dönemli olarak incelenmesi durumunda, kapitalist ülkelerin rekabet sahalarından biri olmaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun, 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar kapitalist dünya ekonomisi ile arasındaki ilişkilerin güçlendiği ve giderek sistem içerisine eklemlendiği bir uç bölge konumuna geldiği söylenebilir. Bunda Osmanlı'nın bu dönemde Batı ile girdiği ikili ilişkilerin artması yanında içinde bulunduğu durum nedeniyle ekonomik olarak zayıflaması ve kapitalist aşamaya erişen, daha verimli şekilde üretim yapan ve sanayi malları için pazar arayan güçlü devletlerin Osmanlı ile olan ticareti arttırmaları etkili olmuştur. Kapitalizme eklemlenmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer devletlerle yapmış olduğu ticaret artış göstermeye başlamıştır. Örneğin; 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı dış ticaret hacmi dört kat artmıştır. Buna ek olarak on dokuzuncu yüzyıl başında önemsenmeyecek bir miktarda olan yabancı sermaye akışı, 1870'lerin başlarında otuz milyon sterlini aşmıştır. Yine bu yıllarda dünya ekonomisine katılma sürecinde ortaya çıkan Osmanlı ticaret ilişkileri daha karlı bir biçimde Yakın Doğu ve Asya'dan Batı Avrupa ve Birleşik Devletlere kaymıştır. Kırım Savaşı'nda sonra 1856 yılında imzalanan Paris Barış Anlaşmasıyla, Osmanlı İmparatorluğunun devletlerarası sisteme girmesi ile

¹⁷ Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, s.s. 70-71

resmiyet kazanmıştır¹⁸. Avrupa sanayi ürünlerini çekmeye devam eden Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda 19. Yüzyılın sonunda dünya pazarlarındaki eğilimin tersine dönmesiyle Osmanlılar ile Avrupa pazarlarındaki ana ekonomik ilişki tekrar ithalata dönüşmüştür. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa sanayi ürünlerini çekmeye devam eden Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda kapitalist ekonominin motoru haline gelen uluslararası sermayenin de etki alanı içine girmiştir.

2- Osmanlı Devletinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Osmanlı toplumu belirgin biçimde ayrı iki sınıftan oluşuyordu. Yönetenler ve yönetilenler (reaya). Göçebe topluluklarından, köylülerden, zanaatkârlardan ve tüccarlardan oluşan reaya üretimle uğraşır ve devlete vergi verirdi. Yöneten sınıf ise üretimde bulunmaz ve reayanın verdiği vergiden muaf tutulurdu. Yönetim sınıfı Sultan'ın temsilcileri sıfatıyla kendileri ve Sultan için vergi toplama yetkisini kullanarak devletin (mali, idari ve adli) ve askeri örgütlenmenin devamını sağlıyordu.¹⁹ Askeri sınıf ilmiye, kapıkulları ve tımarlı sipahilerden meydana gelmektedir. İلميye sınıfı bilginler, müderrisler, diğer medrese öğretim elemanları, kadılar ve diğer yargı teşkilatı görevlilerinden oluşmaktadır. Kapıkulları devletin hizmetinde bulunan ve başlangıçta çoğunluğunu Hristiyan asıllı gençlerin oluşturduğu bir zümredir. Bunlardan Enderun'da öğretim ve eğitim görenleri devletin bürokrat ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır. Bu kişilerin padişahlıktan sonra gelen en yüksek makam olan sadrazamlığa kadar yükselme imkânı vardır. Yeniçeriler devletin merkezi-profesyonel ordu ihtiyacını karşıyorlardı. Tımarlı sipahiler ise zirai topraklar yani dirlikler içinde üretimi denetleyen ve savaş dönemlerinde dirliklerin içerisindeki köylülerden masraflarını karşılayarak yetiştirdikleri askerlerle birlikte savaşa katılan devlet memurlarıdır.²⁰ Tımarlı sipahiler devletten maaş almak yerine, dirliklerinden kendilerine tahsis edilen gelirlerle geçinirler ve görevlerini yerine getirdikleri sürece bu işleme devam ederlerdi. Savaşa katılma görevini yerine getirmeyenlerin işlerine son verilirdi. Savaşlarda yararlılık gösterdikleri takdirde daha verimli ve geniş dirlikler tayin edilirdi.

¹⁸ Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl, Belge Yayınları, s. 44-46

¹⁹ Emine Kiray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, İletişim Yayınları, 3.Baskı, 2008, s.45,46

²⁰ Ahmet Tabakoğlu, a.g.e., s.209-210

2.1-Tarım

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi temeli tarım sektörüydü. Teknoloji, üretimde öküz ve karasabana; kara ulaşımında at, eşek ve deve kervanlarına; deniz ulaşımında ise kadirga ve kalyonlara dayalıydı. Aslında devletin (merkezin) temel sorunu, düzene sokmuş olduğu ekonomik artığı denetlemek ve genişletmek; dahası sürekliliğini sağlayabilmektir. Bu durum, bir yandan imparatorluğun denetimi altındaki toprak ve işgücünü artırmak için düzenli aralıklarla yayılmacı savaflara; diğer yandan toplumsal çatışmayı en alt düzeye indirecek ve bir bakıma sistemin kendini yeniden üretmesini sağlayacak rasyonel bir toprak - işgücü ilişkisinin kurulmasına yol açmıştır.²¹

Osmanlı halkının çoğu tarımla uğraşır. Halkın çoğu ürettikleri emeğin ürünlerini tüketir, günlük geçimlikleri için üretim yaparlardı. Genellikle küçük tarlaları işler, bağ ve bahçelerde aile fertlerinin emeğiyle ürettikleri ürünlerin çoğunu tüketirlerdi. Yünü ve kılı için hayvanlar beslenirdi. Hayvanlar, genelde yük hayvanlarıydı ve tarla işlerinde de kullanılırdı. Bu hayvanların yün ve kollarını kadınlar eğirip ip yaparlar ve bunlardan aile fertleri için dokuma eşyası üretirlerdi. Anadolu ve Asya'daki pek çok bölgede bazı aileler çerçilik yani tuhafiyecilik yapar; ya kendi ürettikleri malı ya da tacirlerden aldıkları malları satarlardı. Kırsal kesimde yaşayan bazı kişiler, pazarda başkalarına satılmak üzere imalat ürünleri de üretirlerdi.

1800'li yıllarda da Osmanlı nüfusunun çoğu zirai alanlarda yaşamaktaydı. Tarım bölgelerinde yaşayan nüfusun oranı % 80 civarlarındaydı. Nüfusun şehirlerde yaşama oranı kırsal kesimlere göre yüzyıllar içinde daha fazla artmıştı. 1840 ile 1913 yılları arasında şehirde yaşayan nüfus oranı % 17 den % 22'ye yükselmiştir.²²

2.2-Nüfus

Osmanlı İmparatorluğunun, 17. ve 18. Yüzyıllardaki nüfusu hakkında yeterli bir bilgi yoktur ancak Celali İsyanları ve savaflar nedeniyle genç erkek nüfusunda azalmalar ya da durağanlıklar olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan 1831 yılında II. Mahmut zamanında merkezden gönderilen sayım memurları vasıtasıyla yapılan sayımlar daha gerçekçidir. Yapılan bu sayımda ki esas amaç Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun

²¹ Cenk Pala, Ekonomik Yaklaşım Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme, Gazi Üniversitesi, İktisat Bölümü, Araştırma Görevlisi, s. 39

²² Kenan Demir, Osmanlı Basınında İktisadi Kavram ve Süreç Üzerine Yaklaşımlar (1860-1870), Yüksek Lisans Tezi, s. 13.

saptanması olmuştur. Ayrıca bu sayımda dinlere göre bir ayırım yapılmış ve çoğu yerde sayılanların meslekleri de kaydedilmiştir.²³ Osmanlı İmparatorluğunun Asya kısmında 7-7,5 milyon kişi tespit edilmiştir. 1844 yılında Sultan Abdülmecid tarafından yapılan sayımda, İmparatorluk nüfusu 36,5 milyon, Anadolu nüfusu ise 10,5-12 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. 1884 yılındaki rakamlara göre de İmparatorluk nüfusu 28,9 milyon, Anadolu nüfusu ise 11,8 milyondur. Osmanlı genel nüfusunun azalması, kaybedilen toprakların olması sebebiyledir. Anadolu ve Balkanlar'daki Hristiyan nüfus 1820'ler ve özellikle 1880'lerden itibaren artarken, Müslüman nüfus ise yüzyıl ortalarında önemli sayıda azalmıştır. Bu düşüşün en fazla görüldüğü yer, askeri yükümlülükleri olan Anadolu nüfusunda yaşanmıştır. Ayrıca yüzyılın başında İstanbul'un nüfusu ise yarım milyona yaklaşmaktadır.²⁴ Osmanlı şehirli nüfus oranı % 12 civarlarındaydı ve bu nüfusun çoğu yirmi binden az olan şehirlerde yaşıyordu.

2.3-Ticaret

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde uluslararası ticaretinin büyümesi ile liman kentlerinde ticari faaliyetler artmıştır. Ticari faaliyetlerin artması sonucu bu bölgelere yoğun nüfus göçleri yaşanmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı'da liman kentlerinde görülen nüfus artışı diğer bölgelere göre çok yüksek bir artış gösterdi. Bu liman kentleri iç bölgelerle ticari bağlantıyı önceleri kervanlarla daha sonra demiryollarıyla gerçekleştirmiştir.

19. yüzyılda şehirlerde yoğunlaşan ticaret, yeni toplumsal ilişki tarzları ve iktisadi ilgileri olan yeni toplumsal grupları oluşturdu. Ortaya çıkan yeni sosyal gruplar, yeni bir siyasi sistem ve yönetim sisteminin oluşturulmasını gündeme getirdi. Selanik, İzmir ve İstanbul gibi ticaretin merkezleri olan liman kentlerinde oluşan bu sosyal gruplar daha çok ticaretle uğraşmakta ayrıca yabancı bir pasaportun güvence ve dokunulmazlığına sahiptiler. Ticaretin geliştiği bu liman kentleri, Avrupa'daki mal ve kredi merkezleri ile bağlantıları oluşturuyordu. Bu şehirlerde ilk önce bankalar ve ticaret odaları kuruldu; süreç içerisinde iç kesimlerle bağlantılar oluşturuldu. Bu bağlantılar yabancı tüccarlar ve onlarla işbirliği yapan küçük tüccarlar ve tefecilerden meydana geliyordu. Bu yüzyılda dış ticaretin gelişmesi toplumsal işbölümünde gerçek

²³ Musa Çadırcı, Der: Tülay Ercoşkun, Tanzimat Sürecinde Türkiye, Anadolu Kentleri, İmge Kitapevi, s. 122

²⁴ Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 5.Baskı, Nisan 2000, s. 206

bir yapısal değişiklik meydana getirdi. Geleneksel düzende şehir esnaf loncalarının oluşturduğu imalat grubu hızla ortadan kalkarken, dış ticaretle uğraşan tüccar sınıfı hızla büyümüştür.

2.4-Sanayi

Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri, esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik kurumuna dayalı İslam ve Selçuklu esnaf birliklerinin bir devamıdır. Osmanlı devletinin kuruluşunda görev alan dört sosyal zümreden biri ahiler, ikincisi bunun kadın kolu olan bacılar, sonra gaziler ve abdallardır. Sistem rekabete değil işbirliğine, karşılıklı kontrol ve tahsis ilkelerine dayanır, iş ve çalışma hayatı belli bir disiplin altına alınmıştır. Yükselbilmek için ehliyet ve liyakat esastır. Esnaflığa giren genç, mesleğinde uzmanlaşmadıkça ve zaman geçmedikçe yükselmez ve ayrı dükkân açamazdı. Esnaf gedik usulüne tabiydi. Bu, memurların kadro sistemine benzer. Bunda da ihtiyaç duyuldukça yeni kadrolar ihdas edilir, böylece iç ticaret kesiminin aşırı büyümesi engellenirdi.

Esnaf sistemi içinde ürün arzının, dolayısıyla bu ürünlerin fiyatlarının istikrarlı, kalitelerinin standartlara uygun olması amaçlanmıştır. Teşkilat yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim organı olmuştur.

Sanayi, dericilik, ipekli ve yünlü dokumacılık gibi hayvancılıkla, pamuklu dokumacılık gibi tarımla yakın ilişki halindeydi, Gemi inşa sanayii devletin elinde tuttuğu savunma sanayiine örnek olarak verilebilir. Küçük sanayi esnaf teşkilatının elindedir. Ülkede bakır, gümüş altın, şap, demir, kurşun ve kükürt madenleri bulunmakta para politikasının gerekleri ve savunma sanayiinin ihtiyaçtan maden işletmeciliğine yön vermiştir. Maden sanayii tarım aletleri, ev gereçleri ve savaş malzemeleri konusunda yoğunlaşmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı sanayileşme teşebbüsleri birbirinden farklı iki uygulamada kendini göstermiştir. Birinci uygulama, 1835–1850 yıllarında devlet yatırımlarının fazla olduğu bir fabrikalaşma dönemi, ikinci uygulama ise; Sultan Abdülaziz döneminde devletin daha ziyade teşvik edici bir rolü benimsediği, uygulamaların İslahı Sanayi Komisyonu'nun faaliyetleri ile yürütüldüğü bir dönem olmuştur.

2.5-Emek

Osmanlı ekonomisinde emek faktörünü, hür ve köle emeği olarak ikiye ayırabiliriz. Hür emek, esnaf veya esnaf dışı olabilir. Köle emeği ise, sıkı bir iş disiplinine tabiydi. Devlet, su kanalının yapımı, büyük binaların, köprülerin, kalelerin yapım ve tamiri, madencilik, hasat gibi önemli sayılan işler için belli bölgelerden, genellikle iş aletleriyle ve bazen harcırahlarıyla ücretleri peşin ödenerek işçi getirtirdi.

Tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinde XVI. Yüzyıl ve sonrasında emekçiler daha yüksek ücret aldıkları işyerlerine kayıyorlardı. Bu yüzden devlet ve vakıflar, nispeten yüksek olan ücretleri karşılamada güçlük çekiyorlardı. Özellikle İstanbul inşaat kesiminde XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda ücretler yüksek seviyesini korumuştur. Buradan yola çıkarak Osmanlı iş gücü piyasasında işsizlikten değil de işgücü yetersizliğinden bahsedebiliriz

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi, sanayi devrimi döneminde de bir işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Osmanlı ekonomisinde sanayi devriminin oluşmamasının sebeplerinden biri de ücretlerin nispi yüksekliğidir.

2.6-Vakıf

Osmanlılarda kamu gelirlerinin üç kaynağı vardır: Merkezi hazine gelirleri, tımar sistemi içerisinde oluşan zirai gelirler ve vakıf gelirleri. Bugün merkezi bütçe gelirleri içerisinde yer alan diyanet, eğitim, sağlık ve sosyal yardım, bazı yönetim, bayındırlık hizmetlerine ayrılan yatırımlar, vakıflar tarafından finanse edilmekteydi. XVI. Yüzyılın ilk yansında merkezî hazine gelirleri toplam kamu gelirleri içinde % 51, tımar sisteminde oluşan gelirler % 37, vakıf gelirleri (bazı emlak dâhil) % 12 civarında bir paya sahiptiler. Ancak bu % 12'lik pay vakıf topraklarının geliridir. Binalardan, para-vakıflardan ve diğer vakıflardan elde edilen gelirler buna dâhil değildir.

İltizam ve özel mülk edinme eğilimlerinin güçlendiği XVII. Yüzyıldan itibaren vakıflarda da bir genişleme olduğu tahmin edilebilir. XVIII. Yüzyılda vakıf gelirlerinin % 25'lere yükseldiği ileri sürülebilir. Yine XVIII. Yüzyılda vakıf kurucularının % 80-90'ının askeri zümre mensupları, % 10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir.

Yine devşirme sisteminin bir sonucu olarak aynı yüzyılda büyük vakıfların % 14'ü köle asıllılar tarafından kurulmuştur.²⁵

2.7-Ulaşım

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda ulaşım ve haberleşme alanlarında canlanmanın olduğu bir dönemdir. Gerek demiryolu ve deniz yolu ulaşımında, gerek şehir içi ulaşımında ve gerekse de haberleşme alanında atılımlar mevcuttur. Ulaşım, gerek askeri ve stratejik hareketi gerekse de ticaretin daha hızlı ve kolay gerçekleşmesi ve haberleşme şebekesinin eksiksiz yürütülmesi için son derece önemlidir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle demiryolu ulaşımı ve haberleşme, devletin önem verdiği iki sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki sektörün devletin, ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarına büyük faydalar getireceği düşünülmüştür.

Karayolu ulaşımının bu denli önemli olmasına rağmen, Osmanlı'da demiryolu ulaşımı ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayabilmiştir. Devletin Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde demiryolu inşaatı Kırım Savaşı'ndan sonra başlamıştır. İlk demiryolu inşaatı Batı Anadolu'da İzmir-Aydın arasındaki demiryolu inşaatıdır. Yine bu yıllarda Rumeli eyaletlerinde demiryolu inşaatı başlamış ve Anadolu eyaletlerine göre çok daha hızlı yapılmıştır.

3- Sultan Abdülaziz'in Tahta Çıkışı ve Islahatları

Sultan Abdülaziz, Sultan II. Mahmut ile Kafkasyalı Şapsıh Çerkez kabilesinden cariyeye Pertevniyal'in oğludur. II. Mahmut öldüğünde Sultan Abdülaziz henüz dokuz yaşındaydı. Tahta geçen abisi Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) 22 yıl süren saltanatı boyunca "saltanat veliahdı" olarak çocukluk ve gençlik dönemlerini geçirdi. Bu devrede İslam ve saray eğitiminin yanında müzik ve resim dersleri almıştır. Ancak politik ve askeri deneyimler edinmesine izin verilmemiştir. Sultan Abdülmecid'in beklenmedik ölümünün ardından 25 Haziran 1861'de, Topkapı Sarayı'nda Babüssaade önünde düzenlenen geleneksel cülus töreniyle 31 yaşında tahta çıkmıştır.²⁶

²⁵ Ahmet Tabakoğlu, a.g.e. s.335

²⁶ Necdet Sakaoğlu, Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı, Oğlak Bilimsel Kitaplar, 17. Baskı, s. 455

Sultan Abdülaziz tahta çıktığında devlet çok ciddi mali kriz içinde bulunuyordu. Sadaret makamında Kıbrıslı Mehmet Paşa bulunuyordu. Ona hitaben yayınladığı Hatt-ı Hümayun'da, halkın refahını sağlamak amacıyla çıkarılan kanunları tasdik ederek, tasarrufa uyularak maliyenin düzene konulmasını, ordu ve donanmaya önem verilmesini ve müttefik ülkeler ile yapılan anlaşmalara bağlı kalınmasını istemiştir.

Sultan Abdülaziz tasarruf tedbirlerine önce kendi hane halkında ve sarayında uygulayarak bürokrasiye örnek olmaya çalışmıştır. Hazine-i Hassa gelirlerinin üçte birini devlet hazinesine terk ederek, devlet gelirlerini artırmak istemiştir. Bu davranışları halk nezdinde sevgi ve itibarını artırmıştır.

Sultanın bu politikaları yurt dışında da övgü almıştır. Hatta İngiltere Başbakanı Lord Palmerston, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında;

“Türkiye'nin bu imparatorluğu canlandıracak bir hükümdara sahip olması pek memnunluk vericidir. Sultan, düşünce yapısı olarak yüksek düşüncededir ve tam anlamıyla yurtseverdir. Kişisel olarak azla yetinen ve bunun yanında belki de eli sıkıdır, çalışmaktan yorulmaz; önceden sürdürmek zorunda olduğu yaşam biçiminden dolayı belki de diğerleri kadar hükümet işlerinden anlamamaktadır ama öğrenmeye ve her bakımdan gerçeğe ulaşmaya çok isteklidir. Son yıllarda imparatorluğun çökmesine yol açan yolsuzluklar, memuriyet satışları, kayırcı davranışlar ve diğer tüm kötülüklerle ciddi biçimde mücadele etmektedir.”²⁷

Sultan Abdülaziz devri genel itibarıyla devlet idaresini yeni bir düzene koymak için yapılan çalışmaların oldukça yoğun olduğu bir devirdir. Tanzimat devrinin en önemli padişahlarının başında Sultan Abdülaziz gelmektedir. On altı yıllık saltanatı boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok alanında Tanzimat reformları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu devirde Vilayet Nizamnameleri ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayet idaresinde ve eğitimde köklü yenilikler yapılmıştır.

Sultan Abdülaziz'in ilk dönemi olarak tabir edilen 1861-1871 döneminde, Tanzimat'ın mucidi olarak gösterilen Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği Ali ve Fuad Paşaların çok ciddi katkıları vardır. Bu dönem Tanzimat reformlarına devam edilerek, iyi bir dış politika takip edilmiştir.

²⁷ Süleyman Kocabaş, Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi, Vatan Yayınları: 26, s.13

Sultan Abdülaziz, yurt dışına çıkan ilk Osmanlı padişahıdır. Fuat Paşa'nın teşvikiyle ilk olarak Mısır seyahatine, ikinci olarak Fransız İmparatoru III. Napolyon'un daveti üzerine Avrupa'ya yapılmıştır. Avrupa ziyareti; Napoli-Toulon, Paris, Londra, Brüksel, Viyana ve Budapeşte resmi ziyaretlerini kapsayan, yaklaşık iki ay süren uzun bir program olmuştur.

Avrupa'da gördüğü modern yapılardan, teknolojik yeniliklerden ve askeri güçten çok etkilenen Sultan Abdülaziz, ilk iş İstanbul'un mimari görüntüsünü değiştirmek için; Çırağan ve Beylerbeyi sarayıyla Ayazağa, Tokat Bahçesi, Alemdağ, İcadiye köşkerinin yapımlarını başlatmıştır. Tersane'nin ve Tophane'nin modernleşmesini, Feshane'nin tevsii, Galata Köprüsü'nün yenilenmesini, demiryolu yapımı, Karaköy-Beyoğlu Tüneli'nin açılması, ilk atlı tramvay vb. birçok yenilikler ile Donanmanın yenilenmesi, askeri fabrikaların kurulmasını, Mektebi Sultani, Darülfünun, sanayi mektepleri ve Tıbbiye olmak üzere yeni eğitim ve bilim kurumları hizmete girmiştir.

Sultan Abdülaziz iyi niyetle devletin hak ettiği güç ve zenginliğe kavuşmasını istiyordu. Ancak bunları yapacak mali yeterliliğe devlet hazinesi sahip olmadığı için dış borçlanma yoluyla kamu harcamaları karşılanmış ve mali bunalımın derinleşmesine neden olmuştur.

Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın belli bir halefi bulunmuyordu. Hükümet işlerini on yıldır aralıksız Fuad Paşa ile beraber yürütmüşlerdi. Fuad Paşa'nın Şubat 1869'daki ölümünün ardından Ali Paşa'nın idaredeki hâkimiyeti iyiden iyiye artmıştır. Tüm bu gelişmeler olurken Ali Paşa siyasal bir varis yetiştirmemesi devlete büyük zarar vermiştir. Paşa, ne üstün olduğu dış işlerinde, ne de içerdeki reform programını devam ettirecek bir bürokrat bırakmamıştır.²⁸

1871 tarihinde Sadrazam Ali Paşa ölünce yerine Mahmut Nedim Paşa atanmıştır. Bu atama ile Sultan Abdülaziz'in ikinci dönemi (1871-1876) başlamış oldu. Sultan Abdülaziz'in, paşanın ölüm haberini alınca, "İşte şimdi padişah olduğumu anladım!" dediği rivayet edilmiştir. Ali Paşa'nın ölümünü izleyen dört yılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç durumu yavaş yavaş daha çok karıştı. Mahmut Nedim Paşa'nın bir yıl kadar süren sadrazamlığı sadece idari istikrarsızlık yaratmamıştır. Sonraki üç

²⁸ Roderic h. davision, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, Çev. Osman Akınhay 2. Cilt, Papirüs Yayınları, s. 35

yılda altı sadrazam değişmiştir. Üst yönetimdeki değişiklikler zaman zaman alt kademelerdeki yer değişikliklerinde kaos yaratacak şekilde hızlanmıştır. Bu arada yıllar geçtikçe Sultan Abdülaziz'in idari sisteme etkisi, eskiye nazaran çok daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmeler ilaveten, 1873-1874 tarım krizi, 1875 de doruğa çıkan hazine krizi ile devlet çok zarar görmüştür. Mali krizlere ilaveten Yemen Aşiretleri ile olan savaşlar ve Hersek isyanları devleti içinden çıkılmaz bir duruma sokmuştur.²⁹

1875-1876 arası yaklaşık sekiz aylık bir süre için tekrar Mahmud Nedim Paşa Sadrazamlığa getirilmiştir. Balkan isyanlarının giderek genişlemesi, dış borç vadelerinin gelmesi, hazine gelirlerinin beklenen kadar olmaması, doğal afetlerin ve kıtlıkların yaşanması, israfın önlenememesi vb. görünen sebepler sonucu 6 Ekim 1875 tarihinde dış borç faiz ödemelerinin ancak yarısının ödeneceği, diğer yarısının ise yeni devlet tahvilleri ile değiştirileceği yönünde Ramazan Kararnamesi yayınlanmıştır. Tüm bu gelişmeler Sultan Abdülaziz ile Mahmud Nedim Paşa'nın iktidarının sonunu getirmiş ve Sultan Abdülaziz taht'an indirilerek yerine V. Murad'ın getirilmesi ile son bulmuştur.

Sultan Abdülaziz devri, Tanzimat reformlarının uygulamaya konulduğu, İmparatorluğun dağılmasını engellemek amacıyla yapılan ıslahat çalışmalarının yoğunlaştığı bir dönemdir. Söz konusu dönemde, başta Vilayet Nizamnameleri çıkartılarak, vilayet idaresi olmak üzere birçok sahada ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı idarecileri, yabancı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmalarını engelleyebilmek düşüncesiyle çeşitli ıslahat faaliyetleri yürütmüşlerdir.

Vilayet idaresinde yapılan yenilik çalışmalarının başlıca amacı, Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalelerini engellemek ve ülke içerisinde asayişini temin etmektir. Bu konuda yapılan bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen, Avrupalı devletler bir yolunu bulup, çeşitli bahanelerle Osmanlı Devlet'inin iç meselelerine müdahil olmuş, her fırsatta Osmanlı azınlıklarını kışkırtmışlardır.

Sultan Abdülaziz devrinde yabancı devletlerin müdahaleleri ve Hristiyan tebaanın isyanlarıyla uğraşırken bir yandan da Müslüman tebaanın çoğunlukta olduğu bölgelerde önemli meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Nitekim özellikle

²⁹ Roderic h. davision, a.g.e., s. 53

Anadolu’da devlet otoritesini tanımayan konargöçer aşiretler önemli bir mesele olarak devleti uzun yıllar uğraştırmış, Çukurova’da bulunan aşiretler Fırka-i İslahiye’nin çalışmaları sonucunda büyük oranda iskân edilmiştir. Ancak aynı başarı Dersim ve Akçadağ bölgesi aşiretlerinin iskânında gösterilememiştir. Bütün uğraşlara rağmen İmparatorluğun dağlık bölgelerinde kontrol ve asayiş tam manasıyla sağlanamamıştır. Fırka-i İslahiye’nin çalışmalarından bazıları şunlardır. Cebel-i Bereket Islahatı, Kozanoğullarının ve Aşiretlerinin ıslahı, Zeytun Islahatı, Dersim Islahatı, Akçadağ Islahatı gibi.

Abdülaziz devrinde ayrıca, maarif işlerini belli bir düzene sokmak ve Batılı devletlerin bu meseleden dolayı Osmanlı iç işlerine müdahalelerini engellemek amacıyla Maarif Nazırı Safvet Paşa’nın başkanlığında kurulan bir komisyon tarafından 1 Eylül 1869 tarihinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanmıştır.

Sultan Abdülaziz döneminde kara yollarının ıslahına çalışılmış ve önemli ticaret merkezleri arasında yeni yollar inşa edilmiştir. Yol meselesinde atılan en önemli adım, bu devirde demiryolu ağının yaygınlaştırılmaya çalışılmış olmasıdır. Sultan Abdülaziz demiryolu hattı kurulmasına çok önem veriyordu, hatta bir gün; “demiryolu yolu hattının saray bahçesinden geçmesi söz konusu olduğunda, memleketime demiryolu yapılsın da isterse sırtımdan geçsin, razıyım ” dediği rivayet edilmiştir. Demiryolu yapımı için yeterli mali güce sahip olmayan devlet, Avrupalı şirketlere çeşitli imtiyazlar vererek demiryolu yapımını sağlamıştır. Demiryolu sayesinde isyanları bastırmak, savaş zamanlarında cepheye asker sevk etmek, bir yerden bir yere mamul mal taşımak eskiye nazaran oldukça kolaylaşmıştır. Ayrıca demiryollarının Osmanlı topraklarına girmesiyle takip eden yıllarda Osmanlı ticari ve zirai faaliyetlerin kısmen de olsa canlılık kazandığı söylenebilir.

Sultan Abdülaziz döneminde, 1863 tarihinde üç kişilik bir komisyon olan Ziraat Fırkası kurulmuştur. Bu firkaya, ülkenin temel zenginlik kaynağı olan tarımın geliştirilmesi ve bu husustaki tekliflerin görüşülüp karara bağlanması, ticari değeri yüksek ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi, zirai ve sınai ürünlerin üretim ve ticaretine ait istatistikler yapılması görevleri verilmiştir. Yine bu dönem, mahalli seviyede yapılacak ekonomik gelişmelerle alakalı olan çalışmaları organize etmek amacıyla 1868 yılında Şura-yı Devlet’in içinde bir Nafia Dairesi kurulmuş ve bu

daireye tarım alanında yapılacak gelişmelerle ilgili konuların ve söz konusu alanda üreticiye verilecek imtiyazların görüşülerek karara bağlanması görevi verilmiştir.³⁰

Söz konusu devirde, Sultan Abdülaziz ve bürokratlarının iyi niyetle yapmaya çalıştıkları reformlara rağmen istenilen sonuçlar bir türlü alınamıyordu. Özellikle 1861-1871 arası Ali Paşa ve Fuad Paşa zamanında hızlı reformlar yapılarak Batı tarzı iyileştirmeler yapılmıştır ancak ikinci devre olan 1871-1876 arası reformlar yapılamamış, mali kriz derinleşmiş ve devletin kronikleşen meseleleri bu devirden sonra da artarak devam etmiştir.

³⁰ Ebubekir Keklik, Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri ve Anadolu Islahatları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009

II. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU BÜTÇE ANLAYIŞI VE BÜTÇE UYGULAMALARI

1-Osmanlı Bütçe Geleneği

Literatürde bütçe terimi ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkmıştır. Kavram ve kurum olarak öteki ülkelere buradan yayıldığı genellikle kabul edilir. Bütçenin kavram olarak XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlandığı ve krallığın sonraki yıla ait masraflarının tahmin edilip, tablolara yazılarak parlamentoya götürüldüğü, taşıma işleminin deri bir çanta içinde yapıldığı ve devletin masraflarının görüşüleceği toplantıya da bu nedenle deri çanta anlamı taşıyan budget denildiği belirtilir. Devletin gelir ve giderlerinin önceden tahmin etmenin yararlarının kısa sürede görülmesi üzerine, uygulama kısa sürede öteki Avrupa ülkelerine yayılmıştır³¹.

Osmanlı İmparatorluğu’nda ise XV. Yüzyıldan itibaren, devletin gelir ve giderlerinin kaydedildiği kati hesap defterleri tutulmuştur. Fakat bu yüzyıla ait belgeler henüz bulunamamıştır. XVI. Yüzyılda ise beş tane kati hesap cetveli tespit edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bazı araştırmacılar çalışmalar yapmışlardır.³² Kati hesap defterleri genellikle padişah hasları gelirleri ile devletin belirli merkezi harcamalarını içermektedir. Bazı kati hesaplarda devletin merkezi harcamaları dışında bırakılan ve belirli görevler karşılığı tahsis edilen gelirlerin sayıları ve tahsis edilen miktarları toplam olarak gösterilmiş ise de harcamaların ayrıntılı olarak dökümünü görmek mümkün değildir.³³

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nda yılsonlarında gerçekleşen gelir ve giderlerin Hazine-i Amire tarafından tablolar halinde ortaya konulduğu, bu hesaplamaların kesin hesap biçiminde kıyaslanması suretiyle yapıldığı bilinmektedir. Vergi tahsili tahakkuk esasına göre yapıldığından yılın ilk üç ayında yapılması gereken tahsilatın tespiti için, geçmiş yılın yaklaşık kesin hesabının yılın ilk aylarında ortaya konulması

³¹ Oktay Güvenli, Türk Devletleri Muhasebe Tarihi-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, İstanbul Y.M.M. Odası Yayını, c. 3., s. 201.

³² Yayınlanmış ilk Osmanlı bütçesi Prof. Dr. Halil Sahillioğlu’nun yayınladığı 16. yüzyıla ait 1524-1525 tarihli Osmanlı bütçesidir. Orijinal adı “Mevcut-ı Hazine-i Amire”dir. Bunun dışında, Barkan tarafından da 16. yüzyıla ilişkin üç bütçe yayınlanmıştır.

³³ Şevket Kamil Akar, 1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi, Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 7.

gerekiyordu. Bu hesaplamalar geçmişe dönük niteliktedir. Bütçe ise, gelecek yıl ile ilgili gelir ve gider tahminleri demektir. Bu anlamda tahmini hesaplamalar üzerinde duran ilk kişi Tarhuncu Ahmed Paşa olmuştur. Tarhuncu Ahmed Paşa 1653 yılında sadrazamlık yaptığı dönemde, her defterdarın gelir ve gider tahminlerini yılbaşında yapması gerektiğini tavsiye etmiştir. Tablo:1’ de XVI. ve XVII. Yüzyıllara örnek, gelir ve gider miktarlarını gösteren cetvel sunulmuştur.

<i>Hazırlayan</i>	<i>Varidat Cetveli (Akçe)</i>	<i>Masraf Cetveli (Akçe)</i>
1565 Aynı Ali Efendi	183.088.000	189.657.000
1609 Aynı Ali Efendi	----	310.833.432
1654 Tarhuncu Ahmed Paşa	500.711.492	669.699.556
1660 Eyyubi Efendi	581.280.828	593.604.361

KAYNAK: Ziya Karamürsel “Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler”

2-Çağdaş Bütçe Tekniklerinin Ortaya Çıkışı

Tanzimat Dönemi reform hareketlerinden biri de, Avrupa’daki benzerleri örnek alınarak ihdas edilen nezaretler kurulmuştur. Maliye Nezareti’nin kurulması da Tanzimat’ın ilanından hemen önce 1838 yılında gerçekleşmiştir. Maliye Nezareti kurulunca Hazine-i Amire ve Mansure Hazinesi birleştirilerek tek bir devlet hazinesi oluşturulmuştur. Burada amaç, tüm kamu gelirlerinin devlet hazinesinde toplanması, tüm kamu giderlerinin de devlet hazinesinden karşılanmasıdır. Tek hazine sisteminin faydalarının ölçülebilir ve denetlenebilir olması için de, devlet bütçesinin hazırlanması zorunluluğunu doğurmuştur. Osmanlı bütçe anlayışı Tanzimat ile birlikte önemli gelişmeler göstererek, modern anlamda kamunun daha iyi ve şeffaf yönetimi için modern devlet bütçeleri hazırlanmaya başlanmıştır.

Modern manada devlet bütçesi; geleceğe yönelik belirli bir mali dönem için gerçekleşmesi tahmin edilen gelirlerin ve giderlerin miktarlarını gösteren ve yürütme organına harcamaların yapılması, gelirlerin toplanması konusunda yetki ve izin veren bir kanun olarak tanımlanır. Bütçelerin en önemli özelliği genelde bir mali yılı içermesidir. Bu sınırlamanın sebebi, gelir ve giderlerin her yıl revize edilebilmesine ve bir önceki yıl bütçe rakamlarının kesin hesap kanunu ile denetlenmesine imkân vermesidir.

Yukarıda da açıklandığı üzere, bütçe hazırlanması ancak tek bir devlet hazinesinin kurulması, maliye nezaretinin devletin bütün mali işlerinin kontrol etmesi ve maliyede birlik prensibinin uygulanması ile gerçekleşmiştir. Bu amaçla, 1840 yılında hem geçmiş yılın mali durumu değerlendirmek hem de 1841-1842 mali yıl için bir bütçe taslağı hazırlamak için bir çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışma, gelir ve giderle ilgili bir ön tahmin niteliğinde olup, bütçe çerçevesinde öngörülen gelirlerin toplanmasına, belirlenen tahsisatlara göre harcamaların yapılmasına, yetkili makamlarca önceden tasdik yolu ile izin veren bir belge anlamında bütçe özelliği taşımıyordu. Taslak çalışmada, Hazine-i Celile-i Maliye toplam gelirleri 398.982.781 kuruş, Hazine-i Celile-i Maliye toplam giderleri ise 428.315.353 kuruş olarak gösterilmiştir.³⁴

1845 yılında bütçe ile ilgili hem yasal düzenleme denemelerine ve hem de uygulama denemelerine girişildiği bir yıl olmuştur. Bu amaçla yayınlanan layihada yer alan aşağıdaki hususlar önem taşımaktadır.

“...varidat ve masarifatın yekûnları defatirinin bu günlerde tekmili me'mul ise de... şu kadar varidat ve bu kadar masarifat varmış denilmesiyle bu faide-i nizamiye hasıl olamayıp, bundan murad ise, muvazene-i sahiha ve varidat-ı mürettebe-i Devlet-i Aliye'ye göre masarifat-ı muayyenenin imkanı mertebe tayin ve tahdidiyle karşılaştırılması hususu...

...varidat yekûnundan başka ifraz ve tahsis ve bunlardan fazla ne miktar varidat kalır ise ebniye ve sair zuhurat ve ihtiyat mesarifat için ta'yin olunacak mesarifat-ı mezkure tahsisatı mikdar harç olunub tertibatını tecavüz etmeğe başlayacağı vakt memuru tarafından ihtar ile mümkün mertebe masarifat-ı zaide ve beyhudenin önü alınması ve tahsisat-ı meşruhadan bi'l icab ziyade masraf olunmak lazım geldiği halde istizan birle zuhurat için ifraz olunacak varidatdan tesviye kılınmak ve senesi ahirinde muhasebe-i mukteziyyesi görülüb hangisi tertibi veçhile sarf olunmuş ve hangisinin tertibatından fazla mesarifat ve yahud muayyenatı kalmıştır anlaşılmaq üzere etrafiyla bi'l-müzakere bir nizama konulması vacibatdan görünmeğin ol suretle keyfiyetli anlaşılıb bi-mennihi teale altmış iki senesi martundan bed ile icray-ı iktizasına bakılması...”

Bu açıklamalarda, devletin gelir ve giderlerinin dengelenmesi ve giderlerin, gelirlere göre tahsis edilmesi ve yapılması üzerinde durularak, gelir-gider dengesinin öneminin

³⁴ Yavuz Cezar, Tanzimat'ta Mali Durum, s.291,298,299.

devletçe benimsenmesi vurgulanmakta ve ayrıca gider unsurlarının her birinin izlenmesinin önemi belirtilmektedir.³⁵

1845 yılında alınan bu karar gereğince düzenlenen 1846-1847 bütçesi modern bir bütçeye yakın özellik taşımaktadır. Bu bütçenin gelir toplamı 647.000.000 kuruş, gider toplamı ise 627.000.000 kuruştur. Rakamları doğru kabul edersek, bu bütçenin gelir fazlası verdiği anlaşılmaktadır.³⁶

Osmanlı Devleti bütçesi üzerinde çalışan araştırmacılar arasında ilk modern Osmanlı bütçesinin ne zaman hazırlandığı konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bu farklılıkların sebeplerinden biri de Hicri ve Rumi yılların miladi yıllara çevrilmesi meselesidir. Bu nedenle 1850-1851, 1863-1864 veya 1864-1865 mali yıllarından birine ait bütçenin, modern manada hazırlanan ve uygulanan ilk Osmanlı bütçesi olduğu kabul edilmiştir.³⁷

3-Bütçe Nizamnameleri

Tanzimat döneminde devlet bütçesinin hazırlanmasından ve uygulanmasından sorumlu öncelikle kurum Meclis-i Vala'dır. Maliye Nazırı ilgili mali yıl için bir taslak hazırlar, bu taslağı Babıali'ye sunar. Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra bir meclis mazbatası hazırlanır ve bu iki çalışma Meclis-i Mahsus'ta değerlendirilerek bütçe son şeklini alır. İki nüsha olarak hazırlanan bütçe, padişah tarafından onaylandıktan sonra bir nüsha padişah'ta kalır, diğeri de Meclis-i Vala'ya gönderilirdi³⁸. Kısaca mali yıl bütçe hazırlama süreci bu şekildeydi.

1845 ve 1846 yılları devlet bütçeleri, Osmanlı'da bütçe mantığının kurumsallaşmasına yönelik ilk denemeleri oluştururlar. Osmanlı Devleti için artık bütçe çalışmalarını bir yasal düzenlemeye bağlamak ve uygulamayı bu yasal düzenleme çerçevesinde yürütmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu maksatla 1855 yılında ilk bütçe nizamnamesi hazırlanmıştır.

³⁵ Oktay Güvenli, a.g.e., s.202

³⁶ Coşkun Çakır, a.g.e., s. 56

³⁷ Abdüllatif Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, Bilimsel Araştırma Dizisi:6, s. 71

³⁸ Coşkun Çakır, a.g.e., s. 57

3.1- 1855 Yılında Hazırlanan Bütçe Nizamnamesi (Ek-1)

1855 yılında bütçe hazırlanma usul ve esaslarına bir düzen getirmesi için nizamname yapma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yapılan bu nizamname ilk olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Bu nizamname on üç maddeden oluşmaktadır. Maddeler kısaca şu şekildedir;

1. Madde: Maliye'nin yönetiminde bütçenin esas olacağı ve bütçenin Padişah onayı ile kesinlik kazanacağı belirtilmiştir.

2. Madde: Masraflar sınıflandırılmış ve her masraf grubunun hangi gelirden karşılanacağı belirlenmiştir. Masraflar iki kısma ayrılmıştır. İlk kısım dokuz alt başlıkta toplanmıştır. Bunlar olağan devlet giderlerinin saptanmasına dayalıdır. İkinci kısım masraflar ise devletin borçlarına, ödeyeceği faizlere ve olağan dışı masraflarına ayrılmıştır. Bu ayırım zamanına göre ileri seviyede bir sınıflama kabul edilir ve devlet giderlerinin özelliklerine uygun düşmektedir.

3. Madde: Olağan gelirler ikiye ayrılmıştır. Bu ayırım çağdaş vergicilik anlayışına uygun olarak dolaysız ve dolaylı vergiler şeklinde yapılmıştır. Osmanlı gelirlerinin özelliklerine göre dolaysız vergiler emtia şeklinde ve nakden tahsil edilen vergilerden oluşmaktadır.

4. Madde: Bütçe dönemi mali yıl, ay olarak belirlenmiş ve bütçenin o yılın Mart ayının başlangıcında yürürlüğe gireceği ve sonraki yılın Şubat ayı sonuna kadar devam edeceği belirtilmiştir. Bu madde bütçe hazırlıkları ve sürelerini belirler. Bütçe taslağı, Mart ayından iki ay önce Maliye Nazırlığına hazırlanıp, bakanlar kuruluna teslim edilir. Gelirler ve giderler için iki ayrı defter hazırlanır. Kesinleşmiş gelirler ayrı gösterilir, tahmininde güçlük çekilen gelirler ise, son üç yılın ortalaması göz önüne alınarak saptanır; giderler ise kesinleşmiş olanlar ayrı yazılır, tahmininde güçlük olanların ise tahmini tutarlarının yanına önceki yılın gerçekleşmekte olan tutarları yazılarak gösterilir.

5. Madde: Bütçenin oluşturulması süreci ele alınmıştır. Bakanlar kurulu, bütçe taslağını Meclis-i Vala'ya gönderir, burada Meclis-i Vala'yı Ahkâm-ı Adliye'den katılım ile oluşturulan bir Meclis-i Umumi'de bütçe hazırlık çalışmalarının tamamlanır. Bu müzakerelerde hangi dairenin gelir ve giderleri üzerinde

görüşülüyorsa o dairenin yetkilisinin de hazır bulunması gerekir. Bu müzakerelerin Mart ayından bir hafta önce tamamlanması esastır.

6. Madde: Meclis-i Umumi'de yapılan görüşmeler ve kararların alınma biçimi üzerinde durulmakta ve katılanların birer oyları olduğu ve kararların oy çokluğu ile alınacağı belirlenmiştir. Özellikle masraflar için ödeneklerin dağıtılmasında oy çoğunluğunun önemi vurgulanmıştır.

7. Madde: Müzakereler tamamlandıktan sonra bütçenin altına açıklamaların yazılması ve hazır bulunanlarca mühürlenmesi gerektiği, Maliye Nazırlığı tarafından bakanlar kuruluna gönderileceği, oradan da Padişahın onayına sunulması gerektiği ve bütçenin bu onaydan sonra yürürlüğe gireceği belirtilmiştir.

8. Madde: Onaylanan bütçenin bir nüshasının Padişah'ta, bir nüshasının da bütçe müzakerelerine ev sahipliği yapan Meclis-i Vala'da kalacağı belirtilmiş ve aslı gibidir mührünü taşıyan iki nüshadan birisinin Meclis-i Vala'da bütçe müzakerelerine eleman vererek katılan meclise verileceği ve öteki nüshanın da uygulanmak üzere Maliye Nazırlığına gönderileceği belirtilmiştir.

9. Madde: Her daireye ayrılan ödenek kendilerine yazı ile bildirilecektir.

10. Madde: Her dairenin kendisine verilen ödenek sınırları içinde kalması esastır. Bir daire içinde masraf kalemleri arasında ödenek tutarlarının aktarılmasının Padişah'ın onayına kadar uzanan bir prosedüre bağlı olduğu açıklanmıştır.

11. Madde: Ödeneklerin kullanım esaslarına değinilerek bir daireden başka bir daireye ödenek aktarımının Padişah'ın onayı ile mümkün olduğu tekrarlanmıştır.

12. Madde: Ödeneklerin daireler arası aktarımı üzerinde yeniden durulmakta ve dairenin üst yetkilisinin (Nazır) aktarım yapma yetkisinin olmadığı vurgulanmıştır.

13. Madde: Son madde, bütçenin gerçekleşme sonuçlarının düzenlenmesine ve her dairenin yılsonunda gerçekleşen bütçe sonuçlarını hazırlayıp üst yönetime sunması gerektiği belirtilmiştir.³⁹

³⁹ Ahmet Bayır, Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler (Osmanlıdan Cumhuriyete), Maliye ve Gümrük Bakanlığı, S. 1993/12, s. 27-31

İlk Bütçe Nizamnamesinde dikkati çeken nokta, gelirlerin saptanmasında izlenecek yolun ayrıntıları üzerinde fazla durulmadığı, buna nazaran giderlerin kontrol altına alınması üzerinde hassasiyetle durulduğu gözlenmektedir. Nizamnamenin birçok maddesinde giderler üzerinde durulması, Osmanlı'nın bütçe yaklaşımının başlangıçta giderlerin kontrolü amaçlı olduğunu göstermektedir. Genel olarak belirtmek gerekirse, bütçe süreçleri çağın bütçe anlayışına uygun olarak başarılı bir şekilde dizayn edilmiştir.

Tablo 2: 1855 Tarihli Bütçe Nizamnamesi Gelir ve Gider Kalemleri şu şekildedir:⁴⁰

A- GİDERLER	B- GELİRLER
<p>I- Dairelere Ait Özel Giderler</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Hazine-yi Hassa Tahsisatı 2 Nizamiye Hazinesi Mahsusatı 3 Tophane-yi Amire Masarifatı 4 Tersane Hazinesi Mahsusatı 5 Umur-ı Şeriyeye Muhassesatı 6 Efka-ı Hümayun Hazinesinin Tahsisatı 7 Umur-ı Dahiliyye Muhassesatı 8 Umur-ı Hariciyye Muhassesatı 9 Umur-ı Maliyye Muhassesatı 10 Umur-ı Ticaret ve Nafia Muhassesatı 11 Maarif-i Umumiyye Muhassesatı <p>II- Genel Giderler (Maliye Nezareti Üzerinden Yapılanlar)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Dış Borçlar ve Evrak-ı Nakdiye Faizleri 2 Timar-Mukataat ve Esham Faizleri 3 Maliye Hazinesinin Bir Yıllığına Tutacağı Mal İhtiyatı 	<p>I- Doğrudan Tahsil Olunan Gelirler</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Vergiler ve Bazı Eyaletlerin Maktu Gelirleri 2 İane-yi Askeriye Vergisi 3 Maden Hasılatı 4 Emlak-i Miriyye Hasılatı <p>II- Dolayısıyla Tahsil Olunan Gelirler</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Gümrükler Varidatı 2 Varidat-ı Öşriyye 3 Varidat-ı Rüşmiyye 4 Tapu-Kontorato ve Evrak-ı Sahiha Hasılatı

KAYNAK: BOA, MTD, İMM, No:176 Düstür, I. Tertip, c.2, İstanbul 1289

⁴⁰ Coşkun Çakır, a.g.e., s.61

3.2- 1871 ve 1874 Yıllarında Hazırlanan Bütçe Nizamnameleri (Ek-2)

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) üç sefer bütçe nizamnamesi hazırlanmıştır. İkinci nizamname 25 Nisan 1871 tarihinde, üçüncü nizamname ise 18 Temmuz 1874 tarihinde hazırlanmıştır.

1871 Bütçe Nizamnamesi, öncekinin hemen hemen aynısıdır. Bu nizamname de on üç maddedir. Tek fark, bütçe uygulama sonuçlarının Meclis-i Muhasebe-i Maliye yerine Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) tarafından denetlenmesinin kararlaştırılmasıdır.

1874 Bütçe Nizamnamesi ise daha kapsamlı olarak hazırlanmış ve toplam on altı maddeden oluşmuştur. Bütçe hazırlama ve uygulamalarında önemli değişiklikler yapılmıştır. Aşağıda bu nizamnamenin yenilikleri sıralanmıştır.

1. Madde: Hazırlanan bütçe taslağı önce Bütçe Komisyonu'nda görüşüldükten sonra Bakanlar Kurulu'na sunulacak ve daha sonra Padişah'ın onayına sunulacaktır.

4. Madde: Maliye Nezareti, Mart ayından iki ay önce, içinde bulunulan mali yılın gerçekleşmekte olan gelirleri ile gelecek yılın tahmini gelirlerini içeren bir defter düzenleyecektir.

5. Madde: Nezaretler Mart ayından iki ay önce, içinde buldukları yılın gerçekleşmesi beklenen giderleri ile gelecek yıla ait tahmini giderlerini içeren bir defter düzenleyecekler ve içinde buldukları yılda ödenek üstü harcamalarını ve gelecek yıldaki öngörülerinin nedenlerini yazılı olarak belirtilecekleridir.

6. Madde: Maliye Nezareti, bu defterlere dayanarak gelecek yıl bütçe defterlerini açıklamaları ile düzenleyecektir.

7. Madde: Mali işlerden anlayan bürokratlardan ve Bakanlar Kurulunca belirlenecek kişilerden Bütçe Komisyonu oluşturulacak ve Maliye Nezaretinden gelen tasarımın gelirleri ve giderleri üzerinde ayrıntılı olarak çalışma yapılacaktır.

8. Madde: Bütçe komisyonu yapılacak değişikliklere ait görüşlerini yazılı olarak Bakanlar Kurulu'na sunacak ve Bakanlar Kurulu da gerekli inceleme ve değişiklikleri yapma yetkisini kullanarak bütçeye son şeklini verdikten sonra özet halini Padişah'ın onayına sunacaktır.

13. Madde: Devlet dairelerinden yılsonunda gerçekleşen bütçe defterleri Maliye Nezareti'ne geldikçe, defterler Divan-ı Muhasebata (Sayıştay) gönderilecektir. Maliye Nezareti yıllık gelir defterlerini de Divan-ı Muhasebata gönderecektir. Divan-ı Muhasebat gerekli gördüğü durumlarda ilgili dairenin muhasebecisini ve gelirler idaresinin yetkilisini davet ederek inceleme ve denetimini yaparak, bulgularını rapor haline getirip Bakanlar Kurulu'na sunacaktır.

14. Madde: Divan-ı Muhasebattan gelen Genel Kat'i Muhasebe Defteri, Bütçe Komisyonu'nda incelendikten sonra Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek Padişah'ın onayına sunulur ve Maliye Nezaretince saklanır.

15. Madde: Maliye Nezareti, hazinenin yönetiminden, her devlet dairesi de kendi bütçesinin uygulanmasından sorumludur.

1874 Bütçe Nizamnamesi ile zamanın çağdaş koşullarına uygun bir duruma getirilmiştir. Bütçenin gelir kısmının Maliye Nezaretince ve gider kısımlarının da ilgili dairelerce ilk hazırlıklarının yapılma ilkesinin benimsendiği dikkati çekmektedir. Öte yandan bütçenin hazırlanmasında ve bütçe uygulama sonuçlarının incelenmesinde teknik bir kurul olarak bir bütçe komisyonu oluşturulduğu görülmektedir. Divan-ı Muhasebat'ın bütçe gerçekleştirmelerini denetlemek üzere görevlendirilmesi de çağın ileri bir uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹

4-Bütçe Gelir ve Gider Kalemleri

Bütçeler bir ülkede devlet gelir ve giderlerinin seyrini ve bileşimini gösteren en önemli belgelerdir. Üretim, ticaret hacmi, milli gelirin düzeyi ve bileşimi gibi ekonominin genel performansındaki gelişme ve değişimleri izlememize imkân verecek istatistik verilerin olmadığı ya da yetersiz olduğu Tanzimat döneminde, devlet bütçelerinde yer alan gelir ve gider kalemleri Osmanlı ekonomisini değerlendirebileceğimiz yegâne kaynaktır. Ayrıca devletin, ekonominin toplamı içerisindeki büyüklüğü göz önüne alındığında, devletin mal ve hizmet alıcısı olarak piyasayı etkileme gücünün ölçülmesi açısından daha da önem arz etmektedir.

Bütün bu önemli göstergelere rağmen Tanzimat dönemi için Osmanlı arşivlerine dayalı tek bir bütçe dahi yayınlanmamıştır. Oysa 1841 mali yılından incelediğimiz

⁴¹ Ahmet Bayır, a.g.e. s. 35-40

dönem olan 1876 mali yılına kadar 29 bütçe hazırlanmıştır. Sadece 1854-1855 mali yılında Kırım savaşı nedeniyle bütçe hazırlanmamıştır.⁴²

Tanzimat döneminde modern manada 1846-1847 mali yılından başlayarak bir iki istisna hariç her yıl düzenli olarak bütçeler hazırlanmıştır. Bütçelerin ilk bölümünde gelirler yer almaktadır. Gelirler belirlenirken, bir önceki yıl mali kayıtlarına göre cari bütçe dönemi içinde tahakkuk edecek gelirlerin toplam miktarı tespit edilirdi. Ayrıca o yıl içinde gelirlerde ihale bedellerine yapılan zamlar ya da yeni bir gelir kaynağının bütçeye girmesi nedeniyle beklenen bir artış söz konusu olursa, bu miktar da toplam gelirlere ilave edilirdi. Daha sonra bu gelirlerden tahsili mümkün olmayan miktarlar ortaya çıkarsa, bu tutarlar gelir toplamından düşülür ve o mali yıl için tahsil kayıtlarına göre net gelir miktarı elde edilirdi. Örnek vermek gerekirse 1849-1850 mali yılı bütçe taslağında, bir önceki mali yıl kayıtlarına göre toplam gelir miktarı 775.181.700 kuruş olarak belirlenmiştir. Fakat vergi gelirlerinin 12.477.984 kuruş ve gümrük ile aşar gelirlerinin toplamının %20'sine tekabül eden 52.703.716 kuruşluk kısmının tahsili mümkün olamayacağı anlaşılınca, bu tutar toplam tutardan düşülerek devletin o mali yıl için net geliri 710.000.000 kuruş olarak belirlenmiştir.

Bütçelerin ikinci bölümünde giderler yer alırdı. Giderler, bir önceki mali yılbaşındaki tahsisatlar ile yıl içinde bunlara yapılan ilaveler dikkate alınarak tertipler halinde gösterilirdi. Daha sonra, toplam gider miktarından cari bütçe dönemi içinde yapılması planlanan zamlar veya indirimler gösterilerek cari dönemde ilgili tertiplerin nihai miktarları belirlenmiş olurdu. Sonunda gelirlerde olduğu gibi bir önceki mali yıldaki toplam tahsisat miktarına, o yıl içinde yapılan ilaveler ile yeni mali yılda bu tahsisatlara toplam olarak yapılan net ilave veya kesinti belirtilerek yeni mali yılın giderleri için konan toplam tahsisat miktarı belirlenirdi.

Bütçenin üçüncü ve son bölümünde ise tahsili mümkün gelirlerin toplamı ile yapılacak giderlerin mizanı yapılarak beklenen açık ya da fazla belirlenirdi. Eğer bütçe açığı söz konusu olursa, bu açığın nasıl kapatılacağı ile ilgili bir hüküm bütçelerde yer almazdı.⁴³

⁴² Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861, TTK. Yayınları, s. 18

⁴³ Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), TTK Basımevi, s.12

Tanzimat Dönemi bütçeleri ile ilgili genel olarak bu bilgileri verdikten sonra aşağıda gelir ve gider kalemlerine değinilecektir.

4.1- Gelir Kalemleri (Olağan Gelirler)

Tanzimat dönemi, kamu gelirleri alanında reform niteliğinde yeniliklerin yapılmaya başlanıldığı bir zaman dilimidir. Tanzimat'ın ilk yıllarında vergi sisteminin yeniden yapılandırılması sırasında elde edilen vergi gelirleri, kamu harcamalarını karşılamaya yetmemiştir. Daha sonraki yıllarda da özellikle Kırım savaşı esnasında yeni kamu finansman araçları bulmak ve vergi gelirlerini artırmak için çalışmalar artış göstermiştir. Bu amaçla Tanzimat döneminde birçok eski vergi kaldırılıp vergi mevzuatı basit ve sade bir hale getirilmiştir. Daha önce tekâlif-i şeriyeye adı altında ve çok çeşitli oranlarda alınan tüm vergiler kaldırılarak yerine zirai ürünlerden onda bir oranında öşür, koyunlardan ağnam resmi ve gayrimüslimlerden cizye alınması esas getirilmiştir. Aynı şekilde tekâlif-i örfiye adı altında pek çok türü ve tahsil şekli olan muhtelif vergiler birleştirilerek bir bütün halinde ancemaatin vergi adı altında toplanmıştır.

4.1.1-Aşar (Öşür)

Aşar vergisi, esas itibariyle şer-i bir vergi olmakla birlikte Osmanlı uygulaması kendine has özelliklere sahiptir. Aşar vergisinin en önemli özelliği mükelleflerinin kırsal alanlara yaygın bir şekilde dağılmış olan çiftçiler olmasıdır. Verginin tahsili, ya mükellefin hazineye ya da devletin mükellefe uzanabilmesine bağlıdır. Mükellef ile devlet arasında bağ kurmak günün koşullarına göre meşakkatli bir iş olmuştur. Ayrıca paranın yaygın olarak kullanılmadığı bir dönemde aşar genellikle ayni olarak veriliyordu. Bu durum, devleti ürün bozulmadan nakde çevirme zorluğu ile karşı karşıya bırakıyordu. Böylesine zor bir işten kurtulmanın tek yolu, verginin iltizam sistemi ile toplanmasını gerektiriyordu.⁴⁴

Şer-i vergilerin en önemlisi olan ve zirai ürünlerden Tanzimat'a kadar toprağın verim gücüne göre 1/3 işe 1/10 arasında değişen oranlarda alınan aşar Tanzimat ile birlikte bütün bölgelerde 1/10 oranında tahsil edilmeye başlanmıştır. Bu uygulama, verim

⁴⁴ Abdüllatif Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, Bilimsel Araştırma Dizisi-6, İşaret yayınları, s.121

gücü farklı olan topraklar için tek bir oran belirlenmesi sebebiyle adaletsizliğe ve vergi kaybına yol açmıştır.⁴⁵

Osmanlı'da aşar vergisi, Tanzimat'a kadar iltizam usulü ile toplanmıştır. İltizam usulünün kaldırılmasıyla birlikte aşar, muhassıllar vasıtasıyla doğrudan doğruya devlet adına tahsili esası getirilmiştir. Fakat bu uygulama aşar gelirlerinin düşmesine neden olduğu gerekçesiyle 1843 yılında yeniden iltizam usulü ile toplanmasına karar verilmiştir. Ancak kısa süreli iltizam sisteminin tarım kesimini olumsuz etkilemesi ve tarım kesiminin üretim çabalarını desteklemek amacıyla 1847 yılında devlet zengin kişilere tek tek ya da ortaklaşa olarak beş yıl süreyle iltizam vermeyi kararlaştırmıştır. Bu sisteme Kırım savaşı süresince ara verilmiştir. Askeri ihtiyaçların karşılanması için ihtiyaç duyulan hububat doğrudan devlet tarafından aşar vergisi karşılığı alınmıştır. Savaşın sona ermesi ile tekrar iltizam sistemine dönmüştür.

Aşar vergisi, ihale ve arttırma yöntemleri ile mültezimlere ücret karşılığı devredilirdi. Mültezimler de genellikle üzerine aldığı vergi tahsil işini, ikinci ve üçüncü derece mültezimlere devrederek gerçekleştirirdi. Bu durum genellikle suiistimallere yol açmış, halkın vergi yükünü giderek arttırmış ve devletin vergiden sağlayacağı kazancı zamanla azaltmıştır.

4.1.2-Ağnam ve Canavar Resmi

Koyun ve keçiler üzerinden alınan ağnam resmi 1858/1859 yılında yapılan değişikliklerle hayvan varlığı (servet) üzerinden alınırken, gelir üzerinden alınan bir yapıya geçilmeye çalışılmıştır. Bunun için önce Rumeli'deki sancaklarda bir koyun ve keçinin bir yılda yavrusu, sütü ve yünü itibarıyla ne kadar hasılat getireceği tespit edilerek, eyalet ve sancaklarda tespit edilen hasılatın % 10'u ağnam resmi olarak kabul edilmiştir. Ertesi yıl aynı usul Anadolu ve Arabistan eyaletlerinde de yürürlüğe girmiştir. Bu vergi, bölgelere göre koyun ve keçilerden hayvan başına 2 ile 4 kuruş arasında değişiklik göstermiştir. Daha sonraki yıllarda bölgelerarası farklılıkları azaltıcı düzenlemeler yapılmış, hayvanların farklı bölgelerdeki gelir farklılıkları dikkate alınmamıştır.⁴⁶

⁴⁵ Tevfik Güran, a.g.e., s. 15

⁴⁶ Abdüllatif Şener, Sona Doğru Osmanlı (Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar), Birleşik Yayınevi, s. 121

Bu yeni düzenlemelerden sonra ağnam resmi Rumeli, Anadolu ve Arabistan için hasılatı bol bir gelir kalemi olmuştur. Şöyle ki, 1859 mali yılı bütçe taslağından edinilen bilgiye göre daha önce ki yıllarda 6.618.000 kuruş olan Anadolu ve Arabistan bölgesi ağnam resmi ihale bedeli, 25.390.000 kuruş zamlı 32.008.000 kuruşa yükselmiştir.⁴⁷

Canavar resmi, domuzlar üzerinden alınan bir vergidir. Anadolu ve Arabistan vilayetlerinde domuz beslenmediği için bu vergi türü Rumeli vilayetlerinden ağnam resmi ile birlikte alınmıştır. Devlet için iyi bir gelir kaynağı olabileceği düşünülerek 1858/1859 yılından itibaren iki aylık yavrular istisna tutularak, domuz başına 10 kuruş canavar resmi konulmuştur. İlerleyen yıllarda domuz başına alınan miktar 3 kuruşa indirilmiştir.

4.1.3-Cizye ve Bedeli Askeri

Geleneksel şer-i bir vergi olan cizyenin geçmiş İslam devletlerindeki uygulama şekliyle Osmanlı cizyesi arasında belirgin bir fark yoktur. Osmanlı Devletinin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen beş asır boyunca önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Hiç bir zaman tımar ve zeamet sahiplerine bırakılmamıştır. Özel memurlar vasıtasıyla hazine adına tahsil olunmuştur.

Cizye esas olarak yetişkin gayrimüslim erkeklerden alınmaktadır. Bu nedenle Tanzimat dönemi boyunca kaldırılması yönünde batının şiddetli baskısı olmuştur. Ancak cizyenin devlet için çok önemli bir gelir kaynağı olması sebebiyle kaldırılması gerçekleştirilememiştir. Cizye bir baş vergisidir ve üç derece üzerinden alınmaktadır. Cizye vergisi ödeyenler askerlik yapmazlar ve devlet tarafından emniyetlerinin sağlanması karşılığında bu vergiyi ödemişlerdir.⁴⁸

Cizyenin miktarı üst sınıf için 60, orta sınıf için 30, alt sınıf için 15 kuruş uygulanmaktadır. Cizyenin, cemaatlerin kendi dini lideri tarafından toplanması kuralı vardır. Merkezden defter şeklinde muhassıllara gönderilen cizye listeleri, cemaat liderlerine teslim edilir ve cemaat liderleri de topladıkları cizyeleri muhassıllara teslim ederdi. İstanbul da ise patrikhane memurları ve esnaf kethüdaları aracılığıyla tahsil edilip hazineye teslim edilirdi.

⁴⁷ Tefik Güran, a.g.e., s.16

⁴⁸ Abdullah Mutlu, Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s.51

1856 tarihinde Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaa içinde askerlik yükümlülüğü getirilince cizye uygulaması kaldırılmıştır. Ancak gayrimüslimlerin askere alınması uygun bulunmayarak bedeli askeri adı altında nakdi bir ödeme yükümlülüğü getirilmiştir. Her askerlik yükümlüsü için beş bin kuruşluk bir bedel öngörülmüştür. 12.500 gayrimüslim için 62.500.000 kuruş tahsil edilmesi planlanmıştır.⁴⁹

4.1.4-Gümrük Vergileri

Bütçelerde emtia gümrükleri, duhan, harir ve müskirat adı altında yer alan gelirler dolaylı vergilerdir. Bunlar içerisinde en önemli olanı da gümrük vergileridir. Gümrük vergileri (resimleri), sadece yabancı devletlere ihraç edilen veya yabancı devletlerden ithal edilen mal veya eşyalar üzerinden alınan vergiler değildir. Aynı zamanda sınırlar içerisinde bir iskeleden başka bir iskeleye deniz yolu ile veya bir yerleşim biriminden diğer yerleşim yerine kara yolu taşıyan mallardan da gümrük resmi alınmaktadır. Kısaca hem dış hem de iç ticaretten gümrük resmi alınmaktadır.

1838 ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlar nedeniyle Tanzimat döneminde ithal edilen mal veya eşyanın değeri üzerinden iskeleye gelişinde % 3 ve satışında % 2 olmak üzere toplam % 5 olarak sınırlandırılmıştır. İhracat esnasında ise mal veya eşya iskeleye gelişinde % 9 ve yüklenmesinde %3 olmak üzere toplam % 12 olarak belirlenmiştir. 1861 yılında yenilenen ticaret antlaşmaları ile ihracat üzerinden alınan resimler % 8'e indirilerek her yıl % 1 azaltılıp, sonunda % 1'lik sabit bir orana getirilmesi kararlaştırılmıştır. İthalat resimleri ise % 5'ten % 8'e çıkarılmıştır.

İç ticaret üzerinden alınan gümrük resimleri ise sanayi ve ticaretin gelişmesini engellediği için eleştirilmiştir. 1874 yılında kara yolu ile yapılan ticaretten alınan vergilerin tümü kaldırılmıştır. Ancak deniz yolu ile yapılan ticaret genelde yabancıların elinde olduğundan iskelede alınan resimler korunmuştur.

4.1.5-Damga Resmi ve Harçlar

Hukuki ilişkiler ve mukavelelerden, devletçe basılan kâğıtların kullanılması veya pul yapıştırılması yoluyla damga resmi alınmaya başlanması ilk defa Tanzimat dönemine denk gelir.

⁴⁹ Tevfik Güran, a.g.e., s.14

1845 yılında çıkarılan bir ilmühaberle, şer-i senetler dışında, tüm adli ve ticari muamelelerde devletçe basılan damgalı kâğıtlar, yani evrak-ı sahiha kullanılması hükme bağlanmıştır⁵⁰. 1861 yılında çıkarılan bir nizamname ile varaka-i sahihanın kullanılacağı işlemler genişletilmiştir. 1873 yılında yeni bir nizamname daha çıkarılarak damga resminin nispi ve maktu olarak düzenlenebileceği hükme bağlanmıştır.

Harçlar ise Tanzimat dönemi boyunca kurumsal gelişmelere uygun olarak mahkeme harçları, nüfus ve mürur harçları, kira kontrato harçları, tapu harçları, pasaport harcı, vize harcı, kara ve su avı resimleri, alkollü içkiler resmi gibi değişik işlem ve adlarda harçlar alınmaktadır⁵¹.

4.1.6-Ancemaatin Vergiler

Osmanlı vergi sisteminde Tanzimat ile yapılan en önemli ve çarpıcı yenilik, yıllardan beri devam eden örfi vergilerin kaldırılması ve yerine ancemaatin vergi adı verilen tek bir vergi türünün getirilmesi olmuştur.

Ancemaatin vergisi, daha önce Anadolu ve Rumeli’de bulunan her bir livanın örfi vergi olarak çeşitli isimlerle bir senede vermekte oldukları tutar tespit edilip, hesaplanan tutardan bazı indirimler yapıldıktan sonra bulunan miktar tek bir vergi olarak liva ahalisinden muhtar, imam, papaz ve zabtiye askeri tarafından tahsil edilerek muhassıllara teslim edilmektedir. Bu verginin tahsili 1844 yılına kadar ruz-i hızır ve ruz-i kasım olarak iki taksitte yapılmaktadır.

Ancemaatin verginin tahriri muhassıllar tarafından yapıldı. Köylerden başlayarak, herkesin adını, sahip olduğu malını, emlakını, arazisini, hayvanını ve kazancını sayar ve kaydederdi. Bu vergilerin tahsil aşamasına mültezimler hiç bir zaman karıştırılmamıştır.

Tanzimat’ın hemen ardından uygulamaya geçilen bu vergi türü, örfi vergilerde olduğu gibi bölgeler arası farklılıklar gösteriyordu. Devlet bu vergiyi uygulamaya alırken herkesin iktisadi gücü oranında vergilendirilmesini amaçlamıştır. Ancak 1844 yılında

⁵⁰ Abdüllatif Şener, Sona Doğru Osmanlı (Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar), Birleşik Yayınevi, s. 125

⁵¹ Hayri R. Sevimay, Cumhuriyete Girerken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, Kazancı Hukuk Yayınları, s. 367

yapılan temettuat tahrirlerinde, bu verginin bölgeler arasında hatta aynı bölgede kişiler arasında bile son derece adaletsiz olduğunu ortaya koymuştur.

Tanzimat dönemi boyunca bu vergi türü oranlarına artışlar yapılmıştır. Halkı memnun etmeyen ancemaatin vergi uygulaması yirmi yıl kadar uygulanmış ancak 1860 yılında kaldırılmıştır. Bu vergi türünün yerine nisbi nitelikli emlak, arazi ve temettü vergileri getirilmiştir. Bu vergiler tahrire bağlı olduğundan, tahririn tamamlanamadığı yerlerde ancemaatin vergi, uygulamasını II. Meşrutiyete kadar sürdürmüştür.

1860 yılında ancemaatin vergi aşamalı olarak kaldırılınca, bu verginin yerine tahrire dayalı olan emlak ve arazi vergisi, temettü vergisi ve masarî-ı tahririye vergileri getirilmiştir. Aynı yıl öncelikle şehirlerden başlanarak nüfus, emlak ve arazi sayımı yapılmıştır.

Emlak ve Arazi vergisi şehir ve kasabalarda yer alan bina ve arsalarından binde 4 oranında ve yine bu mülklerin kira gelirleri üzerinden yıllık % 4 oranında vergi alınması karara bağlanmıştır.

Temettü vergisi ise şehir ve kasabalarda bulunan esnaf, tüccar ve zanaatkârların yıllık gelirleri üzerinden % 3 oranında vergi alınmasına karar verildi. 1876 yılında bu oran % 4'e yükseltilmiştir.

Masarî-ı Tahrire vergisi aslında geçici bir vergidir. Bu vergi sadece sayımın yapıldığı yıl alınır. Verginin oranı emlak ve kira üzerinden binde 1, esnaf ve tüccarın yıllık gelirinden de binde 5 olarak belirlenmiştir.⁵²

4.2- Maktu Gelirler

Osmanlı Devleti'ne bağlı bazı idareler her yıl belirli miktar (maktu) parayı düzenli olarak ödemek zorundadırlar. Maktu olarak ödenen tutarlar bazı değişiklikler olmakla beraber Tanzimat döneminde de devam etmiştir. Bu idareler;

Mısır: Eyalet yönetimi Mehmet Ali Paşa ve evlatlarına bırakılırken, karşılığında her sene 60.000 kese vergi vermesi kararlaştırılmıştır. Bir ara 80.000 keseye çıkarılmış ve son olarak 1866/1867 yılından itibaren 150.000 kese tahsil edilmektedir. Son olarak

⁵² Coşkun Çakır, a.g.e., s.49-50

Yemen'e bağı Zeyla iskelesi Mısır'a bırakılması nedeniyle 3000 kese daha ilave edilmiştir.

Eflak ve Boğdan: Memleketeyn olarak anılan bu iki devletten Eflak 4000, Boğdan ise 2000 kese maktu vergi vermektedir. Kırım savaşını takiben 1856 yılında imzalanan Paris antlaşması ile Eflak 5000, Boğdan ise 3000 kese vergi vermeye başlamıştır.

Sırbistan, Sisam, Aynaroz: Sırbistan 4600 kese, Sisam 1831 tarihli ferman ile yıllık 800 kese ve Aynaroz yarımadasındaki manastırların her yıl 144 kese 400 kuruş maktu vergi vermeleri kararlaştırılmıştır.

Bu idarelere,1878 yılında yapılan Berlin, Ayastefanos antlaşmaları ve İngiltere ittifakı ile Bulgaristan, Girit ve Kıbrıs ilave edilmiştir⁵³. İlerleyen yıllarda bazı değişiklikler olmuştur.

4.3-Çeşitli Diğer Gelirler

Vergi, resim ve harçlarla maktu gelirler dışında devletin gelirleri içinde önemli bir yere sahip çeşitli gelirleri vardır. Çeşitli gelirler altında toplanabilecek başlıca gelir kaynakları şu şekildedir;

Tuz ve Tuzlalar, Meadin (madenler), Ormanlar, Posta ve Telgraf, Emlak (Emlak-ı Miriye, Çiftlikat-ı Hümayun veya Satılan Emlak), Bahriye, Ticaret, Nafia, Maarif, Daire-i Sıhhiye veya Karantina, Basmahane, Dalyan, Zabtiye, Tahrir Masrafı, Sikke-i Mağuş, Hasılat-ı Müteferrikadır⁵⁴.

Yukarıda sayılanların bir kısmı devlete ait olan tekel gelirlerinden, bir kısmı devlet mal ve hizmetlerinden sağlanan işletme gelirlerden, bazıları da çeşitli devlet dairelerince elde edilen gelirlerden meydana gelmektedir. Çeşitli gelirler, bütçelerde ayrı bir kısım olarak gösterilirler.

4.2-Olağandışı Gelirler

Devletin egemenlik gücüne dayanmaksızın elde edilen (cebri olmayan) gelirlere olağanüstü gelirler denilmektedir. Genellikle savaş ve iktisadi buhran dönemlerinin ortaya çıktığı olağanüstü kamu harcamalarını karşılamak amacıyla başvuru olan geçici

⁵³ Abdüllatif Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, Bilimsel Araştırma Dizisi-6, İşaret yayınları, s.188

⁵⁴ Abdüllatif Şener, a.g.e., s.189

finansman kaynaklarıdır. Örnek vermek gerekirse borçlanma, yardım ve bağışlar, kağıt para basımı (emisyon), devalüasyon gelirleri, ganimet gelirleri ile menkul ve gayrimenkul satışından elde edilen gelirler bu kapsamdadır.

Burada üzerinde duracağımız konular borçlanma ve para basımı (emisyon) olacaktır. Borçlanma kamu kesimi için bir kamu geliridir. Tek farkı, zorunlu olmaması ve geçici bir finansman aracı olarak kabul edilmesidir. Her borçlanma tipinin bir maliyeti ve vadesi vardır. Borçlanmalar genellikle bütçe açıklarını gidermek, büyük yatırımlar ve reformlar için ya da savaş, deprem, kıtlık gibi olağanüstü durumlarda kullanılmaktadır.

Borçlanmalar kaynağına göre ikiye ayrılır. Bunlar iç borçlanma ve dış borçlanma olarak adlandırılır. İç borçlanma devletin kullanılabilir kaynaklarında artışa neden olmazken, yurt dışından yapılan borçlanmalar ekonomide kullanılabilir kaynaklarda ve milli gelir seviyesinde artışa neden olur.⁵⁵

Sürekli olmayan gelir türlerinden biri de, para basmaktan kaynaklanan gelirlerdir. Karşılıksız para basmanın maliyeti ise fiyat endekslerinin artması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomide olumsuz etkileri nedeniyle istenmeyen ve sadece zor ve olağanüstü durumlarda başvuru olan bir yöntem olarak kabul edilir.

4.2.1-İç Borçlanma

17. ve 18. yüzyıllar boyunca üst üste kaybedilen savaşlar ve topraklar devletin askeri harcamalarını arttırmıştır. Ayrıca kaybedilen topraklar, kamu gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur. Bunların neticesinde devlet büyük bütçe açıklarıyla karşılaşmıştır.

Osmanlı Devleti bütçe açıklarının etkilerini azaltmak için uzun süreli ve peşin elde edilen gelir sağlama yollarını aramıştır. Bu maksatla mültezimlere verilen mukataaların sürelerini, 17. yüzyılın sonlarından itibaren kaydı hayat koşuluyla vermeye başlamıştır. Kısa süreli iltizam usulü ile vergi toplayan mültezimlerin yerine, hayatları boyunca hatta mirasçılara bile aktarılabilen haklarla mukataa ihale edilmeye başlanmıştır. Bu durum bir bakıma iç borçlanma niteliğinde olup peşin ödemede bulunmak suretiyle gelecek dönemlerin vergi gelirlerini önceden tahsil etme

⁵⁵ Erdoğan Öner, Kamu Maliyesi 1-Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri, Maliye Bakanlığı APK Yayın No:1986/282, s.46

imkânı sağlamıştır. Bütçe açıklarıyla öncelikle kendi yöntemlerini kullanmak istemiştir. Ancak bu yöntemler yetersiz kalınca borçlanma arayışına geçilmiştir⁵⁶.

Borç alma düşünceleri ilk defa 1784 yılında 1. Abdülhamit zamanında Osmanlı devlet adamlarında görülmüştür. Ancak bu düşünce gerçekleşmemiştir. III. Selim tahta çıktığı zaman hazine çok kötü durumdaydı ve devlet bu esnada Rusya ve Avusturya ile savaş halindeydi. Bu durumdan kurtulmak için Avrupa devletlerinden borç alma fikri doğdu. Fakat Avrupa devletlerine borçlanma düşüncesi mantıklı bulunmadığı gibi, mazide de örneği olmamasından dolayı vazgeçildi. Bunun üzerine Cezayir, Tunus ve Fas' tan borç istenmiş ancak onlarında durumu iyi olmamasından dolayı bu teşebbüste gerçekleşmemiştir.⁵⁷

Osmanlı Devleti başlangıçta dış borçlanmayı itibar meselesi yaparak gündemine getirmemeye çalışmıştır. Bu nedenle bütçe açıklarını iltizam usulü ile vergi toplama yanında iç borç verebilecek servete sahip mültezimlerden borçlanmayı düşünmüştür.

Osmanlı Devleti yabancı kaynaklardan borçlanmaya, İstanbul'da 1829'larda kurulan ve bir asır kadar işlem hacmi bakımından dünyanın en önemli finans kuruluşları arasında sayılan Galata Borsa'sından başlamıştır. Galata Bankerleri adı ile ünlenen, İstanbul'da ikamet eden Osmanlı ve Avrupalı sarraflardan ilk iç borçlanmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu kişiler genellikle Venedik ve Cenovalı (Latin kökenli) Levantenler ile Ermeni, Yahudi ve Rum asıllı gayrimüslim tebaadan kişilerden oluşmaktadır. Bu sarrafların en tanınmışları; Lorando Tubini, Korpu, Baltazzi, Stefanoviç adlı Levantenler ile Köçeoğlu, Mısıroğlu (Ermeni), Kamondo, Fernandez (Yahudi) ve Ogenidi Mavrogordato, Zarifi, Zafiropulo, Bogos, Tıngiroğlu (Rum) gibi gayrimüslim sarraf-bankerlerdir.⁵⁸

Galata Bankerleri zamanla devletin mali işlerini yürüten, hatta devlet bankası işlevini yerine getiren bir yapıya kavuşmuştur. Galata bankerleri, sadece devlete borç vermekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Avrupa piyasalarından kısa vadeli borç sağlamasına da aracılık yapmışlardır. Bir taraftan, Saray'dan aldıkları borç senetlerini Avrupa bankalarında ve borsalarında kırdırmışlar, diğer taraftan, Osmanlı

⁵⁶ Haydar Kazgan, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, Roma Yayınları, s.72

⁵⁷ Coşkun Çakır, a.g.e., s.65

⁵⁸ Haydar Kazgan, Galata Bankerleri, Cilt II, Orion Yayınevi, s.10

Devleti'nin yüksek faizli tahvillerinin Avrupa piyasalarında satışı ve tutundurulması faaliyetlerini üstlenmişlerdir. Giderek zenginleşen Galata Bankerleri dış kredi komisyonculuğu ve iltizam işinden başka tramvay, demiryolu, rıhtım, inşaat, tütün rejisi, madencilik, değirmencilik gibi üretim, hizmet sektöründe ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Burada dikkat etmemiz gereken husus, iç borçlanma yoluyla kaynak bulmanın maliyetinin yüksek olmasıdır. Devlet ihtiyacı olan miktarı, dışarıdan değil de içeriden bulmanın karşılığında, yüksek faiz oranlarına katlanmak zorunda kalmıştır. Vadesi gelen iç borç ödemelerini de, tekrar borçlanma yoluyla ya da tağşiş yaparak, bono, tahvil veya kaime çıkarmak suretiyle kapatmaya çalışmıştır. Ancak reform hareketlerinin yanı sıra, gerek idari yapıların gerekse ordunun modernleştirilmesi çabaları, harcamaların giderek artmasına neden olmuş ve bu süreç bütçe açıklarının iç kaynaklarla kapatılamayacağı gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

4.2.2-Dış Borçlanma

Osmanlı Devleti, mali sıkıntısını iç kaynaklardan elde edilen ek kaynaklarla düzeltemeyince, yabancı devletlerden dış borçlanma yoluna başvurmak zorunda kalmıştır. Aslında dış borçlanma girişimleri ilk kez 1774 yılında Ruslarla yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması sonrası, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatının ödenmesinde gündeme gelmiş ancak günün koşullarında bu borçlanma gerçekleşmemiştir. Bu sebeplerin başında dış borç almanın onur kırıcı ve uluslararası alanda statü kaybı olarak değerlendirilmiş olması ve Padişahların şer-i hükümler karşısında “*gâvurdan borç alınmaz*” anlayışı gelir.

Uzunca bir süre dış borçlanma düşüncesi gündeme gelmezken 1850 yılında İngiliz elçisi Lord Stratford'un Sultan Abdülmecid'e sunduğu raporla yeniden gündeme gelmiştir. Sultan bu öneriye sıcak bakmazken Sadrazam Mustafa Reşit Paşa dış borçlanmanın gerekliliğine inanıyordu. Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid'in bilgisi dışında biri İngiliz ve diğeri Fransız olan iki şirket ile 27 yıl vadeli toplam 55 milyon franklık bir borçlanma anlaşması yapmıştır. Sultandan onay alınmadan devlet tahvilleri Paris'te satışa çıkarılmış ve 20 milyon franklık kısmı Galata Bankerlerinin Londra şubesine yatırılmıştır. Durumdan haberdar olan Sultan Abdülmecid “Ben ilk dış borç alan Padişah olmayacağım, ben gâvura borçlanmam” diyerek borç

anlaşmasını imzalamamış ve sadrazam Mustafa Reşit Paşa'yı görevden almıştır. Devlet borçlanmadan vazgeçtiği için 2,2 milyon frank tazminat ödemek zorunda kalmıştır.⁵⁹

1854 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali koşullar son derece kötüleşmiş, dış ticaret dengesinde ve bütçesinde açıklar daha da artmıştır. 1838 Balta Limanı ticaret Anlaşması'nın yarattığı olumsuz dış ekonomik ilişkilerin etkisi altında kalan Osmanlı Devleti, Galata Bankerlerinden sağlanan ve toplam 15 milyon Sterline (16,1 milyon Osmanlı altın lirası) ulaşılmış olan iç borç ve tedavüle sokulan yeni kaimeler, ekonomide oluşan yüksek enflasyonist baskı, Galata Bankerlerine ödenen iç borçların fiilen % 20'ye kadar yükselmiş olan ağır faiz yükü, ödemelerde karşılaşılan güçlükler, yeni ihtiyaçlar için iç borç miktarının yetersizliği ve özellikle 7,5 milyon lira tahmin olunan bütçenin 18,7 milyon lira dolaylarında tahmin olunan Kırım Savaşı giderlerini karşılayabilmekten uzak oluşu gibi birçok nedenin yarattığı mali darlık ve kriz ortamı, buna karşın Fransa ve İngiltere'de ortaya çıkan sermaye bolluğu nedeniyle Osmanlı Devleti'ne borç vermek için aşırı istekli olmaları (faiz getirisi) ve Osmanlı bürokrasisinin de telkinleri üzerine dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır.⁶⁰

İlk borçlanma tarihi olan 1854 yılından, borç ödemelerinin durduğu 1875 yılına kadar süren 21 yılda toplam 16 dış borçlanma yapılmıştır.

1854 Borçlanması: 1853-1856 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı için yapılan harcamaların karşılanması için Palmers ve Rotschilde isimli Londra merkezli ve Goldschmidt isimli Paris merkezli banka gruplarıyla 24 Ağustos 1854 tarihinde yapılan sözleşmeyle 3 milyon sterlin (3.300.000 Lira), ele geçen miktar 2.514.913 liradır. Borcun itfa oranı % 1, faiz oranı % 6, ihraç fiyatı % 80 ve 33 yıl vadeli bir borçlanma olmuştur.⁶¹ Osmanlı Devleti teminat olarak Mısır vergisi göstermiştir.

1855 Borçlanması: 1854 borçlanmasından ele geçen tutarın düşük kalması ve Kırım Savaşının devam etmesi üzerine, 27 Haziran 1855 tarihinde yeni bir borçlanmaya

⁵⁹ Coşkun Çakır, a.g.e.,s.66

⁶⁰ Bıltekin Özdemir, Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1914 Borçlanmaları Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası Duyun-u Umumiye İdaresi Cumhuriyetin Kabul Ettiği Devlet Borçları, ATO Yayınları, s.45

⁶¹ İhraç (emisyon) fiyatı: Senedin üzerinde yazılı değer (nominal yada itibari değer) yüzde kaçına piyasaya satılacağını gösterir. Yani %80 oranı ile ihraç edilen bir tahvilden maksat, 100 liralık tahvilin 80 liraya satılması, başka bir ifade ile 100 lira borçlanması ancak ele geçen paranın 80 lira olmasını ifade eder.

gidilmiştir. İngiliz ve Fransız hükümetlerinin kefaleti ile Londra merkezli Rothschild Brothers firmasından 5.milyon sterlin (5.500.000 lira), ele geçen miktar 5.644.345 liradır. Teminat olarak Mısır vergilerinin yanı sıra Suriye ve İznik gümrük gelirleri gösterilmiştir. Borcun itfa oranı % 1, faiz oranı % 4, ihraç fiyatı % 102,6 olarak belirlenmiştir. Borçlanma maliyetleri açısından oldukça iyi görünmektedir. Ancak bu borçlanmada ki önemli nokta, harcamaların savaş giderleri için yapılıp yapılmadığını denetlemesi için biri İngiliz diğeri Fransız iki denetleme komiseri atanması olmuştur. Osmanlı Devletinde ilk defa yabancıların mali kontrolü başlamış oldu.

1858 Borçlanması: Yapılan iki istikraza rağmen Galata Bankerlerine olan kısa vadeli borçlar daha da artmış, ayrıca savaş zamanı büyük meblağlarda basılan kaimelerin değeri hızla düşmüştür. Hem Osmanlı maliyesini sağlam temellere oturtmak ve hem de ticaretin olumsuz etkilenmesini önlemek için kaimelerin ortadan kaldırılması çok acil bir öncelik haline gelmiştir. 1857 yılının sonlarına doğru, Osmanlı hükümetinin 17.94 milyon sterlinlik dalgalı (iç) borcuna, 8 milyon sterlinlik dış borcu eklendiğinde, toplam borcu 26 milyon sterline (28.600.000 lira) ulaşmıştır. İç borçları dış borca döndürme ve kaimelerin piyasadan çekilmesi için Londra merkezli Dent, Palmer ve ortakları aracılık etmiştir. 5 milyon sterlin (5.500.000 lira), faiz oranı % 6, ihraç fiyatı % 76 ve 33 vadeli olan borçlanma yapılmıştır. Maliyeti yüksek bir borçlanma olmuştur. Ele geçen miktar 3.784.000 liradır ve hemen hemen tamamı değeri % 30 düşen kaimelerin piyasadan çekilmesinde kullanılmıştır. Kaimelerin tamamı piyasadan çekilememiştir. Teminat olarak İstanbul gümrük gelirleri ile ayakbastı hasılatı gösterilmiştir. Burada ki dikkat çeken unsur, borçlanma ile ilgili olarak toplanacak gelirlere tahvil hamillerinin mümessillerinden oluşan bir komisyon (İngiliz, Fransız, Avusturya ve dört Osmanlı görevlisi) kurulmasına karar verilmesidir. İlk kez mali bağımsızlığa aykırı bir düzenleme yapılmış oluyordu.

1860 Mires Borçlanması: Osmanlı Devleti'nde mali sorunlar ve sıkıntılar sürekli artmakta hatta İstanbul'da bulunan askeri birliklerin günlük ihtiyaçları bile karşılanamaz duruma gelinmişti. Ayrıca reformlara devam etmek için yeni bir dış borç ihtiyacı doğmuştu. Ancak batıda da durum iç açıcı değildi. Amerika iç savaşı sonrası Avrupa'da ihracat sıkıntısı yaşanıyordu. Bununla birlikte aniden patlak veren Fransa- Avusturya savaşı sonrası bu ülke ekonomilerine ağır yükler getirmişti. Son olarak Meksika'da yaşanan iktidar değişikliği ve yeni iktidarın borçları kabul

etmemesi III. Napolyon'u Meksika'ya silahlı mücadeleye sevk etti. Tüm bunlar batıda sermaye azlığına ve azalan sermayenin de borç verme konusunda daha dikkatli olmasına neden oldu.⁶²

Bu olumsuzluklar yaşanırken Osmanlı Devleti dış borç arayışına girmiş ancak yeterli miktarda dış borç bulunamamıştır. Arayışlar devam ederken Paris'te bulunan Osmanlı yetkilileri Fransız banker-bankacı ve demiryolları İdaresi Sandığı Direktörü Mires ile görüştüler ve 29 Ekim 1860 tarihinde borç anlaşması yaptılar.

Anlaşmaya göre istikrazın ihraç fiyatı % 53.75, faiz oranı % 6, miktarı 400 milyon frank, vadesi ise 33 yıl olacaktır. Hazinenin eline geçecek olan para 215 milyon frank olarak hesaplanmıştır. Ayrıca bu para 18 ayda taksitler halinde Osmanlı Hükümetine verilecektir. Tüm bunlar hesaplanırsa reel olarak faiz oranı % 11'e yükselmektedir. Mires bunlara ilaveten % 1,5 (6 milyon frank) komisyon, peşin faiz ve itfa karşılıkları ile diğer giderleri toplam 51 milyon frank tutarında ek yükü de Osmanlı Hükümetine kabul ettirmiştir. Tüm bunlar düşüldüğünde 215 milyon frank yerine 164 milyon frank hazinenin eline geçecek ve istikrazın nihai yükü % 13'e çıkacaktır.

Mires, % 53,75 ihraç fiyatı ile satın aldığı tahvilleri talebin fazla olacağı öngörüsü ile % 62,5 ihraç fiyatı ile satışa sürmüştü ancak beklenen talep olmadığından ve basında Mires hakkında çıkan yolsuzluk haberleri sonrası 1861 yılında Fransız Hükümetince tutuklanmıştır.

Mires'in tutuklanması ile İstanbul, Londra ve Paris' mali kriz ortamı yarattı. Birçok şirket iflas etti iskonto edilen senet fazlalığından sterlinin 110 kuruş olan gerçek değeri 190-200 kuruşa çıkmıştır.

Tüm bu krizleri yatıştırmak için, iki İngiliz mali uzman ile Fransa Bankası Genel Müdür Yardımcısı İstanbul'a gönderildi ve Islahat-ı Maliye Meclis-i Alisi ile bu uzmanların birlikte oluşturduğu çalışma grubuyla sorunlar giderilmeye çalışıldı. Bu borçlanmanın en önemli sonucu yabancı uzmanların Osmanlı maliyesini denetim ve gözetim altına alma ve mali iflastan sonra ülkeyi Duyun-u Umumiye İdaresine götüren yolda ilk deneyimi yaşamaları olmuştur.⁶³

⁶² Rıfat Önsoy, Mali Tutsaklığa Giden Yol-Osmanlı Borçları 1854-1914, Turhan Kitabevi, s. 66

⁶³ Biltekin Özdemir, a.g.e., s.52

1862 Borçlanması: 1860 yılında Sultan Abdülaziz'in Fermanı doğrultusunda mali ıslahat programı açıklanması ve Hobart-Forster tarafından İngiliz Parlamentosuna sunulan Türkiye'nin Mali Durumu Hakkında Rapor olumlu bir hava yaratmış ve 1862 yılında Londra merkezli Deveaux ve ortaklarınca 200 milyon franklık bir borç anlaşması yapılmıştır. Teminat olarak tütün, tuz, damga resmi ve temettü vergisi gösterilmiştir. Borçlanılan miktar 8.800.000 lira, ele geçen rakam ise 5.984.000 liradır. Faiz oranı ise % 6 olarak belirlenmiştir. Borçlanılan miktar kaimelerin piyasadan kaldırılması ve kısa vadeli borçların ödenmesinde kullanılması planlanmıştır.

1863 Borçlanması: Galata Bankerlerine olan borçlar ve düşük değerli madeni para basılması için borçlanma yapılmıştır. Borçlanmaya Osmanlı Bankası aracılık etmiştir. 200 milyon frank borçlanılmış ve teminat olarak Bursa ve Edirne illerinin ipek aşarı ile İzmir, Balıkesir ve Midilli'nin zeytin aşarı, bazı illerin tütün ve tuz aşarı ile gümrük gelirleri gösterilmiştir. Vadesi 23,5 yıl, faiz oranı % 6 olarak belirlenmiştir. Borçlanılan miktar 8.800.000 lira, ele geçen rakam ise 6.248.000 lira olmuştur.

Osmanlı Bankasının Kurulması

11 Şubat 1856 tarihinde bir İngiliz diplomat olan Layard başkanlığında, her biri 20'şer Sterlinlik, 25.000 hissedenden oluşmak üzere kuruluş sermayesi 500.000 Sterlin, ödenmiş sermayesi 200.000 Sterlin olarak öngörülen İngiliz sermayesi ile merkezi Londra'da The Ottoman Bank (Osmanlı Bankası) adı ile bir ticaret bankası kurulmasına karar verilmiştir. Bu karardan sonra Londra merkez şubesi ile birlikte 13 Haziran 1856 tarihinde İstanbul'da banka şubesi açılmıştır.

Osmanlı Bankasının kuruluş amacı istikrarlı bir para biriminin oluşturulması ve finansal alanda Tanzimat Fermanı reformlarının gerçekleştirilmesidir. Bankanın iki önemli görevi vardır. Birinci görevi kaimelerin tedavülden çekilmesi, diğer görevi ise döviz kuruna istikrar kazandırmaktır. Ancak bu görevleri yerine getirememiştir.

Osmanlı Bankası yedi yıl hizmet verdikten sonra 1863 tarihinde Bank-ı Şahane-i Osmani adıyla yeni bir bankaya dönüşmüştür.

1860-1861 yıllarında yaşanan mali kriz ve yıllardır devam eden olumsuz siyasi ve ekonomik makro nedenlere ek olarak, Osmanlı Bankası'nın bekleneni vermemesi,

Osmanlı Devleti'nin avans, kredi ve istikraz gibi finansman ihtiyacını karşılayacak resmi bir devlet bankası kurulmasını neredeyse zorunlu kılmıştır.

Osmanlı Devleti, İngiliz ve Fransız sermaye çevrelerinin ortak olduğu bir bankanın kurulmasıyla Avrupa para piyasasından daha iyi şartlar altında, aracı kullanmadan istikraz bulunabilecekti. Ayrıca bankanın kurulması Osmanlı Devletine olan güvensizliği de ortadan kaldıracaktı. Bankanın hükümete sağlayacağı avans ve kısa vadeli bonolarla devletin gelir ve giderleri eşitlenecek, dış borç alınmasında ve bunların anapara ve faiz ödemelerinde batının güvenebileceği bir sistem kurulmuş olacaktı.

Ayrıca Bankanın kuruluşuyla, halkın ciddi şikâyetlerine sebep olan Galata Bankerlerinin piyasa oyunları asgariye indirilmiş olacaktı. Ayrıca Galata Bankerlerinin etkisi altında olan devlet bürokrasisi daha bağımsız hareket edebilecekti. Çünkü rüşvet kamu kurumlarında ciddi zafiyet oluşturmuştu.

Osmanlı yönetici sınıfının Osmanlı Bankasının kuruluşunu desteklemesindeki bir başka etken de maaş ödemeleri ve kâğıt para çıkarılmasının sağlayacağı olumlu etkilerdir. Devletin sağlayacağı senyoraj⁶⁴ geliri bunların başında gelmektedir. Bunlara ilaveten vergilerin toplanma zamanı ile hükümetin para ihtiyacı olduğu dönemler arası zaman uyumsuzluklarında kısa vadeli avans alabileceği bir bankası olacaktı.

Bankanın kurulmasına en sert muhalefeti sarraf ve bankerler yapmışlardır. Çünkü kendilerinden daha güçlü sermaye tabanına dayanan, daha iyi şartlarda kredi verebilen ve devlet himayesindeki bir kurumun varlığı Galata Bankerlerinin, doğal olarak kazanç kapısını kapatıyordu. Bu nedenle bankaya karşı devamlı olumsuz kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır.

Buna karşın banka idaresi ise bankerlerin piyasadaki köklü ilişki ve tecrübelerinden yararlanmayı düşünüyordu. Bu amaçla Paris'te imzalanan 800.000 Sterlinlik istikraza önde gelen bankerlerin de katılmasını sağladılar, bununla da yetinmeyerek işbirliğini kurumsal bir düzeye taşıma kararı aldılar. Bir ay sonra, bankanın önderliğinde bir

⁶⁴ Senyoraj: Paranın basım maliyeti ile paranın üzerinde yazan değer arasındaki farka denilmektedir. İktidara gelir sağlamasının yanında enflasyona sebep olan bir durumdur.

grup Galata Bankeri ile Şirket-i Umumiyye-i Osmani'yi kurdular. Ünlü banker Zarifi de bu şirketin önde gelen ortaklarından'dır.⁶⁵

Bu gelişmelerin ardından, Osmanlı Bankası İngiliz hissedarları ile kısa bir süre önce bu bankaya aktarılmış olan Fransız sermayedarların oluşturduğu grubun birleştirilmesi konusunda 15 Eylül 1862 tarihinde uzlaşmaya varılması ve 16 Kasım 1862 tarihinde Paris'te nihai bir anlaşma imzalanması üzerine, 1856 yılından itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan devlet bankası imtiyazı olan ulusal ve geniş yetkili bir banka kurma projesi hızla hayata geçirilmiş oldu. Osmanlı Bankası'nın 5 Mart 1863 tarihinde tasfiyesi planlanarak, bu bankanın Sadrazamın onayı ile Osmanlı Hükümeti'nin de katılımı ile bir İngiliz-Fransız ortaklığı şeklinde, parasal meseleler üzerinde daha büyük kontrol yetkisi olan Bank-ı Şahane-i Osmani adı ile yeniden kurulması kararı verildi. 15 Ocak 1863 tarihinde imzalanan kuruluş belgesi ve 27 Ocak 1863 tarihli emisyon (senyoraj) hakkını içeren imtiyaz name de, Kırım Savaşı sonrası finansal kriz içine düşmüş olan ülke ekonomisinin durumunu iyileştirmeyi amaçlayan, Sultan Abdülaziz tarafından da gecikmeksizin 6 Şubat 1863 tarihli padişah fermanı ile hemen onaylanmış ve resmileştirilmiştir.⁶⁶

Kısaca Osmanlı Bankası'nın kurulması ile borçlar tarihinde ve Osmanlı-Avrupa mali ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış oldu. Batı sermaye çevrelerine güven veren bir kuruluş ortaya çıktı. Banka zamanla Osmanlı Devletinin bazı gelirlerine el koyarak borçların ödenmesinde ve yönetiminde aktif rol almıştır. Zamanla Osmanlı mali sisteminde bankanın rolü ve etkinliği artmıştır. Modern bankacılık sisteminin ülkemize girmesine öncülük ederek Cumhuriyet sonrası Merkez Bankası kurulana kadar, Osmanlı Devleti'nin merkez bankası gibi faaliyet göstermiştir. Ayrıca Osmanlı Bankası'nın devreye girmesi ile Galata Bankerlerinin ve sarraflarının etkisi azalmış oldu. Çalışanların maaşlarının ödenmesinde sıkıntı yaşanmaz oldu. Tüm bu olumlu görüntüye rağmen Osmanlı Devleti'nin borcu borç ile kapatma alışkanlığı değişmediği için borç miktarı hızla artmış ve on yıl geçmeden devletin iflas etmesi meydana gelmiştir.

⁶⁵ Murat Hulkiender, Bir Galata bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, s. 59

⁶⁶ Haydar Kazgan, Galata Bankerleri, Orion Yayınevi, Cilt I, s. 43

1865 Borçlanması (Ağnam İstikrazı) : Bütçe açığını kapatmak ve dış borçları ödemek için alınan bu borca Osmanlı Bankası ve Credit Mobilier de Paris aracılık etmiştir. 150 milyon frank (6.600.000 lira) borçlanılmıştır. Ele geçen miktar 4.356.000 liradır vadesi 21 yıl ve faiz oranı % 6'dır. Teminat olarak Ergani bakır madeni gelirleri ile ağnam resmi gösterilmiştir.

1865 Genel Borçlanması (I.Tertip) : Bu istikrazın önemi, bundan sonra yapılan istikrazlar genelde eski borçların anapara ve faizlerini ödemek ve bütçe açıklarını karşılamak için yapıldığından devlet mali yapısında içinden çıkılmaz bir hal almış ve onu mali iflasa sürüklemiştir. Yani borcu borç ile kapatma dönemi artarak devam etmiştir. 1865 yılında ikinci defa yapılan bu borçlanma ile 900 milyon frank (40 milyon lira) borçlanılmış ve ele geçen rakam 20 milyon lira olmuştur. % 5 faiz oranı ile özel bir karşılık gösterilmeden devletin tüm gelirlerinin teminat sayıldığı bir borçlanma olması önemlidir. 1864-1865 mali yılı bütçesine yıllık dış borç ödemesi için (anapara ve faiz) 2.644.000 lira ödenek konmuştur.

1869 Borçlanması: Osmanlı Devleti yaklaşık beş sureyle borç almamıştır. Bu süre zarfında hükümet, devlet memurlarının birer maaşlarını hazineye bağışlamalarını, memur aylıklarının yarısının % 10 faizli tahviller ile ödenmesini, vergi mükelleflerinin ödedikleri verginin ¼ oranında maliyeye borç vermesi gibi tedbirler ile vadesi gelen borçların ödenmesinde Osmanlı Bankası ile Societe Generale adlı kuruluşan sağlanan avanslarla ödenmiş ve mali durum biraz toparlanmaya çalışılmıştır. Ancak Girit isyanı patlak vermesiyle ordu ve donanmanın takviye edilmesi askeri harcamaları çok arttırmıştır.

1869-1870 mali yılı bütçe açığı 3 milyon lira, kısa vadeli borçların toplamı da 5 milyon lira düzeyine gelmiştir. Bu rakamlara dış borç taksitleri ve Girit isyanı eklenince yeni bir dış borç için Avrupa para piyasasına başvuruldu. Bu arada 1867 yılında Sultan Abdülaziz Fransa ziyareti ve daha sonra 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılışı sebebiyle yakın doğu seyahatine çıkan Paris İmparatoriçesi Eugenie'nin İstanbul ziyareti ikili ilişkileri arttırmış ve Comptoir D'escompte bankası ile 555.555.500 franklık (24.444.442 lira) borçlanma sözleşmesi yapılmıştır. Ele geçen miktar 13.200.000 lira vadesi 33 yıl ve faiz oranı % 6, ihraç fiyatı % 54 olarak belirlendi. Teminat olarak Cezayir, Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Aydın, Mentеше, Bosna, Konya ve Bağdat aşar geliri gösterilmiştir.

1870 Borçlanması (Rumeli Demiryolu): Sultan Abdülaziz için demiryolu ulaşımı ayrı bir öneme sahiptir. Ticaret merkezlerinin limanlara bağlayan hatlara öncelik vermiştir. Ayrıca Avrupa ile bütünleşmede etkili olacağını düşündüğü Rumeli demiryolu yapımına büyük önem vermiştir. Bu maksatla, Belgrad-İstanbul demiryolu yapımı için Belçikalı banker Baron Hirch ile 79 milyon franklık (34.848.000 lira) istikraz anlaşması yapıldı. Ele geçen net rakam 11.193.177 lira olup % 3 faizle, % 32.125 şimdide kadar yapılan en düşük ihraç fiyatı ile borçlanılmıştır. Mısır vergisi karşılık gösterilmiştir. 1870 yılında Almanya-Fransa savaşı nedeniyle demiryolu yapımı tamamlanamamıştır.

1871 Borçlanması: Bütçe açıklarını kapatmak ve dış borç faizlerini ödemek için % 6 faizli 5.700.000 sterlinlik (6.270.000 lira) bir istikraz anlaşması olmuştur. Ele geçen net miktar 4.577.100 lira olmuştur. İhraç fiyatı ise % 73 olarak belirlenmiştir. Mısır vergisi karşılık gösterilmiştir.

1872 Borçlanması: Maliye Nazırı ile Credit Generale Ottoman ve Banque Austro Ottomane arasında imzalanan sözleşme ile Hükümetin Edirne, Tuna, Selanik aşarı ile Anadolu ağnam gelirleri karşılığında 278.155.000 franklık (12.238.000 lira) istikraz yapılmış, net ele geçen miktar 10.403.004 liradır. % 98,5 ihraç fiyatı ile % 9 faiz oranı ile gerçekleşmiştir.

1873 Borçlanması: 1872 yılında çıkarılan hazine tahvilleri ile sağlanan konsolidasyon mali durum düzeltmeye yetmeyince İstanbul'daki Credit General Ottoman ile Paris'teki Credit Moblier arasında kurulan bankalar sendikası vasıtasıyla % 6 faizli, o güne kadar en yüksek miktarda 694.444.500 franklık (30.555.558 lira) istikraz anlaşması yapılmıştır. Ele geçen net miktar 16.501.001 liradır.

1873 Borçlanması (II.Tertip): 1873 borçlanmasından iki gün sonra dalgalı borçların birleştirilmesi için yasa çıkarılmış ve 1873 yılında 55 liralık hazine tahviline 100 liralık genel borçlanma tahvili karşılık tutularak, 12.238.820 liraya karşılık olmak üzere % 55 oranı ile 22.252.400 lirası tutarında tahvil ihracı yapılmış ve bu miktar ilk kez 1865 yılında çıkarılan bir kanunla Maliye Bakanlığı'nda kullanıma başlanan Genel Borçlar Büyük Defterine borç kaydedilmiştir. Çıkarılan bu tahvillerin

11.126.200 sterline tekabül eden kısmının 6.306.000 sterlinlik kısmı konversiyona⁶⁷ tabi tutulmuş, kalan 4.820.200 sterlinlik kısmı hazine tahvili olarak kalmıştır.⁶⁸

1874 Borçlanması (III:Tertip): Mali iflastan önceki son borçlanma sözleşmesidir. Vadesi gelen borç anapara ve faiz ödemeleri ile Rumeli demiryolu tahvil bedellerini ödeyebilmek için öncelikle Galata Bankerlerinden 72.000 frank temin edilmiştir. Bu meblağ vadesi gelen borçları karşılayamadığından Osmanlı Bankasından 1.600.000 franklık bir avans alınmıştır. Devlet geçici çözüm önerileri ile zaman kazanmaya çalışırken yaşanan doğal afet ve kıtlık tarım üretimine ciddi zararlar vermiştir. Osmanlı Bankasının 1874 Mayıs ayında imtiyazının genişletilmesi (Devlet Hazine Bankası Statüsü) kararının ardından % 43,5 gibi çok düşük ihraç fiyatı ile III. Tertip Genel Borçlanma anlaşması yapılmış, Genel Borçlar Defteri'ne yazılmış olan 1 milyar Fransız frangı (44.000.000 lira) tutarındaki istikrazla, birikmiş borçların konversiyonu için % 5 faizli yeni tahviller ihraç edilmiştir. Bu borçlanma için özel bir teminat gösterilmemiştir. Bu tahviller Londra'da büyük rağbet görmüş ancak net olarak 19.140.000 lira tutarında hasılat elde edilmiştir.

1854-1877 arası Muharrem Kararnamesine kadar yapılan istikrazların sterlin para değeri üzerinden gösterilmesi amacıyla aşağıda bir tablo hazırlanmıştır. Tabloda yıl, tutarlar ve oranlar ile istikraz nedenleri ve teminatlar bir arada gösterilmiştir.⁶⁹

⁶⁷ Konversiyon: Mevcut borç tahvillerinin daha düşük faizli borç tahvilleri ile değiştirilmesi işlemidir.

⁶⁸ Bitekin Özdemir, a.g.e., s. 58

⁶⁹ Emine Kıray, Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, s. 209

Tablo 3: 1854 -1877 arası dış borçlar, Para değeri Sterlin olarak belirlenmiştir.

1854	İtibari Değer: 3 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 80 Efektif Faiz Oranı:% 7,9 Hazineye Giren:2,29 milyon sterlin	Kırım Savaşını finanse etmek için alındı. Mısır'dan alınan vergiler güvence olarak gösterildi.
1855	İtibari Değer: 5 milyon sterlin Faiz oranı:% 4 Emisyon Kuru:% 102,6 Efektif Faiz Oranı:% 4 Hazineye Giren:5,13 milyon sterlin	Kırım Savaşını finanse etmek için alındı. Mısırdan alınan vergilerin artan kısmı ile İzmir ve Suriye gümrük gelirleri güvence olarak gösterildi.
1858	İtibari Değer: 5 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 76 Efektif Faiz Oranı:% 8,7 Hazineye Giren:3,44 milyon sterlin	Kâğıt paranın tedavülden çekilmesi ve Osmanlı parasının amortismanı için alındı. İstanbul gümrük ve duhuliye (Transit ticaret) gelirleri güvence olarak gösterildi.
1860	İtibari Değer: 16 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:%53,25 Efektif Faiz Oranı:--- Hazineye Giren:---	Aşar vergisi güvence olarak gösterilmiştir. Mires Borçlanmasıdır.
1860	İtibari Değer: 2 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 62,5 Efektif Faiz Oranı:% 9,8 Hazineye Giren:1,23 milyon sterlin	Bazı vasıtalı vergiler ve aşarlar güvence olarak gösterildi.
1862	İtibari Değer: 8 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 68 Efektif Faiz Oranı:% 9,4 Hazineye Giren:5,15 milyon sterlin	Kâğıt parayı tedavülden çekmek ve kısa vadeli borçları ödemek için alındı. Tütün, tuz, ruhsat ve pul vergisi gelirleri güvence olarak gösterildi.
1863	İtibari Değer: 8 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 71 Efektif Faiz Oranı:% 9,7 Hazineye Giren:4,98 milyon sterlin	Kısa vadeli borçları ödemek ve madeni para basımı için alındı. Gümrük gelirleri ve ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarları güvence olarak gösterildi.

1865	İtibari Değer: 6 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 66 Efektif Faiz Oranı:% 9,7 Hazineye Giren:3,7 milyon sterlin	Dış borç ödemeleri ve bütçe açığını kapatmak için alındı. Rumeli ve Ege Adaları'ndan toplanan koyun vergileri güvence olarak gösterildi.
1865	İtibari Değer: 32,9 milyon sterlin Faiz oranı:% 5 Emisyon Kuru:% 60 Efektif Faiz Oranı:% 8,3 Hazineye Giren:19,8 milyon sterlin	Kısa vadeli borçları düşük faizli yeni borçlara dönüştürmek için alındı. Özel bir güvence gösterilmemiştir.
1869	İtibari Değer:22 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 57 Efektif Faiz Oranı:% 11,5 Hazineye Giren:11,56 milyon sterlin	Bütçe açıklarını gidermek ve kısa vadeli borçları ödemek için alındı. Çeşitli eyaletlerden toplanan aşar geliri güvence olarak gösterildi.
1870	İtibari Değer: 31,68 milyon sterlin Faiz oranı:% 3 Emisyon Kuru:% 32,125 Efektif Faiz Oranı:% 10 Hazineye Giren:9,54 milyon sterlin	Rumeli demiryolu yapımı için alınan bu borca Osmanlı Piyangosu da denilir. Özel bir güvence gösterilmemiştir.
1871	İtibari Değer: 5,7 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 73 Efektif Faiz Oranı:% 8,5 Hazineye Giren:4,05 milyon sterlin	Bütçe açıklarını gidermek ve kısa vadeli borçları ödemek için alındı. Mısır vergisi arttırılarak güvence olarak gösterildi.
1872	İtibari Değer: 4,82 milyon sterlin Faiz oranı:% 9 Emisyon Kuru:% 98,5 Efektif Faiz Oranı:% 9,3 Hazineye Giren:4,65 milyon sterlin	Bütçe açıklarını kapatmak için alındı. Selanik, Edirne ve Tuna vergileri ile Anadolu'dan toplanan koyun vergisi güvence olarak gösterildi.
1873	İtibari Değer: 20,23 milyon sterlin Faiz oranı:% 5 Emisyon Kuru:% 54 Efektif Faiz Oranı:% 11,5 Hazineye Giren:10,96 milyon sterlin	1872'de çıkarılan hazine bonolarının konsolidasyonu için alındı. Özel bir güvence gösterilmemiştir.
1873	İtibari Değer: 27,78 milyon sterlin Faiz oranı:% 6 Emisyon Kuru:% 56 Efektif Faiz Oranı:% 11,5 Hazineye Giren:14,44 milyon sterlin	Bütçe açıklarını kapatmak için alındı Tuna ve Halep gelirleri ile Anadolu'da toplanan koyun vergisi güvence olarak gösterilmiştir.

1874	İtibari Değer: 40 milyon sterlin Faiz oranı:% 5 Emisyon Kuru:% 40 Efektif Faiz Oranı:% 12,3 Hazineye Giren:15,09 milyon sterlin	Kısa ve Uzun vadeli borçların ödemesi için alındı. Özel bir güvence gösterilmemiştir.
1877	İtibari Değer: 5 milyon sterlin Faiz oranı:% 5 Emisyon Kuru:% 52 Efektif Faiz Oranı:% 9,6 Hazineye Giren:2,56 milyon sterlin	Rusya ile çıkan savaşın finansmanı için alındı. Mısır vergisi güvence olarak gösterilmiştir.

KAYNAK: *Emine Kıran Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*

4.2.3- Kâğıt Para Basımı (Kaimeler)

Kaimenin çıkartılması, Sultan II. Mahmud döneminde gittikçe büyüyen mali krize, kısa vadeli bir çözüm olarak düşünülmüş ancak devlet için öngörülemeyen ciddi sorunlara yol açmıştır.

Batıda ilk kâğıt para 1690 yılında Amerika'da çıkarılmış ve bunu bir kaç yıl gecikmeyle İngiltere takip etmiş, daha sonra ise 1716 yılında Fransa'da ilk kâğıt para piyasaya sürülmüştür.

Osmanlılarda ise batıya nazaran geç denebilecek bir tarih olan 1840 Haziranında ilk kâğıt para tedavüle çıkarılmıştır. Kâğıt paraya Kavaim-i Nakdiyye-i Mutebere adı verilmiştir. Bunlar para hükmünde olup ticari hayatta kullanılabilir ve tasarruf sahipleri ölse bile kaimesi normal akçe gibi varislerine intikal edebilecekti. İlk kaimeler daha çok hazine tahvili mahiyetindedir. Karşılıksız basılan kaimenin sadece faizleri için İstanbul gümrük gelirleri karşılık gösterilmiştir. Kaimelerin tedavül süresi sekiz yıl olarak belirlenmiş ve süre bitiminde bedeli ödenerek piyasadan çekileceği kararlaştırılmıştır. İsteyen sekiz yılsonunda kaimeleri muhafaza ederek tahakkuk eden faizlerini yılda iki taksitle maliyeden alabilecektir.

Kaimelere yılda % 12,5 oranında faiz ödenecekti. Faizlerin yüksek olmasının sebebi, karşılıksız basıldığı için değer kaybını engellemek ve halkın bu kaimelere itibar etmesini sağlamaktır. İlk basılan kaimeler 160.000 Osmanlı Lirası tutarındadır. Bunlar

50, 20 ve 10 kuruşluk kupürler halindedir. El yazısı ile hazırlandığından basit, taklide müsait ve numarasız olarak imal edilmişlerdir. Bu yüzden de sık sık kalpazanlık olayları olmuştur. Piyasaya taklitleri sürüldüğünden büyük değer kayıpları yaşanmıştır. Son çare olarak sayıları gittikçe artan ve piyasada büyük karışıklığa yol açan el yazması kaimeler toplanarak karşılığında matbu kaimeler verilmiştir. Yeni kaimeler 50, 100, 250, 500 ve 1000 kuruş olmak üzere beş ayrı değerde tanzim olmuştur.⁷⁰ Taklitlerin engellenmesi için bazı tedbirler alındı ve müeyyideler getirildi. Faiz oranları % 3 olarak belirlendi. Böylece halkın faiz getirisi sebebiyle tasarruf edip saklamasını cazip kılmamak, tedavülde kullanmasını sağlamak ve sahte kaime ihracını azaltmak hedeflenmiştir. Taşrada sahte kaimenin önüne geçmek için yeni basılan kaimelerin sadece İstanbul'da kullanılmasına karar verildi. Kalpazanlığı önlemek için 1847 yılında 1000, 5000 ve 10.000 kuruşluk özenle hazırlanmış yeni kaimeler çıkarıldı ancak bunlarda değeri çok yüksek olduğundan tedavülü çok ağır olmuştur. Ayrıca bozuk para sıkıntısı yaşandığından 1849 yılında 5000 ve 10.000 kuruşluk kaimeler piyasadan çekilip yerine 50 kuruşluktan ile 1000 kuruşluğa kadar yeni kaimeler basılmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz elle yazılan kaimeler kolay taklit edilmesi ve peş peşe kaimeler çıkarılması üzerine halk, faizlerin ödenmeyeceğinden endişe etmeye başlamıştır. Bu mesele hakkında Süleyman Sudi kitabında şöyle yazmıştır:⁷¹

“Eshamı kavaiminin bu suretle olunması üzerine kavaim-i mezburenin faizleri güya ilerde verilmeyecekmiş yollu beynelmilel eracif teveffüh olunduğu hükümeti seniyece istima olunması ile tefevvühü mezbure sene-i merkume evahirinde bu varaka-i resmiye tekzip ve iptal olunarak ezham halka emniyet verilmiş ve bunların şekil ve heyeti tebdil ve tegayyir olunmayarak taksit akçeleri vaktu zamanında hazineden tesviye edilmiştir.”

1850 yılında ise faizsiz ve değeri 10 ile 20 kuruş olan yeni kaimeler çıkarılmıştır. Faizleri olmadığından tahvil mahiyetinde olmayıp tam manası ile kâğıt para hükmündedir. Halk bunları saklama ihtiyacı hissetmiyor ve tedavülde kullanıyordu.

Osmanlı Devleti mali sıkıntıya düştüğü zamanlar para basımına giriyor ve emisyonu arttırıyordu. Örneğin, 1848 yılında acil harcamalar için ihtiyaç olan para

⁷⁰ Rifat Önsoy, a.g.e., s. 51

⁷¹ Mine Erol, Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para (Kaime), TTK. Basımevi, Ankara 1970, s.2, (Süleyman Sudi, Meskukat-ı Osmaniye ve ecnebiyye, İstanbul 1311,s.106)

bulunamayınca 400.000 Osmanlı Lirası tutarında kaime basılmıştır. Sonraki yıllarda da sık sık bu yola başvurulmuştur. Bir kaç yıl içinde 1.000.000 Osmanlı Lirasına yakın yeni kaime piyasaya sürülmüştür. Kâğıt para az bir masrafla, kolayca ve istenilen miktarda basılması, ayrıca sahteciliğin engellenememesi nedeniyle piyasada kaime bolluğu oluşmuştur. Hatta sahtecilik o kadar artmıştı ki Amerika’da basılan 12 milyon lira değerinde sahte kaime piyasaya sürülmüştür. Hükümet, sahteciliği önlemek için kaimelerin hazineye getirilerek mühür bastırılması şartı getirmek zorunda kalmıştır. Bu durum paranın alım gücünde ciddi derecede değer kayıplarına ve sonucunda mali krizlere sebep olmuştur.

Sonuçta ekonomide istikrar sağlayabilmek için kaimelerin kaldırılmasına ve hazine borçlarının ödenmesine karar verildi. Bu maksatla halktan yardım toplama yolu tercih edildi. Ülke çapında kampanya başlatıldı. Padişah ve ünlü Galata Bankerleri bağışlar ile kampanyaya destek oldular. 1.500.000 Osmanlı Lirası yardım toplandı ancak toplanan paraların 400.000 liralık kısmı kaimelerin imhasında kullanılabilirdi geri kalan kısmı Cidde ve Suriye isyanlarının bastırılmasında harcanmıştır. Tedavülde kalan kaimeleri piyasadan çekme işi Bank-ı Osmaniye’ye verildi. Ancak Kırım Savaşı patlak verince eski kaimeler kaldırılmadığı gibi yeni kaime basma yoluna tekrar başvuruldu.

1853 yılında 1.775.000 kuruş değerinde kaime piyasada tedavül etmektedir. Savaş sırasında sadece ordunun bulunduğu yerlerde geçerli olmak üzere 10 ve 20 kuruşluk kaimeler basılmıştır. Savaş sürecinde bu kaimelerden 856.250 kuruş değerinde basıldı. Bu dönem altın lira cinsinden piyasa değerleri de itibari değerlerinin yarısına inmiştir. 200-220 kuruşluk kaime bir altın liraya eşit kabul edilmeye başlandı.

Kaimelerin piyasan çekilmesi yönünde, 1858 yılında dış borç alınarak kaimelerin piyasadan kaldırılması planlandı ise de gerçekleştirilememiştir. Piyasada hala 800.000 Osmanlı Lirası değerinde kaime kalmıştır. Son olarak kaimelerin piyasadan tamamen çekilmesi için sadece İstanbul’u kapsayan olağanüstü bir vergi alınmasına karar verildi. Ancak yine toplanan paralar kaimelerin kaldırılması yerine askeri harcamalarda kullanılmıştır.

1861 yılında ise, 1.250.000 kuruşluk rekor miktarda kaime piyasaya girdi. 400 kuruşluk kaimenin kuru bir altın liraya kadar geriledi. Böylece Osmanlı tarihindeki ilk kâğıt para deneyimi yirmi yıl gibi bir sürede hızlı bir enflasyon ile sonuçlanmış oldu.

Halktan gelen yoğun tepkiler sonucu Abdülmecid devrinde çıkarılan kaimeler 1862 senesi Temmuz ve Ağustos aylarında tedavülden kaldırılması için Sadrazam Fuad Paşa Bank-ı Osmaniye'ye müracaat etmiş ve banka da bu işi üzerine almıştır. Devlet Osmanlı Bankası'ndan sağladığı kısa vadeli kredilerle kaimeleri tedavülden tamamen kaldırmıştır.⁷²Bu suretle 23 sene ömürlü olan kaimelerin tedavülden kaldırılması ile piyasada bir ferahlık olmuş ve halk kaime belasından kurtulma sevinci içinde olduğundan memleketin her tarafından padişaha teşekkür mektupları gelmiştir.⁷³

Vakanüvis Lütfi Efendi de Lütfi tarihinde kavaimin kaldırılması hakkında, “ilga-i kavaim ve icad-ı konsilite” başlığı altında şunları yazmıştır:⁷⁴

“Sene-i sabıka mevaddında münderiç olduğu veçhile tedavül eden kavaim-i nakdiyye itibarının an bean tenezzül eylemesi umumi muamelatı sekdelenmiştir. Bunun için icra olunan müzakeratın neticesinde şu halin ipkası andan caiz olamayacağı anlaşılmiş olduğundan bu babda Devletçe ve ahalice lüzüm görülen fedakârlık göze aldırılarak bu behiyenin bütün bütün ortadan kalkmasına verilen karar mucibince lazım gelen talimatnameler yapılarak suret-i icrası evrak-ı matbua ile halka ilan olundu. Bu ilan hükmünce Ayasofya Camii şerifi karşısında kâin Darülfünun ebniye-i cesimesinde tayin kılınan daire-i mahsusede kavaim-i nakdiyye'nin tedavülden alınması yetmiş sekiz sene-i Rumiyesi Temmuzunda bed olup o tarihten sonra kavaim-i nakdiyye muamelatında Darülfünun kaidesi icra kılındı. Kaide-i mezkure şu idi: Yani yüz kuruşluk kaimenin kırkı nakden altmışı konsolid ile tediye olunmasıdır.”

Aşağıda kâğıt paralara örnek resimler verilmiştir. Paralardan ilki faizli olması sebebiyle diğerlerinden farklıdır. Günümüzde faizli kaimelere örnek bulmak son derece zordur. Bu nedenle, bir tane iki yüz elli kuruşluk faizli kaimenin ve iki tane de faizsiz kaimenin resmine burada yer verilmiştir.

⁷² Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi Ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 141

⁷³ Mine Erol, a.g.e., s.14, (Bu mektuplar için bk. İrade, dahiliye, Nr. 33968, 33977)

⁷⁴ Lütfi Tarihi, c. III, s.52

Resim-1: Sultan Abdülmecid Dönemi İki Yüz Elli Kuruşluk Faizli Kaime'nin Ön Yüzü

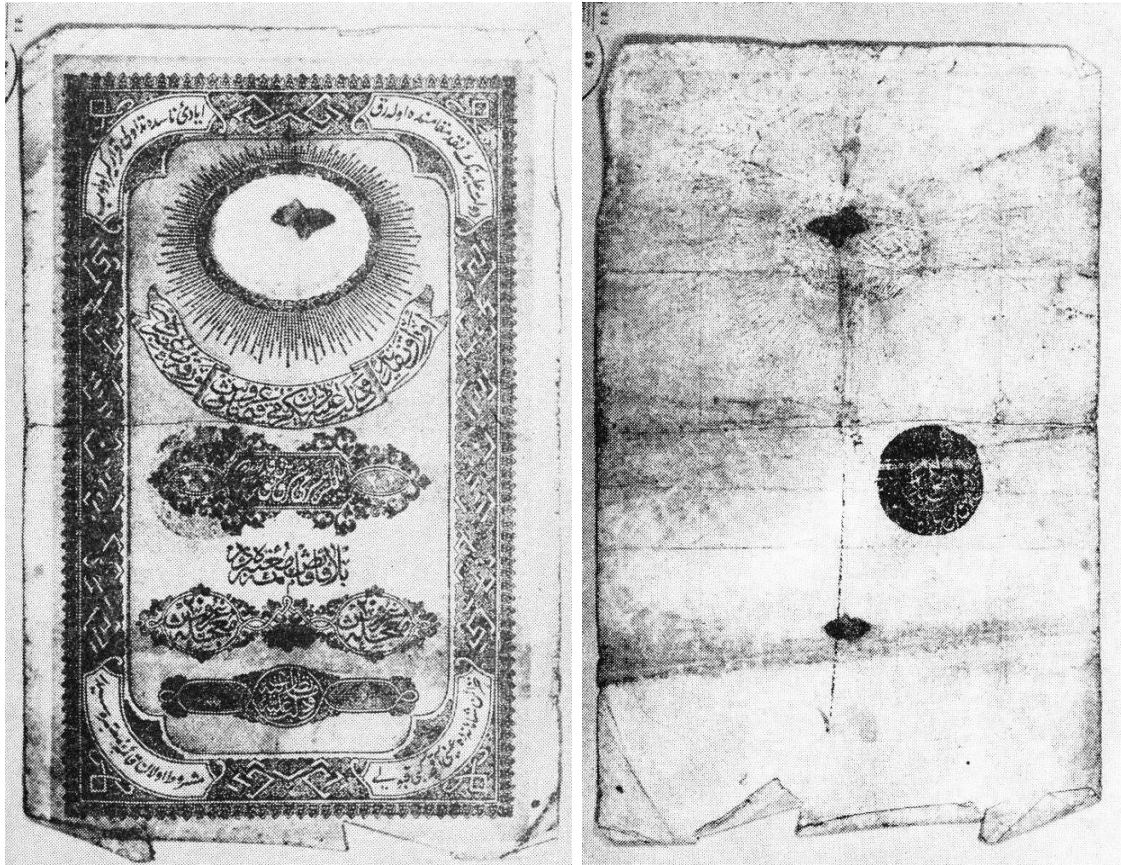

Resim 1 açıklama: Bu kaime şekil itibariyle diğer kaimelerden çok farklıdır. Başta bir tuğra yoktur. Onun yerine bir şekil etrafında yazılmış şu yazı vardır; “ Es-Sultan Abdülmecid Han ibni es-Sultan el-Gazi Mahmud Han dame mülkühu ve saltanatuhu ila ahiriddevran” Bu yazının altında rakamla “25” ve yazı ile de “faiz” yazılıdır. Bu kaimelerin diğer kaimelerden farkı da bunun faizli oluşudur. Kaimenin ortasında şu yazı vardır; “Nakid makamında olarak eyadi-i nasda tedavül etmek ve Maliye hazine-i celilesinden senede iki taksit ile verilmek üzere faizi 25, muaccesi 250 kuruşluk kaime-i muteberedir.” Onun altında da “250 muaccele” altında da “Nezaret-i Maliye, Devlet-i Aliyye” yazılıdır. Bu kaimenin bütün etrafı şekil ve yazılar ile süslüdür. Rakamla “25” ve “250”, yazı ile de “faiz” ve “muaccele” yazılıdır. En altta da şu yazı vardır; “Hazine-i celile-i Maliyeden neşr olunan evrak-ı muteberedir.” Sağ tarafta “iki yüz elli kuruş”, sol tarafta da “adet” yazılıdır. Bu kaimenin arka yüzünde hiçbir yazı ve mühür yoktur.

Resim-2: Sultan Abdülmecid Dönemi Yirmi Kuruşluk Kaime

Ön Yüzü

Arka Yüzü

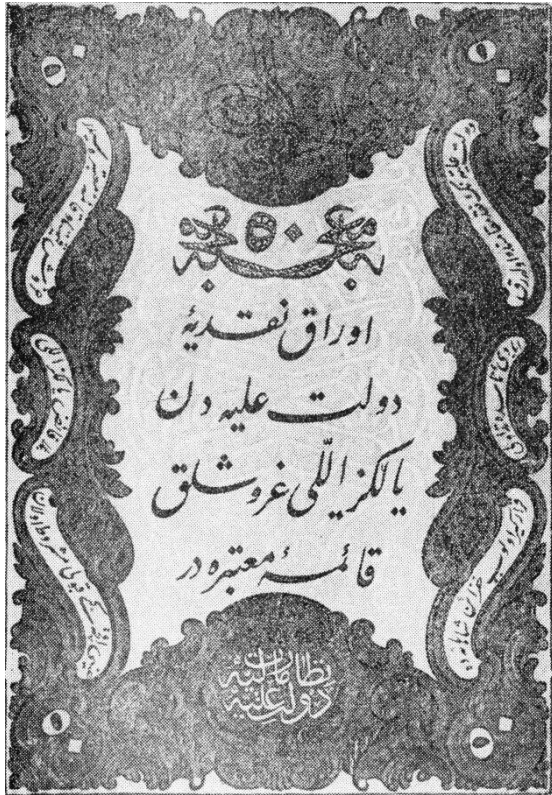

Resim-2 açıklama: Bu kaime'nin ön yüzü şekil itibariyle biraz farklıdır. Başında yuvarlak bir şekil içinde kabartma beyaz bir tuğra vardır. Kaimenin etrafında da şu yazı vardır; “Devlet-i Aliyye'nin nakdi makamında olarak eyadi-i nasda tedavüli karargir olup hazane-i şahanede aynı akçe gibi kabulü meşrut olan kaime-i muteberesidir. Ortada ay biçiminde ki yazıda ise “Evrak-ı nakdiyye Devlet-i Aliyye'den yirmi kuruş kıymetli varaka-i muteberedir.” Onun altında da “yirmi kuruşluk kaime” yazılı olup her iki tarafında rakamla kaime'nin kıymeti “20” olarak yazılıdır. Altında “bilafaiz kaime-i muteberedir”, bunun altında da iki taraflı şu yazı vardır; “20 kuruş muaccelelü”, en altında da “Nezaret-i Maliye, devlet-i Aliyye” yazılıdır.

Bu kaime'nin arka yüzünde sadece Maliye Nazırı'nın mührü vardır. Fakat mühür silik olduğundan pek okunamamaktadır. Sahip Paşa'nın mührü olduğu tahmin edilmektedir.

Resim-3: Sultan Abdülaziz Dönemi Elli Kuruşluk Kaime

Ön Yüzü

Arka Yüzü

Resim-3 açıklama: Bu kaime'nin ön yüzünde bir tuğra bulunmaktadır. Dört köşesinde de kaimenin kıymeti olan “50” rakamı yazılıdır. Zemini bilafaiz elli kuruş yazısı ile süslenmiştir. Onun üzerinde de şu yazılar vardır;

“50” ve “Muaccele” yazılarından sonra “Evrak-ı nakdiyye-i Devlet-i Aliyyeden Yalnız elli kuruşluk Kaime-i muteberedir.” Altında ise “Nezaret-i Maliye-i Devlet-i Aliyye” yazılıdır ve kenarında süsler içinde okunaklı bir şekilde yazılmış şu yazı vardır;

“Devlet-i Aliyye'nin nakdi makamında olarak eyadi-i nasda tedavüli karargir olup hazain-i şahanede aynı akçe gibi kabulü meşrut olan bilafaiz yalnız elli kuruş kıymetlü kaime-i muteberesidir.”

Bu kaime'nin arka yüzünde “Devlet-i Aliyye'nin nakdi makamında tedavül eden işbu evrak-ı nakdiyyesine sahte olarak taklit ve nası izrara cür'et ile ele geçtiği halde kanunu ceza mucibince terettüb edecek muamele tamamen icra olacaktır.”

En altta yer alan mühürün etrafında ise, “yalnız elli kuruşluk bilafaiz kaime-i muteberedir” ve ortasında da “Taşcı Tefvik” yazılıdır.⁷⁵

4.2.4- Tağşiş

Bütçe açıklarını giderecek finansal kaynaklar yeterli olmayıp, mali sıkıntılar arttıkça, 19. Yüzyılda tağşiş uygulamalarına devam edilmiştir. Savaş ve isyanlarla dolu çok zorlu bir dönemde başta olan II. Mahmud'un 31 yıllık saltanatı sırasında; altın sikke 35, gümüş sikke ise 37 kez tağşiş edilmiştir. Tağşişler sonucu gümüş muhtevası %79 azaltılmıştır. II. Mahmud 1808 yılında tahta çıktığında bir sterlin 19 guruş iken, II. Mahmud'un vefat ettiği 1839 yılında bir sterlin 104 guruş düzeyine çıkmıştır.

Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri, reformcu ve merkeziyetçi padişah II. Mahmud döneminde yapılmıştır. Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyonu da yine bu dönem gerçekleşmiştir.⁷⁶

Devletin tağşişlere karşı tavrı ve yaklaşımı, kısa vadede sağlanan mali yarar ile tağşişlerin kısa ve uzun vadede karşılaştığı maliyetlerin karşılaştırılmasına göre karar

⁷⁵ Mine Erol, a.g.e.,

⁷⁶ Şevket Pamuk, a.g.e., s.144

vermesidir. Tağışlar özellikle kısa vadede devlete ciddi gelir sağlayan mali politika araçları olarak göze çarpmaktadır.

Devletin tağışlardan sağladığı gelirin, o dönemdeki toplam bütçe gelir ve harcamalarıyla karşılaştırsak önemli boyutlara ulaştığını söyleyebiliriz. Yavuz Cesar 1838 yılı gelirleri için 300 milyon kuruşluk bir tahminde bulunmuştur. 1828-1832 yılları arası ortalama 250 ile 300 milyon kuruş arasında toplam gelir tahmin edilebilir. Bu durumda aynı dönem için tağışların sağladığı gelirin, devletin bir yıllık toplam bütçe gelirlerinin yarısından fazla olduğu ya da söz konusu beş yılda, tağışların devlete toplam gelirlerinin % 10'undan fazla bir ek gelir sağladığını tahmin edebiliriz.⁷⁷ Bu veriler dikkate alındığında, o günün koşullarında yüksek enflasyona yol açmasına rağmen devletin tağış yapma yoluna başvurması kaçınılmaz görünmektedir.

Tağışların zararlarını söylemek gerekirse fiyat endekslerinde meydana gelen yükselmeler neticesinde devletin toplayacağı vergiler para cinsinden sabit olduğundan reel olarak bir azalış yaşamaktadır. İkinci olarak halkın devlete olan güveni zedelendiğinden ellerinde yabancı paraları yerli paralara tercih edecektir. Ayrıca devletin iç piyasadan borçlanmasını giderek zorlaştırmaktadır. Devlete güveni azalan halk tağış beklentisi nedeniyle devlete borç vermek istemeyecektir. Son olarak, devletin elde ettiği kazanca ortak olmak için kalpazanlığı özendirici etkileri olması sayılabilir.

1830'ların sonlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda parasal koşullar bunalım boyutlarına ulaşmıştır. Devlet sık sık tağışe başvurduğundan ekonomi büyük enflasyon dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorun da hem iktisadi hem de siyasi sorunlar yaratmıştır. Ayrıca bu dönem çok fazla sikkenin piyasaya sürülmesi ve devletin bu sikkeleri tedavülden kaldıracak mali gücünün olmaması sorunları giderek ağırlaştırmıştır. Öte yandan iç piyasada istikrarlı Avrupa sikkelerine talep giderek artmaktadır.

II.Mahmud'un ölümünden sonra, yeni hükümet sikke reformunun yapılmasına karar vermiştir. Bu maksatla altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli yeni yeni bir düzene geçilmesine karar verildi. 1844 yılında Tashih-i Sikke işlemiyle birlikte yeni

⁷⁷ Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, s.174

altın ve gümüş sikkeler, 1 altın liranın 100 gümüş kuruşa eşitlendiği sabit değerleri üzerinden piyasaya sürüldü. Bu tarihten itibaren tağış uygulamalarına son verildi ve altın ve gümüş sikkelerin fiyatları 1922 yılına kadar değıştirilmeden kalmıştır.⁷⁸

5.Gider Kalemleri

Bir kavram olarak kamu gideri, yetkili makamların devletin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere belirli kurallara göre gerçekleştirdikleri parasal harcamalardır. Bu harcamalar ekonomiyi doğrudan etkilediğinden, harcamalardaki değışimler de ekonomik açıdan son derece önemli olmaktadır. Bu nedenle bütçe gider kalemleri, devletin mali politikalar ile ekonomiyi etkileme, düzenleme ve geliştirme enstrümanları arasında ilk sırada yer almaktadır. Bütçe harcamalarının önemine değindikten sonra harcamalara konu olan gider kalemlerinin neler olduğuna ve nasıl harcamaya dönüştüğüne geçebiliriz.

Bütçelerde gelirlerin aksine giderler tertipleri itibariyle ayrıntılı olarak gösterilmektedir. Osmanlı Devletinde giderler, 1856-1857 mali yılı bütçesine kadar sadece iki ana kalem olarak gösterilmektedir. Bunlar Mukarrer (düzenli ya da olağan) giderler ve Gayri-mukarrer (düzensiz ya da olağandışı) giderlerdir. Mukarrer giderler bölümünde düzenli ve belirli bir tahsisata bağlanmış gider kalemleri yer almaktadır. Gayri-mukarrer giderler ise her yıl miktarları değışebilen giderlerden oluşmaktadır. Bunlar için bütçeye konulan miktarlar bir önceki mali yılın ödemeleri dikkate alınarak tespit edilmektedir. Bu bakımdan bütçe gider kalemlerinin doğru tahmin edilerek hazırlanması ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü doğru ve gerçeğe en yakın gider tahmini yapılması, o mali yılın açık verip vermemesinde doğrudan etki yapmaktadır.

1855 yılında uygulamaya konulan yeni Bütçe Nizamnamesi ile giderlerin türlerinde bir değışme olmamıştır. Ancak tahsisatlar daireler itibariyle ana gruplar halinde toplanmış ve iki ana bölüme ayrılmıştır. Birincisi Tahsisat-ı Mahsusa (Özel Giderler), İkincisi ise Mesarifat-ı Umumiye (Genel Giderler) olarak sınıflanmıştır.

Özel Giderler içinde önem arz eden başlıca daireler şunlardır.

- 1- Hazine-i Celile-i Hassanın Tahsisat-ı Seniyyesi: Padişah ve maiyetindekilerin masrafları, inşaat giderleri ve çalışan personel için

⁷⁸ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.130

tahsis edilen ödeneği kapsamaktadır. Padişah giderlerini sadece bütçeden ayrılan tahsisat ile karşılamamaktadır. Sahibi olduğu gayrimenkullerden elde ettiği gelirlerle, giderlerinin önemli bir kısmını karşılamaktadır. Kendisine ait gelir kaynaklarının idaresi Hazine-i Hassa Nezareti tarafından yürütülmektedir.

- 2- Nizamiye Hazinesi Muhassesatı: Barış zamanında görevli kara ordusunun giderleri bu tahsisattan karşılanmaktadır. Nizamiye Hazinesi giderleri arasında Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye, Muzika-i Hümayun, Dersaadet ve Vilayet Mekteb-i İdadiyelerinin harcamaları da yer almaktadır.
- 3- Tophane Hazinesi Muhassesatı: Tophane giderleri ile tüm savaş araç ve gereçlerinin karşılandığı tahsisattır. Kale istihkâmı ve kale ve boğazlarda bulunan topların tamiri, tophane müşiriyeti ve dairesinin masrafları, imalat ve mühimmat-ı harbiye giderleri buradan karşılanmaktadır.
- 4- Tersane Hazinesi Muhassesatı: Barış zamanında deniz kuvvetlerinin ve donanmanın giderleri bu tahsisattan karşılanmaktadır. Maaş ödemelerine, fabrikaların devri çarh masrafları, kok kömür bedelleri, mühimmat alımları gibi giderler buradan karşılanmaktadır.
- 5- Umur-u Şer'iyye Muhassesatı: Hâkimlerin maaş ve giderlerinin karşılandığı tahsisattır. Bu daire giderlerinin büyük kısmı maaş ödemelerine ayrılmaktadır. Mahkemelerin kırtasiye ve tamirat masrafları 1879 yılından itibaren bu daireden karşılanmaya başlanmıştır daha öncesinde dâhiliye ve maliye dairelerinin ödeneklerinden karşılanmaktadır.
- 6- Evkaf-ı Hümayun Hazinesiyle Mesarif-i Hicaziyye Tahsisatı: Maliye hazinesinin idaresinde olan vakıf gelirlerine karşılık, hayır kurumlarının ve kutsal yerlerin giderlerini karşılamak üzere verilen tahsisattır.
- 7- Umur-u Dâhiliye Muhassesatı: Başkent İstanbul ve taşrada görevli memurlar ile emeklilerin maaşlarının, idari giderlerin ve güvenlik kuvvetlerinin harcamalarının karşılandığı tahsisattır. Şura-yı Devlet ve Sadaret masrafları da bu daire içinde yer almaktadır. Maaşlar, inşaat, tamirat, icarat, harcırah, muhtelif cemaatlere ait okul ve hastanelere

verilen tayinat gibi çeşitli gider kalemleri buradan karşılanmaktadır.

- 8- Umur-u Hariciye Muhassesatı: Hariciye Nezareti memurlarının maaşları ile idari harcamalarını ve sefarethanelerin (kira ve diğer masraflar) giderleri bu tertibden karşılanırdı.
- 9- Umur-u Maliye Muhassesatı: Başkent İstanbul ile taşrada görevli Maliye Nezareti'ne bağlı dairelerde çalışan memurlarının maaşları, idari, kırtasiye ve inşa giderleri ile gelirlerin tahsilatı için yapılan her türlü giderleri kapsamaktadır. Divan-ı Muhasebat, Meclis-i Ayan ve Mebusan giderleri bu daireden karşılanmaktadır.
- 10- Umur-u Ticaret ve Nafia Muhassesatı: Ticaret ve Nafia Nezaretinin memur maaşları ile genel giderleri bu tertipten karşılanmaktadır. Bu dairenin ödenekleri yeterli olabilirse yol inşa ve tamiratı giderlerini karşılamaktadır. Ayrıca demiryolu, liman gibi büyük yatırımlar için finans kurumlarından kaynak sağlanmasında öncülük eden bir dairedir. Teminat karşılığında inşa ruhsatı vermektedir. Nafia hizmetleri ile ilgili işleri yürütülmektedir. Bu hizmetlerin idari giderleri buradan karşılanmaktadır.
- 11- Maarif-i Umumiyye Nezareti Tahsisatı: Eğitim ve öğretim giderlerinin karşılandığı tahsisattır. Genelde okulların inşa ve tamirat masrafları karşılanmaktadır.

Bütçede yer alan Mesarifat-ı Umumiyye (Genel Giderler) başlığı altında yer alan giderler, Maliye Nezareti bütçesine konulan ödeneklerden karşılanmaktadır. Genel giderlerin yönetilmesinden, planlanmasından ve harcanmasından Maliye Nezareti sorumludur. Genel giderlerin içinde büyük yer tutan ödenekler ise şunlardır:

- 1- Dış borç anapara ve faiz ödemeleri,
- 2- Evrak-ı nakdiyye ve eshamların iç borç anapara ve faiz ödemeleri,
- 3- Timar ve mukataat sahiplerine ödenen tazminatlar,
- 4- Her bir dairenin belirlenen tahsisatlar şeklinde belirlenen özel giderlerinden fazla olarak ortaya çıkabilecek (Ödenek üstü harcamalar) olağanüstü harcamaları karşılamak için ayrılan İhtiyat Tertibi'de genel giderler bölümünde yer alır.

Genel giderler bölümü Osmanlı Devleti'nde bütçenin büyük kısmını oluşturmaktadır. Mali buhrana yol açan iç ve dış borç anapara ve faiz ödemeleri bu kısımda yer aldığından bütçenin yönetimi demek, aslında genel giderler bölümünün yönetimi demektir. Günümüz bütçe anlayışında transfer harcamaları başlığı altında yer alan borç ödemeleri, bütçe içinde ki oranı ölçüsünde olumlu veya olumsuz değerlendirilmektedir. Ayrıca borç alınan tutarların hangi kalemlere harcandığı, katma değer yaratıp yaratmadığı ve en önemlisi de yatırıma dönüşüp dönüşmediği önem arz etmektedir. Bir sonraki bölümde ilgili dönem bütçe analizi yapılırken iç ve dış borç miktarlarının bütçeye getirdiği yükler üzerinde durulacağından burada sadece önemi vurgulanmıştır.

Günümüz modern bütçe teknikleri açısından bakıldığında, gider kalemleri fonksiyonel bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Bu sınıflandırmanın özelliği, kamu giderlerinin yapılan hizmetin türüne göre tasnif edilmesidir. Harcamaların idari ve siyasi organlara göre değil, kamu hizmetlerine göre belirlenmesini ifade eder. Eğitim hizmeti harcamaları, konut hizmeti harcamaları, sağlık hizmeti harcamaları, ulaşım hizmeti harcamaları, güvenlik hizmeti harcamaları vs. gibi. Bu tasnifin amacı bütün kamu hizmetlerinin maliyetini ortaya çıkarıp, mukayeseler yapmak suretiyle kamu hizmetlerinin daha kaliteli, daha verimli olmasını sağlamaktır.

Modern bütçe teknikleri açısından fonksiyonel sınıflandırmalar, daha detaylı inceleme ve analiz yapma zorunluluğundan dolayı ekonomik ayrıma tabi tutulmaktadır. Ekonomik ayırım yapılması tüm gelir ve gider rakamlarının muhasebe tekniği açısından daha anlaşılır ve kolay kaydedilmesi imkânı vermektedir. Böylece bütçeye konu olan her rakam kaydedilerek denetimini ve hesap verilebilirliğini sağlamıştır. Halkın bütçe rakamları konusunda bilgilenmesine ve sorgulamasına imkân verdiği için daha şeffaf bir devlet yönetimine katkıda bulunmaktadır.

Ayrıca modern bütçelerde giderler cari, yatırım ve transfer harcamaları olarak sınıflandırıldığından, bütçelerin performans ölçümlerinin yapılması için çeşitli teknik analiz yöntemleri de geliştirilmiştir. Sonraki bölümde dönem bütçelerinden örneklem alınarak mali bunalıma giden süreçte bütçe rakamlarının teknik analizi yapılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin hazırlamış olduğu bütçelerin gelir ve gider kalemlerinin neleri içerdiği detaylı bir şekilde yukarıda anlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat

dönemi boyunca yıl yıl gelirleri ve giderleri toplamı ile bütçe fazlası ve açıkları tespit edilerek kronolojik bir tabloya çıkarılmıştır. Oluşturulan tablo'da 1841-1876 dönemi boyunca hazırlanan mali yıl bütçelerinde yer alan gelirlerin giderleri karşılama oranları verilerek, ilgili dönem hakkında fikir verilmeye çalışılmıştır.

Bütçeler, bir ülkede devlet gelir ve giderlerinin seyrini ve bileşimini izlememize imkân veren belgelerdir. Tablo 4' de bu amaçla hazırlanmıştır. Rakamlar incelendiğinde, Tanzimat'ın ilk yıllarında devletin toplam gelir ve giderleri tahminen 600 milyon kuruşa yakındır. İlerleyen yıllarda devletin gelir ve giderleri istikrarlı bir şekilde artış trendini sürdürmüştür. Gelirlerin artış hızının, giderlerin artış hızını yakalayamaması ise bütçe açıklarını giderek artırmıştır. Özellikle Kırım savaşı nedeniyle, 1854 yılından itibaren dış borçların başlaması ve süreklilik kazanması, anapara ve faiz ödemlerinin başlamasıyla birlikte bütçe açıkları giderek artmıştır. 1875-1876 mali yılı devlet gelirleri 2,4 milyon ve giderler ise 2,9 milyon kuruşa yükselerek, Tanzimat'ın ilk yıllarına göre devlet gelirleri 4,3 giderler ise 5,1 kat artmıştır.

Tablo 4: 1841-1876 Dönemi Devlet Gelir ve Giderleri

				Kuruş
Mali Yıl	Gelirler	Giderler	Bütçe Açığı	Gelirlerin Giderlere Oranı
1841-1842	562.911.000	567.074.000	-4.163.000	% 99,2
1846-1847	625.000.000	633.212.899	-8.212.899	% 98,7
1847-1848	653.500.000	678.668.435	-25.168.435	% 96,2
1848-1849	666.230.000	704.816.642	-38.586.642	% 94,5
1849-1850	710.000.000	788.893.647	-78.893.647	% 89,9
1850-1851	702.129.312	801.029.061	-98.899.749	% 87,6
1851-1852	724.400.000	778.025.831	-53.625.831	% 93,1
1852-1853	772.971.628	794.392.424	-21.420.796	% 97,3
1853-1854	757.459.670	779.117.205	-21.657.535	% 97,2
1856-1857	888.053.500	929.362.500	-41.309.000	% 95,5
1857-1858	1.042.945.000	1.131.590.000	-88.645.000	% 92,1
1858-1859	1.133.301.500	1.200.665.500	-67.364.000	% 94,3
1859-1860	1.161.376.000	1.367.198.204	-205.822.204	% 84,9
1860-1861	1.200.067.485	1.311.636.964	-111.569.479	% 91,4
1861-1862	1.221.184.160	1.393.407.544	-172.223.384	% 87,6
1862-1863	1.661.021.246	1.490.693.048	170.328.198	% 111,4
1863-1864	1.505.269.835	1.484.502.492	20.767.343	% 101,3
1864-1865	1.621.110.059	1.602.836.185	18.273.874	% 101,1
1865-1866	1.525.582.781	-----	-----	----
1866-1867	1.558.566.500	1.679.593.840	-121.027.340	% 92,7
1867-1868	1.597.993.883	1.868.318.470	-270.324.587	% 85,5
1868-1869	1.825.868.500	2.072.870.500	-247.002.000	% 88
1869-1870	1.775.144.500	2.036.084.000	-260.939.500	% 87,1
1870-1871	1.839.481.000	2.070.929.500	-231.448.500	% 88,8
1871-1872	1.920.081.500	2.276.533.500	-356.452.000	% 84,3
1872-1873	2.063.721.000	2.140.445.000	-76.724.000	% 96,4
1873-1874	2.109.927.500	2.618.661.500	-508.734.000	% 80,5
1874-1875	2.480.742.000	2.513.458.000	-32.716.000	% 98,6
1875-1876	2.388.294.000	2.892.909.500	-504.615.000	% 82,5

KAYNAK: Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesaplar.

III. BÖLÜM

ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE HAZIRLANAN DEVLET BÜTÇELERİNİN MALİ ANALİZİ

(1860-1861, 1861-1862, 1863-1864, 1869-1870, 1873-1874, 1875-1876)

Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı 1861 yılı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda darboğaz içinde olduğu, geçici tedbirler uygulanarak kaçınılmaz sonun ötelendiği bir dönemdir. Mali anlamda dönemin en önemli özelliği, modern manada devlet bütçeleri yapılmaya çalışarak, kamu harcamalarının kontrol altına alınması ve ödeneklerin rasyonel olarak dağıtılarak, ekonomik darboğazdan çıkılması ümit edilmektedir.

Yine bu dönem, 1854 yılı ile başlayan dış borçlanma yöntemi, aynı hızda kronikleşerek devam etmiş ve devlet için alışkanlık halini almıştır. Ayrıca alınan dış borçların anapara ve faizlerinin geri ödeme vadelerinin bu döneme denk gelmesi Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasına kadar giden süreci hızlandırmıştır. Dış borç geri ödemelerinin bütçede oluşturduğu ağır yükün analizi aşağıda yapılacaktır.

Öncelikle döneme ait bu mali bütçelerin niçin seçildiği konusuna açıklık getirilmelidir. İlk olarak dönemin başlangıcı olması sebebiyle 1860-1861 yılı bütçesi ile 1861-1862 yılı bütçesi incelenerek, Sultan Abdülaziz'in nasıl bir mali ortamda tahta çıktığı gösterilmek istenmiştir. Ayrıca 1860-1861 yılı bütçesi, Sultan Abdülmecid'in yönetiminde hazırlandığı için, geçiş dönemini yansıttığından dolayı burada yer verilmiştir. Sultan Abdülaziz Hükümeti'nin yönetime hâkim olmaya başladığı 1863-1864 yılı bütçesine, dönemin ortası olması sebebiyle 1869-1870 yılı bütçesine ve bunalımın derinleştiği zamanı iyi görebilmek için de 1873-1874 ve 1875-1876 yılı bütçelerine mali teknik analiz rasyoları uygulanarak, bunalımın mali bütçe rakamlarıyla izahı yapılmaya çalışılmıştır.

Sultan Abdülaziz dönemini içeren mali bütçeler sırasıyla tablolar halinde verilmiştir. Daha sonra bütçe kalemlerini oluşturan varidatların ve tahsisatların mali analizleri yapılarak, rakamların ve oranların neyi ifade ettiğini, devletin bütçe üzerinde ne kadar iktidarı olduğunu ve bütçeyi bir mali politika aracı olarak kullanıp kullanamadığı izah edilmek istenmiştir.

1. Osmanlı Devleti 1860/1861-1861/1862 (1276 ve 1277) Mali Yılı Bütçeleri

TABLO 5: 1860/1861-1861/1862 Mali Yılı Bütçesi

Varidat-ı Umumiyyenin Miktarı:

Kuruş

ESAMİ-İ VARİDAT	1860-1861 VARİDATI	1861-1862 VARİDATI
Virgü	274.507.599	289.371.108
Bedelat-ı Askeriyye	59.609.082	59.609.082
Aşar	358.140.849	361.355.093
Ağnam	83.327.309	83.976.731
Canavar	4.896.317	4.896.317
Emtia Gümrükleri	165.046.135	165.227.700
Mea-Ruhsatiye Duhan Gümrükleri	30.816.008	30.766.459
Sayd-ı Mahi	8.490.574	8.460.791
Kontrato	1.661.285	1.661.285
Varaka-i Sahiha	2.713.425	2.713.425
Rüsum-u Müctemia	12.033.644	12.033.644
Tapu	9.100.896	9.100.896
Rüsum-u Müteferrika	108.879.746	111.166.425
Postahane	6.906.790	6.906.790
Basmahane	916.286	916.286
Emlak-i Mütenevvia-i Miriyye	3.601.168	3.601.168
Dalyan	2.145.527	2.157.275
Orman	428.833	428.357
Çiftlikat-i Hümayun	7.676.595	7.676.595
Tuzlalar	10.694.124	10.694.124
Maadin	911.231	906.731
Ticarethanenin Varidat-ı Mahsusası	777.062	710.878
Virgü-yi Mısır	40.000.000	40.000.000
Virgü-yi Eflak	2.500.000	2.500.000
Virgü-yi Boğdan	1.500.000	1.500.000
Virgü-yi Sırp	2.300.000	2.300.000
Virgü-yi Sisam	400.000	400.000
Virgü-yi Aynaroz	87.000	147.000
Yekûn	1.200.067.485	1.221.184.160

Kaynak: Ruznamçe-i Ceride-i Havadis, İlave Numara 354

Mesarifat-ı Umumiyyenin Miktarı:

Kuruş

NEV-İ MESARİFAT	1860-1861 ÖDENEKLERİ	1861-1862 ÖDENEKLERİ
Deyn-i Haricinin faiz ve resülmali	92.230.535	104.749.409
Esham-ı cedide ve tahvilat-ı mümtazenin faiz ve resülmali	35.000.000	62.500.000
Açıktaki bulunan düyundan esham-ı mümtaze ve on senelik sergilerin faizleri	31.837.990	28.897.500
Esham-ı adiyeye ve mukataat ve timarat ve zeamet faiz ve bedeleği	48.937.709	48.680.000
Eytam sandığına olan düyun faiziyle Nizamiye Hazinesinden müntakıl düyun faizi ve resülmali ve taşra ahalisinden alınan nısıf virgünün rub'u	16.190.658	82.179.500
Hicaz ve Yemen ve Surre-i Hümayun Muhassesatı	47.335.500	40.359.500
Hazine-i Hassa-i Şahane ve müteferriatı muhassesatı	131.594.148	129.863.755
Mazulin ve mütekaidin ve muhtacın maaşları ve vezaif	28.813.294	29.202.644
Mecalis-i Aliyye ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ve Meclis-i Hazain muhassesatı	13.948.990	11.604.202
Nezaret ve Dairelerin Muhassesatı		
Nizamiye Hazinesi Muhassesatı	425.000.000	433.830.000
Tophane-i Amire Muhassesatı	20.500.000	20.298.500
Tersane-i Amire Hazinesi Muhassesatı	57.954.214	71.254.252
Umur-u Şer'iyeye Muhassesatı	10.655.500	10.664.000
Evkaf-ı Hümayun Hazinesi Muhassesatı	18.976.966	20.600.000
Umur-u Dâhiliye Muhassesatı	170.176.110	173.046.326
Umur-u Hariciye Muhassesatı	16.218.879	14.809.000
Ticaret ve Umur-u Nafia Muhassesatı	4.074.823	4.609.061
Maarif-i Umumiyye Muhassesatı	2.324.828	2.467.842
Umur-u Zabtiyye Muhassesatı	13.338.521	23.048.500
Umur-u Maliye Nezaretinin Mesarifat-ı Umumiyyesi	126.528.299	80.743.553
Yekûn	1.311.636.964	1.393.407.544

- **1860/1861 ve 1861/1862 Mali Yılı Bütçelerinin Mali Analizi:**

Mali analizlerimize başlamadan önce, önemli gördüğümüz bir iki konu hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Öncelikle kamu mali bütçeleri, devletin ekonomiyi düzenleme araçlarından biri olan maliye politika araçlarından en önemli ve en kapsamlı olanıdır. Devlet, mali politika aracı olarak bütçeleri kullanırken ne kadar esnek davranabiliyor ise o kadar etkili bütçe yapıyor demektir.

Devlet için mali bütçe hazırlamanın amacı, kıt olan kamu kaynaklarıyla en optimal bir biçimde zorunlu ihtiyaçların karşılanmasını sağlamaktır. Eğer ihtiyaçlar karşılandıktan sonra bütçede arta kalan miktar varsa, bu miktarı da mali politika aracı olarak kullanarak ekonomiyi düzenlemek isteyecektir. Burada önemli olan nokta, ilgili yıl bütçesinde ki varidat toplamı, zorunlu harcamalar için tahsis edilen ödenek miktarından ne kadar büyük ise, hazırlanan bütçe o kadar esnek ve güçlü sayılmaktadır.

Önemli görülen diğer bir konu ise bütçe gelir ve gider rakamları arasında açık, denk ya da fazla verme durumlarının izahıdır. Bütçenin açık verme durumu en kötü durum değildir. Güçlü ekonomilerde açık vermek, ekonomik büyümeyi ifade edebilir. Ayrıca, açık verilen rakamlar dış borç ile karşılanıyor ve bu dış borçlar katma değer yaratacak yatırımlara gidiyor ise istenilen ve tavsiye edilen bir durum olabilmektedir. Hatta burada, kıt olan ulusal kaynaklara ek olarak, dış kaynakları kullanıyor olmak, ekonomik verimliliği doğrudan etkilemektedir. Buradan yola çıkarak bütçelerin fazla vermesi güçlü ekonomilerde çok istenilir bir durum değildir. Çünkü kamu kaynaklarının yeterince kullanılmadığı ya da tasarruf edildiği anlamları çıkar ki, bunun izahı, devletin daraltıcı mali politikalar uyguladığı manasına gelir. Fazla ya da denk bütçe politikalarının uygulandığı ülkeler genellikle, üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan zayıf ekonomilerin olduğu yerlerdir. Bu ekonomiler yüksek enflasyonist baskıları azaltmak, dış ticaret açığı oranlarını kontrol altında tutmak için kamu harcamalarının kısıldığı, tüketim yerine tasarrufun özendirildiği ekonomiler olarak öne çıkmaktadır..

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonra yeniden organizasyonu ile başlayan süreçte ekonomik olarak güçlü olduğu pek söylenemez. İnceleyeceğimiz bütçelerden de görüleceği üzere gelir ve gider kalemleri üzerinde, Hükümetin neredeyse hiçbir

inisiyatifi bulunmamaktadır. Çünkü 1861 ile 1876 dönemleri arası devamlı bir bütçe açığı sorunu bulunmaktadır. Bu açıkların en büyük sebebi de, iç ve dış borç anapara ile faiz ödemeleri ile lüks tüketim alışkanlıkları ve israf olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Hükümetin temin ettiği borç alımlarının hiç biri yatırıma dönüşmediğinden ne bir üretim artışına ne de gelir artışına imkân vermiştir.

Devlet bütçeleri ile alakalı yapılan bu kısa değerlendirmeden sonra mali analizlerimize geçebiliriz. Analizlerimiz de, günümüz mali analiz rasyolarını kullanarak dönem bütçeleri üzerinden çıkarım ve değerlendirmeler yapılacaktır.

$$1- \text{ Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{\text{Toplam Gelirler}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{1.200.067.485}{1.311.636.964} \times 100 = 91,4 / \frac{1.221.184.160}{1.393.407.544} \times 100 = 87,6$$

İki bütçede de, gelirlerin giderleri karşılama oranı düşük görünüyor. Bu oran 100 birime ne kadar yakın ise, o kadar denk bütçe planlanmış demektir. Tanzimat dönemi bütçelerinin genel özelliği, bütçelerde yer alan olağan giderlerin devamlı suretle düzenli gelirler ile karşılanması istenmiştir. Buradan yola çıkarsak hazırlanan tüm bütçelerde amaç, denk bütçe yapmak olmuştur. Ancak istenilen sonuç neredeyse hiç gerçekleşmemiştir. İncelediğimiz dönem boyunca, toplam gelirlerin toplam giderleri karşılama oranı ortalama olarak % 82,5 ile % 111,4 arası değişim göstermiştir. Gelir ve gider rakamlarının yıldan yıla artış göstermesinin nedeni, tarım ürünleri üretiminin de ortaya çıkan artışlar ile 1838 liberal politikalar sonrası dış ticaret hacminde ki gelir artışlarından kaynaklanmasıdır. Gider rakamlarında ki yükselişin sebebi ise Tanzimat sonrası dönemde devlet faaliyetlerinde ortaya çıkan yeni fonksiyonların ve yeni yükümlülüklerin harcama kalemlerini artırmasıdır. Ayrıca bunlara ilave olarak paranın değerinde yapılan ayarlamalar sonrası ortaya çıkan fiyat artışları hem gelir hem de gider rakamlarının yükseltmiştir. Örnek verecek olursak 1861 yılında 1 Mecidiye altın 100 kuruş iken piyasa fiyatı 167 kuruş olarak işlem görmüştür.

Yukarıda bahsedildiği gibi, dönem bütçeleri genel olarak açık veren bütçelerdir. Genel olarak bütçelerde gelirlerin giderleri karşılama oranı % 97'lerin altında olursa,

o bütçe için açık (istenmeyen) bir bütçe tanımlaması yapılır. Dönemin bütçeleri genel olarak yüksek oranlarda açık verenve istenmeyen bütçelerdir.

$$2- \text{ Bütçe Açığının Toplam Gider İçindeki Oranı} = \frac{\text{Bütçe Açığı}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Açığının Toplam Gidere Oranı} = \frac{111.569.479}{1.311.636.964} \times 100 = 8,5 \quad / \quad \frac{172.223.384}{1.393.407.544} \times 100 = 12,4$$

Bu oranın faydası bütçe açıklarının yıldan yıla toplam bütçe giderleri karşısındaki değişimlerini takip etmeye yarar. Bu yıl bütçelerinde gözle görülür bir artış olması o mali yılda olağanüstü bir değişimin olduğunu gösterir. Ele aldığımız 1860/1861 yılı bütçesi % 8,5 ve 1861/1862 yılı bütçesi % 12,4 oranları ortaya çıkmıştır ki, bu oranlar ortalamanın üzerindedir. Bunun sebebi, büyük ihtimalle Kırım Savaşı sırasında alınan dış borçların anapara ve faiz ödemelerinin bu yıl bütçelerine denk gelmesidir. Bunun sonucu olarak 1 inci rasyodan da görüleceği üzere gelirlerin giderleri karşılama oranı % 87,6 ya kadar gerilemiştir.

$$3- \text{ Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{\text{Maktu gelirler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{46.787.000}{1.200.067.485} \times 100 = 3,89 \quad / \quad \frac{46.847.000}{1.221.184.160} \times 100 = 3,83$$

Toplam gelir içinde maktu vergilerin oranı 1860 yılında toplam gelirlerin 3,89'una, 1861 yılında ise 3,83'üne karşılık gelmektedir. 1861 yılında maktu gelirler Aynaroz yarımadasından alınan maktu tutar kadar artmasına rağmen, toplam gelirlerdeki artış oranına göre az olduğundan oransal olarak bir önceki yıla göre toplam gelirler içindeki payı azalmış görünüyor.

$$4- \text{ Aşar (Öşür) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Öşür Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Aşar Vergisinin Oranı} = \frac{358.140.849}{1.200.067.485} \times 100 = 29,84 \quad / \quad \frac{361.355.093}{1.221.184.160} \times 100 = 29,59$$

Aşar vergisinin konusu tarım üretimi kaynaklı tarım hasılatının vergilendirilmesi olup, aşar vergisinin toplam gelirler içindeki payını gösteren bir orandır. Bu oranın takibi ile yıllara göre üretim artış ve azalışlar tespit edilebilir. İncelediğimiz dönem bütçelerinde ciddi bir artış ya da azalış olmamıştır.

$$5- \text{ Cizye (Bedel-i Askeriye) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Cizye Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Cizye Vergisinin Oranı} = \frac{59.609.082}{1.200.067.485} \times 100 = 4,96 \quad / \quad \frac{59.609.082}{1.221.184.160} \times 100 = 4,88$$

Yabancılardan alınan cizye vergisinin toplam gelirler içindeki payını gösteren bir orandır. İncelediğimiz dönem çok ciddi artış ya da azalış olmamıştır.

$$6- \text{ Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Vergi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{274.507.599}{1.200.067.485} \times 100 = 22,87 \quad / \quad \frac{289.371.108}{1.221.184.160} \times 100 = 23,69$$

Gelir ve servet vergileri 1860 yılına göre 1861 yılında artış olmuştur. Artış oranı yaklaşık % 1 civarındadır. Bir önceki yıla göre gelir ve servet vergilerinde oransal bir artış olmadan, toplanan vergide bir artış söz konusu olmuş ise halkın durumunda bir iyileşmeden söz edilebilir. Ayrıca toplam gelirler içinde yaklaşık olarak % 24 gibi ciddi bir oranda, gelir elde edileceği planlanmıştır.

$$7- \text{ Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{\text{Gümrük vergileri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{165.046.135}{1.200.067.485} \times 100 = 13,75 \quad / \quad \frac{165.227.700}{1.221.184.160} \times 100 = 13,53$$

Gümrük gelirlerinin toplam gelirler içindeki payını gösteren bir orandır. 1838 Balta Limanı Anlaşması sonrası Tanzimat döneminde bir takım indirimler yapılarak dış ticaretin teşviki sağlanmıştır. Bu orandaki değişimler dış ticaretin seyri hakkında bilgi vermektedir. İncelenen iki bütçede herhangi bir değişim söz konusu değildir.

$$8- \text{ Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{\text{Dolaylı Vergiler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{785.106.188}{1.200.067.485} \times 100 = 65,42 \quad / \quad \frac{791.358.766}{1.221.184.160} \times 100 = 64,80$$

Dolaylı vergiler, bir işlem karşılığı olarak devlete verilen vergi benzeri yükümlülükler ile resim, harç gelirlerinden oluşmaktadır. Toplam gelirlerin yaklaşık olarak % 65'i gibi yüksek bir payı oluşturmaktadır.

$$9- \text{ Kamu Hizmet Gelirleri Oranı} = \frac{\text{Hizmet Bedelleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu Hizmet Gelirleri Oranı} = \frac{11.424.244}{1.200.067.485} \times 100 = 0,95 \quad / \quad \frac{11.424.244}{1.221.184.160} \times 100 = 0,93$$

Osmanlı Devleti mal ve hizmet sektörü ile tekel işletmeleri (Postahane, Basmahane ve çeşitli emlak gelirleri) gelirlerinden oluşur. Gelişme aşamasında olduğundan henüz küçük oranlarda bütçe gelirlerine katkı yapmaktadır. % 0,95 gibi az bir oranda kamu geliri elde edilmesi planlanmıştır. Gelişmeye açık bir alandır.

$$10- \text{ Bütçe Esnekliği} = \frac{\text{Zorunlu Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Esnekliği} = \frac{1.311.636.964}{1.311.636.964} \times 100 \quad / \quad \frac{1.393.407.544}{1.393.407.544} \times 100$$

Zorunlu harcamalar kalemi içine borç anapara ile faiz ödemeleri, memur maaşları ve idari giderler girmektedir. Bu oran bu iki bütçe kalemi için de 100 birim olmaktadır. Yani sıfır esnek bir bütçeyi ifade etmektedir. Bu oran ne kadar küçük ise bütçe o kadar esnek ve güçlü bir bütçe olmaktadır. İki bütçede zayıf bütçelerdir.

Burada dikkat etmemiz gereken husus, Ticaret ve Nafia Nezareti harcamalarının içinde yatırım harcamaları yapılmaktadır. Bu harcamaları tespit edemediğimiz için bu harcama kalemlerini dikkate almayarak 100 birim ile eşleştirerek esnek olmadığını söyleyebiliriz.

$$11- \text{ Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{\text{İştirak Gelirleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{22.633.372}{1.200.067.485} \times 100 = 1,88 \quad / \quad \frac{22.573.960}{1.221.184.160} \times 100 = 1,84$$

Osmanlı Devleti'nin bir işletme gibi faaliyet gösterdiği alanlarda elde etmiş olduğu gelirleri göstermektedir. Madenler, Tuzlalar, Ormanlar, Dalyanlar vb. zenginliklerinin işletilmesinden elde edilen gelirlerdir. Ancak Bütçe gelirleri içinde istenilen seviyede değildir. Toplam bütçe gelirlerinin % 1,8'ine denk gelmektedir.

$$12- \text{ Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{\text{Askeri Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{503.454.214}{1.311.636.964} \times 100 = 38,38 \quad / \quad \frac{525.382.752}{1.393.407.544} \times 100 = 37,70$$

Askeri harcamaların, toplam harcamalar içindeki payı çok küçükte olsa azalma göstermiştir. Ayrıca 1846 yılında % 46,40 gibi neredeyse bütçe giderlerinin yarısına yaklaşmış olan bir harcama kalemi azalış seyrine girmiş denebilir. İncelediğimiz dönem bütçelerinde askeri harcamaların oransal değişimini görme fırsatımız olacaktır.

$$13- \text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Sultanın Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{131.594.148}{1.311.636.964} \times 100 = 10,03 \quad / \quad \frac{129.863.755}{1.393.407.544} \times 100 = 9,31$$

Sultanın harcamalarında Sultan Abdülaziz döneminin başında tasarruf tedbirleri nedeniyle bir azalma görülmektedir. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen istenilen düzeyde azalma olmamıştır.

$$14- \text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Nezaret Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{343.316.960}{1.311.636.964} \times 100 = 26,17 \quad / \quad \frac{309.388.282}{1.393.407.544} \times 100 = 22,20$$

Nezaret harcamalarının kapsamına Dâhiliye, Hariciye, Maliye, Adliye, Maarif, Zabtiye ile Ticaret ve Nafia daireleri girmektedir. Nezaret harcamalarının toplam harcamalar içindeki payını gösteren bir orandır. İncelediğimiz iki bütçe arasında 4 puanlık bir azalma göze çarpmaktadır. Bu azalma büyük ihtimalle Sultan Abdülaziz dönemi tasarruf uygulamalarının başlaması sebebiyle ortaya çıkmıştır.

$$15- \text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{İç Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{131.966.357}{1.311.636.964} \times 100 = 10,06 \quad / \quad \frac{222.257.000}{1.393.407.544} \times 100 = 15,95$$

İç borç anapara ve faiz ödemelerinin toplam giderler içindeki payını göstermektedir. İç borç anapara ödemesi, toplam iç borç stokunu göstermez, sadece o yıla tekabül

eden iç borç anapara ve faiz taksitinin ödemesini ifade eder. İki bütçe arasındaki yaklaşık 6 puanlık artışın nedeni, borç ödeme vadelerinin bu döneme denk gelmesi kaynaklıdır. Bu oran, iç borç giderlerinin takibini yıl be yıl görmemize imkân vermektedir.

$$16- \text{ Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Dış Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{92.230.535}{1.311.636.964} \times 100 = 7,03 \quad / \quad \frac{104.749.409}{1.393.407.544} \times 100 = 7,51$$

Dış borç anapara ve faiz ödemelerinin toplam giderler içindeki payını veren bir orandır. Aynı şekilde bu oran, dış borç yükü toplamını değil, sadece o yıla tekabül eden dış borç anapara ve faiz taksitini ifade eder.

$$17- \text{ Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{224.196.892}{1.311.636.964} \times 100 = 17,09 \quad / \quad \frac{327.006.409}{1.393.407.544} \times 100 = 23,46$$

İç borç ve dış borç anapara ve faiz ödemeleri toplamının, toplam giderler içindeki payını göstermektedir. 1861 yılında %23,46 gibi yüksek bir oranda borç ödemesi yapılmıştır. Ayrıca burada söylememiz gereken önemli bir nokta ise, iç ve dış borç anapara ödemeleri toplamı modern bütçelerde yer almaz, çünkü bu miktar stok bir değeri ifade eder. Toplam borç yükü, yıllara sair bir ödeme miktarını gösterdiğinden, borç taksiti ödeme günü, hangi mali bütçe yılına denk geliyor ise ödenen rakam o yıl bütçesiyle ilişkilendirilir. Bu oran yıllar itibariyle borç yükü taksit ödemelerinin takip edilmesine yarayacaktır. Modern bütçelerde sadece, borç faiz ödemeleri bütçeye yansımaktadır. Osmanlı devlet bütçelerinde ise borç anapara ve faiz ödemeleri taksitlerini bütçelerde görmekteyiz.

$$18- \text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Eğitim Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{2.324.828}{1.311.636.964} \times 100 = 0,17 \quad / \quad \frac{2.467.842}{1.393.407.544} \times 100 = 0,17$$

İki bütçede de eğitim harcamalarına ayrılan tahmini pay 0.17 gibi çok düşük bir oran olup, bu oranın yıllar içinde ki değişimi önem arz etmektedir. Çünkü devletin eğitime verdiği ehemmiyet, mali yıl bütçeleri içindeki ağırlığın artması ile doğru orantılıdır. Ayrıca modern bütçelerde eğitim hizmetlerine ayrılan payın büyüklüğü gelişmişlik düzeyinin ölçütü olarak dikkate alınmaktadır.

Osmanlı eğitim sistemine, vakıfların faaliyet göstermesi, devlet bütçesinde eğitim için ödenek tahsislerinin düşük düzeylerde kalmasına neden olmuştur. Bu oranın düşük olmasına bu durumda etki etmiştir.

Aynı şekilde sağlık harcamalarının bütçe gider toplamı içindeki oranı da eğitim gibi, gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır. İncelediğimiz iki bütçede de sağlık gideri görünmediğinden bu harcamanın büyüklüğünü göremiyoruz.

$$19- \text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sosyal Yardımlar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{28.813.294}{1.311.636.964} \times 100 = 2,19 \quad / \quad \frac{29.202.644}{1.393.407.544} \times 100 = 2,09$$

Günümüz sosyal devlet anlayışının bir sonucu olarak, bakıma muhtaç insanlara yapılan maddi aktarımlar bu harcama kalemi içinde yer almaktadır. Günümüz bütçelerinde bu harcama kalemi transfer harcaması sayılmaktadır. Osmanlı Devleti de sosyal yardım yapmakta olup incelediğimiz iki bütçede gelir toplamı içinde % 2 gibi bir pay ayrılmıştır. Sultan Abdülaziz dönemi tasarruf tedbirleri sonucu ödeneklerde azalma yapıldığı görülmektedir.

$$20- \text{ Vakıflar ve Kutsal Yerler Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler Harcamaları Oranı} = \frac{66.312.466}{1.311.636.964} \times 100 = 5,05 \quad / \quad \frac{60.959.500}{1.393.407.544} \times 100 = 4,37$$

Osmanlı Devleti kutsal yerlerin bakım, onarım masrafları ve vakıf idareleri için her yıl mali bütçelerine, bu giderleri karşılama için ödenek koymaktadır. Tahmin edilen vakıflar ve kutsal yer harcamalarının toplam giderler içindeki payını görmemize yarayan bir orandır. Tasarruf tedbirleri sonucu ayrılan ödenek miktarında bir azalma söz konusudur.

$$21- \text{ Ticaret ve Nafia Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Bayındırlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bayındırlık Harcamaları Oranı} = \frac{4.074.823}{1.311.636.964} \times 100 = 0,31 \quad / \quad \frac{4.609.061}{1.393.407.544} \times 100 = 0,33$$

Ticaret ve Nafia harcamalarının büyüklüğü, ilgili mali yıl bütçesinin gider toplamları içerisinde yatırım harcamalarına ne ölçüde ödenek ayrıldığı tespitinde son derece önem arz etmektedir. Ayrılan paylardan anlaşılacağı üzere gider toplamının yaklaşık olarak % 0,30' u gibi çok düşük bir oranda yatırımlara ödenek ayrılmıştır. İlgili dönemlerde alt yapı, Zeytinburnu demir fabrikası, okul inşası ve tersane havuzu gibi yatırım harcamaları Nafia Hazinesi bütçesinden karşılanmıştır. Nafia hazinesi, harcamaların karşılanmasında yatırım ve kredi müessesesi gibi faaliyet göstermektedir.

Bütçe rakamlarından anlaşılacağı üzere Osmanlı Devlet bütçesi içerisinde ayrıca bir yatırım bütçesi oluşturulmamıştır. Bütçe gelir toplamı zorunlu harcamaları ancak karşılayabildiği için yatırım bütçesine yeterli miktarda ödenek ayrılamamıştır. Bu eksikliğin doğurduğu sonuçları, genel olarak ifade etmek istersek, yatırım yapılmayan ekonomilerde üretim, işgücü istihdamı, sermaye ve gelir artışları olmayacağından ekonomik darboğazlar kaçınılmaz olacaktır. Yatırımlar, üretim artışı kaynaklı vergi

gelirleri artışlarını doğuracağından, devlet gelirleri de doğrudan artmaya başlayacaktır. Ancak Osmanlı Devleti yatırıma ayıracak kaynak bulamadığından ekonomik buhrana giden yol hızlanarak şiddetini arttırmıştır.

$$22- \text{ Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Maliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{126.528.299}{1.311.636.964} \times 100 = 9,64 \quad / \quad \frac{80.743.553}{1.393.407.544} \times 100 = 5,79$$

Maliye Nezareti etkili bir vergi politikası uygulayarak vergi gelirlerini artırmak için merkez ve taşra birimlerinin harcamaları karşılığı mali yıl bütçelerinde ayrılan ödenek toplamını içermektedir. Tasarruf tedbirleri sonucu Maliye Nezareti ödeneğinde de ciddi ölçüde azaltma yapılmıştır.

$$23- \text{ Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Dâhiliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{170.176.110}{1.311.636.964} \times 100 = 12,97 \quad / \quad \frac{173.046.326}{1.393.407.544} \times 100 = 12,41$$

Osmanlı Devleti sınırları içinde huzur ve güvenliğin sağlanabilmesi için gerekli idari işlemleri ve tedbirleri yapabilmek için Dâhiliye Nezareti'ne ayrılan ödeneği ifade eder. İncelenen iki bütçede de % 12 oranında bir ödenek ayrılmıştır.

$$24- \text{ Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Maaş Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{13.948.990}{1.311.636.964} \times 100 = 1,06 \quad / \quad \frac{11.604.202}{1.393.407.544} \times 100 = 0,83$$

İncelenen iki bütçede de Meclis-i aliye ve Meclis-i Vela memurları maaşlarına ayrılan ödenek miktarları oransal olarak verilmiştir. İlk olarak % 1,06 iken, bir sonraki yıl bütçesinde oran % 0,83' e indirilmiştir.

Mali analizi yapılan iki mali yıl bütçe rakamları incelendiğinde asıl amacın düzenli devlet gelirleri ile olağan devlet giderlerini karşılayabilmek olmuştur. Ayrıca bundan sonraki bütçelerde de görüleceği üzere devletin toplam borç yükü kalemi en büyük harcama kalemi olarak öne çıkmaktadır. Borç alınan tutarlar, yatırıma dönüşmeyip cari harcamalar için kullanıldığından vergi gelirlerinde herhangi bir gelir artışına yol açmamıştır. Eğer elimizde daha fazla veri olabilseydi borçlanılan miktarların, cari harcamalara dönüşürken tüketim malları talebini ne kadar arttırdığını tespit edebilir ve enflasyona etkisi hakkında fikir beyan edebilirdik.

2. Osmanlı Devleti 1863/1864 (1279) Mali Yılı Bütçesi

TABLO 6: 1863/1864 Mali Yılı Bütçesi

1279 senesi varidat ve mesarifatı	Kuruş
<u>Nev'i varidat</u>	<u>Gelirler</u>
Kısm-ı evvel: Doğrudan doğruya alınan tekâlif	365.689.352
Vergi	305.103.532
Bedelat-ı askeriye	60.585.820
Kısm-i sani: Bil-vasıta alınan tekâlif ve rüsûmat	982.103.531
Aşar	412.571.071
Ağnam rüsümü	88.283.570
Canavar rüsümü	1.459.014
Emtia gümrükleri	250.000.000
Duhan rüsümü	60.000.000
Balık saydiyesi	5.719.074
Konrato	1.570.802
Varaka-i sahiha	15.000.000
Müskirat rüsümü	12.500.000
Tapu	12.500.000
Rüsüm-u müteferrika	122.500.000
Kısmı salis	13.093.850
Postahane	10.076.090
Basmahane	1.094.751
Emlak-i mütenevvia-i miriyye	1.923.009
Kısm-ı rabi	97.596.102
Dalyan	2.290.314
Orman	1.590.269
Çiftlikat-ı hümayun	8.699.010
Tuzlalar	62.500.000
Maadin	9.290.124
Satılan emlak bahası	5.633.225
Tersane-i amirenin varidat-ı mahsusası	6.034.744
Ticarethanenin ve ebniyenin varidat-ı mahsusası	1.558.416
Kısm-ı hamis: Varidat-ı maktua	46.787.000
Vergi-i Mısır	40.000.000
Vergi-i Eflak	2.500.000
Vergi-i Boğdan	1.500.000
Vergi-i Sırp	2.300.000
Vergi-i Sisam ve Aynaroz	487.000
Yekûn	1.505.269.835

Kaynak: BOA, Y. EE, nr.25/98; ML, nr. 1062

1279 senesi varidat ve mesarifatı**Kuruş****Nev'i mesarifat****Tahsisatlar****Kısm-ı evvel: Deyn-i harici****175.785.299**

Deyn-i haricinin faiz ve re'sulmali

175.785.299

Kısm-i sani: Deyn-i dâhili**230.186.615**

Esham-ı cedide ve tahvilat-ı mümtaze faiz ve resûlmali

142.500.000

Esham-ı mümtaze ve on senelik sergilerin faizleri

22.897.500

Esham-ı adiy ve mukataat faiz ve timarat bedelatı

61.880.613

Eytam sandığına olan düyun faizi

2.908.502

Yekûn maaşat ve mürettebet**78.034.375**

Hicaz ve Yemen ve surre-i hümayun ve müteferriatı ve mürettebatı

37.058.400

Mazulin ve mütekaidin ve muhtacın maaşları ve vezaif

34.110.151

Mecalis-i Aliye ve Meclis-i Vala memurları maaşları

6.865.824

Nezaret ve dairelerin muhassasatı**966.780.616**

Hazine-i hassa-i şahane ve müteferriatı mürettebatı

120.491.160

Nizamiye hazinesi muhassasatı

413.906.644

Tophane-i amire muhassasatı

19.000.000

Tersane-i amire muhassasatı

105.178.679

Umur-u şer'iy muhassasatı

10.447.368

Evkaf-ı hümayun hazinesi muhassasatı

20.120.475

Umur-u dâhiliye muhassasatı

176.119.757

Umur-u hariciye muhassasatı

13.114.234

Ticaret ve nafia nezareti muhassasatı

1.995.229

Maarif muhassasatı

4.715.036

Umur-u maliye nezaretinin mesarif-i umumiyesi

65.217.144

Umum zabtiye ve muvazzafa muhassasatı

16.474.890

Mesarifat-ı saire**33.715.587**

Taşra ahalesinde alınan nısıf verginin rub'u

31.215.587

Muhacirin mesarifi

2.500.000

Yekun**1.484.502.492**

- **1863/1864 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:**

$$1- \text{ Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{\text{Toplam Gelirler}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{1.505.269.835}{1.484.502.492} \times 100 = 101,39$$

Bu bütçenin özel bir durumu vardır. Fazla veren nadir bir bütçedir. Gelir toplamı gider toplamından 20.767.343 kuruş fazladır ve % 101,39 gibi yüksek bir karşılama oranı çıkmıştır. Burada oran 100 den büyük bir değer çıkmıştır.

$$2- \text{ Bütçe Fazlasının Toplam Gelir İçindeki Oranı} = \frac{\text{Bütçe Fazlası}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Fazlasının Toplam Gelire Oranı} = \frac{20.767.343}{1.505.269.835} \times 100 = 1,37$$

Bu oranın faydası bütçe fazlası tutarın toplam bütçe gelirleri içindeki büyüklüğünü gösterir. Bir sonraki mali yıl bütçesi hazırlanırken fazla veren oran kadar azaltma ya da değişik harcama kalemleri eklenmesi sağlanabilir.

$$3- \text{ Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{\text{Maktu gelirler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{46.787.000}{1.505.269.835} \times 100 = 3,10$$

Toplam gelir içinde maktu vergilerin oranı 1861/1862 yılı oranına göre azalmış görünüyor. 1861 yılında ise toplam gelirlerin % 3,83'üne karşılık gelen oran 1863/1864 yılında % 3,10'una denk gelmektedir. Bu düşüşün sebebi Toplam gelir miktarı artarken maktu gelirlerin artmamasından kaynaklanmaktadır.

$$4- \text{ Aşar (Öşür) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Öşür Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Aşar Vergisinin Oranı} = \frac{412.571.071}{1.505.269.835} \times 100 = 27,40$$

Tarım üretiminden kaynaklı vergi olan aşar vergisinin toplam gelirler içindeki payını gösteren bir oran olup yıllara göre üretim artış ve azalışlarının takibine imkân vermektedir. İncelediğimiz dönem 1861/1862 yılında % 29,59 olan oran, 1863/1864 yılında % 27,40'a inmiştir. Toplam gelir artışında öşür vergisinin payı azaldığı görülüyor.

$$5- \text{ Cizye (Bedel-i Askeriye) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Cizye Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Cizye Vergisinin Oranı} = \frac{60.585.820}{1.505.269.835} \times 100 = 4,02$$

Yabancılardan alınan cizye vergisinin toplam gelirler içindeki payını gösteren bir orandır. İncelediğimiz dönem yabancılardan alınan Bedelat-ı askeriye tutarı 1861/1862 yılında % 4,88 iken 1863/1864 yılı bütçesinde azalarak % 4,02' ye inmiştir.

$$6- \text{ Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Vergi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{305.103.532}{1.505.269.835} \times 100 = 20,26$$

Gelir ve servet vergileri 1861/1862 yılı bütçesinde % 23,69 iken, 1863/1864 yılı bütçesinde % 20,26'ya inmiştir. Buradan çıkan sonuç toplam gelir artışına servet ve gelir vergisi artışlarının katkısı, incelenen önceki bütçe dönemine göre daha az

olduğudur. Nominal olarak toplam gelir artmasına rağmen toplam gelir içindeki gelir ve servet vergisinin payı reel olarak azalmıştır. Halkın vergi yükünde herhangi bir artış olmadığı, rakamsal artışın ise nominal piyasa fiyatlarındaki yükselişlerden kaynaklandığı söylenebilir. Buradan yola çıkarsak gelir ve servet miktarında da pozitif yönde ilerlemenin olmadığı söylenebilir.

$$7- \text{ Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{\text{Gümrük vergileri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{250.000.000}{1.505.269.835} \times 100 = 16,6$$

Gümrük gelirlerinin toplam gelirler içindeki payını gösteren bir orandır. Liberal dış ticaret politikalarının bu yıl bütçesinde olumlu katkısı vardır. 1861/1862 yılı bütçesindeki %13,3 olan oran, 1863/1864 yılı bütçesinde % 16,6'lık paya yükselmiştir. Liberal politikalar ticaret hacmi artışları ile gümrük vergisi tutarında artışlara sebep olmuştur denebilir. Bir önceki bütçe oranına göre olumlu bir görünüm sergilemektedir.

$$8- \text{ Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{\text{Dolaylı Vergiler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{982.103.531}{1.505.269.835} \times 100 = 65,24$$

Dolaylı vergiler, bir işlem karşılığı olarak devlete verilen vergi benzeri yükümlülükler ile resim, harç gelirlerinden oluşmaktadır. 1861/1862 yılı bütçesindeki % 64,80 olan oran, 1863/1864 yılında % 65,24 'e çıkarak, yaklaşık olarak 1 puanlık gelir artışı sağlanmıştır.

$$9- \text{ Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{\text{Hizmet Bedelleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{13.093.850}{1.505.269.835} \times 100 = 0,86$$

1861/1862 yılı bütçesinde % 0,95'den, 1863/1864 yılında % 0,86'ya gerilemiştir.

$$10- \text{ Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{\text{İştirak Gelirleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{97.596.102}{1.505.269.835} \times 100 = 6,48$$

1861/1862 yılı bütçesinde % 1,84'den, 1863/1864 yılında % 6,48'e yükselerek çok ciddi gelir artışı sağlanmıştır. Devlet iştirak gelirlerinde ki artışlar, kamu faaliyetlerin arttığını ifade eder.

$$11- \text{ Bütçe Esnekliği} = \frac{\text{Zorunlu Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Esnekliği} = \frac{1.484.502.492}{1.484.502.492} \times 100 = 100$$

1863/1864 mali yılı bütçesi incelendiğinde gider kalemlerinin her biri olmazsa olmaz durumundadır. Bu durumda serbest hareket alanı olabilecek bir kalem olmadığından sıfır esnek bir bütçe ile karşı karşıyayız. Ancak bu bütçenin özel durumu fazla veren bir bütçe olmasıdır. Tahmin edilen bütçe fazlası tutar 20.767.343 kuruştur. Bu tutarı gider kalemleri içinde serbestçe mali politika aracı olarak kullanılabilseydi az da olsa

esnek bütçe denebilirdi. Fakat bu şekilde kullanılmayıp fazla veren bir bütçe yapmayı tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti gibi zayıf ekonomilerde fazla veren bir bütçe çok karşılaşılan bir durum değildir. Ayrıca bu dönem bütçesinin fazla vermediğine ilişkin farklı kaynaklarda çeşitli veriler bulunmaktadır. Ancak bütçenin açık verdiği yönündeki kaynaklarda da, açık rakamı çok düşük seviyelerdedir. Ayrıca bu dönem bütçesinin neden fazla verecek şekilde tahmin edildiği yönünde net bir veri de bulunmamaktadır. Çünkü aşağıdaki gelir kalemlerinde yapılan analiz oranlarından anlaşılacağı üzere gelir kalemlerinde ciddi bir artış görünmemektedir. Buna rağmen gider kalemlerinde toplam borç yükü hariç ciddi oranlarda kısıntıya gidildiğini söyleyebiliriz.

$$12- \text{Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{\text{Askeri Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{538.085.323}{1.484.502.492} \times 100 = 36,24$$

Askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki payı Kırım Savaşı'nın etkileri giderek azalma eğilimi göstermeye başladığından, askeri harcamaların oranı da bütçelerde küçülmeye başlamıştır. Bunun etkisiyle 1861/1862 yılı bütçesinde askeri harcamaların oranı % 37,70 iken, 1863/1864 mali yılı bütçesinde bu oran % 36,24'e gerilemiştir.

$$13- \text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Sultanın Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{120.491.160}{1.484.502.492} \times 100 = 8,11$$

Sultanın harcamalarında Sultan Abdülaziz dönemi başlarında tasarruf tedbirleri nedeniyle bir azalma görülmektedir. 1861/1862 yılı bütçesinde sultanın harcamalarının oransal büyüklüğü % 9,31'den, 1863/1864 mali yılı bütçesinde bu

oran % 8,11'e gerilemiştir. Yapılan tasarruf tedbirlerinin azda olsa harcamalara yansıdığı görülmektedir.

$$14- \text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Nezaret Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{288.083.658}{1.484.502.492} \times 100 = 19,40$$

1863/1864 mali yılı bütçesinde Nezaret harcamaları ciddi oranda azaltılarak, 1861/1862 yılı bütçesinde % 22,20 olan oran, % 19,40'a indirilmiştir. Bu gider kaleminde yapılan azalma, toplam gider rakamında eksilme yapma amaçlıdır. Yaklaşık olarak %3 oranında nezaret harcamaları azalmış görünmektedir.

$$15- \text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{İç Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{230.186.615}{1.484.502.492} \times 100 = 15,50$$

1861/1862 yılı bütçesindeki iç borç yükü ile 1863/1864 bütçesi iç borç yükü neredeyse aynı oranda kalmıştır. İç borç yükü toplamında bir azalma söz konusu değildir. Ayrıca % 15,50 gibi bir iç borç oranı, devletin harcamalarında esnekliğini azaltıcı bir fonksiyona neden olmuştur.

$$16- \text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Dış Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{175.785.299}{1.484.502.492} \times 100 = 11,84$$

Dış borç taksit ödemeleri, 1861/1862 yılı bütçesinde % 7,51'den 1863/1864 yılında % 11,84'e yükselmiştir. Dış borç ödemeleri artık, bütçelerde ödenek tahsislerinde oransal olarak büyümeye başladığından, mali durumu etkilemeye başlamıştır. Borç yükünü karşılayabilmek için, gider kalemlerinde indirim yapmak zorunlu olmaya başlamıştır.

$$17- \text{ Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{405.971.914}{1.484.502.492} \times 100 = 27,34$$

1861/1862 yılı bütçesindeki toplam borç yükü % 23,46'dan 1863/1864 yılı bütçesinde % 27,34'e yükselmiştir. Bütçe gider kalemlerinde ki en büyük harcama kalemi borçların ödenmesine ayrılmıştır. Yıllar itibariyle borç yükü artarak yükselmeye devam edecektir. Çünkü borcu, yeni bir borç ile ödeme hastalığı, bütçeyi içinden çıkılmaz bir kısır döngüye yol açmıştır.

$$18- \text{ Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Eğitim Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{4.715.036}{1.484.502.492} \times 100 = 0,31$$

1861/1862 yılı bütçesinde de, 1863/1864 yılı bütçesinde de eğitim harcamalarına ayrılan tahmini paylar % 0,17 ve % 0,31 gibi çok düşük miktarlarda olup, yeterli miktarda eğitime ödenek ayrılmadığı görülmektedir.

1863/1864 yılı bütçesinde sağlık harcamalarına ayrı bir ödenek ayrılmamıştır. Bu yüzden sağlık harcamasının büyüklüğü bilinmemektedir.

$$19- \text{ Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sosyal Yardımlar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{34.110.151}{1.484.502.492} \times 100 = 2,29$$

1861/1862 yılı bütçesinde sosyal harcamalara ayrılan pay % 2,09'dan 1863/1864 yılı bütçesinde cüzi oranda artarak % 2,29'a çıkmıştır.

$$20- \text{ Vakıflar ve Kutsal Yerler Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler Harcamaları Oranı} = \frac{57.178.875}{1.484.502.492} \times 100 = 3,85$$

1861/1862 yılı bütçesinde % 4,37 oranında pay ayrılan vakıflar ve kutsal yerler harcamalarına, 1863/1864 yılında kısıntıya gidilerek % 3,85 oranında pay ayrılmıştır.

$$21- \text{ Ticaret ve Nafia Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Bayındırlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bayındırlık Harcamaları Oranı} = \frac{1.995.229}{1.484.502.492} \times 100 = 0,13$$

1861/1862 yılı bütçesinde ayrılan pay % 0,33'den 1863/1864 yılı bütçesinde bu oran daha da azaltılarak % 0,13 gibi çok düşük bir oranda ödenek ayrılmıştır. Bir önceki bütçe analizinde bahsettiğimiz yatırım harcamasının eksikliği bu bütçede de aynı şekilde devam etmiştir.

$$22- \text{ Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Maliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{65.217.587}{1.484.502.492} \times 100 = 4,39$$

Maliye Nezareti harcamaları için, 1861/1862 yılı bütçesinde ayrılan pay % 5,79'dan 1863/1864 yılı bütçesinde bu oran daha da azaltılarak % 4,39'a indirilmiştir. Tasarruf tedbirleri sonucu Maliye Nezareti harcama kaleminde de, diğer harcama kalemlerinde olduğu gibi indirime gidilmiştir. Borç yükünün büyüklüğü, dairelerin harcamalarında kısıntı yapılmasının başlıca nedenidir.

$$23- \text{ Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Dâhiliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{176.119.757}{1.484.502.492} \times 100 = 11,86$$

Dâhiliye harcamalarına ayrılan pay 1861/1862 yılı bütçesinde % 12,41'den 1863/1864 yılı bütçesinde azaltılarak % 11,86'ya düşürülmüştür. Aynı sebeple ödeneklerde kısıntıya gidilmiştir.

$$24- \text{ Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Maaş Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{6.865.824}{1.484.502.492} \times 100 = 0,46$$

Meclis-i aliye ve Meclis-i Vala memurlarına ödenen maaşlar için tahmin edilen 1861/1862 yılı bütçesinde % 0,83'den 1863/1864 yılı bütçesinde azaltılarak % 0,46'ya indirilmiştir.

Sonuç olarak, 1863/1864 yılı mali bütçesinin ana karakteri, devletin toplam borç yükünü karşılayabilmek için tüm harcama kalemlerinde indirim yapılması düşünülmüştür. Bütçede tasarruf yapıldığının ilk göstergesi, zorunlu harcamalar için ayrılan ödenek miktarlarının nispi olarak azaltılmasından anlamaktayız.

3. Osmanlı Devleti 1869/1870 (1285) Mali Yılı Bütçesi

TABLO 7: 1869/1870 Mali Yılı Bütçesi

1285 senesi varidat ve mesarifat-ı umumiyesi	Kuruş
<u>Nev'i varidat</u>	<u>Gelirler</u>
Birinci kısım: Doğrudan doğruya alınan tekâlif	376.217.500
Vergi	311.725.000
Bedelat-ı askeri	64.492.000
İkinci kısım: Bil-vasıta alınan tekâlif ve rüsûmat	1.148.288.500
Aşar	534.430.000
Ağnam	153.646.500
Canavar	3.034.500
Emtia gümrükleri	197.242.500
Duhan	51.654.000
Harir	7.756.000
Müskirat rüsumu	20.339.000
Tapu	11.199.500
Konrato	1.093.500
Varaka-i sahiha ve tezakir	9.580.500
Harc-ı vesaik ve resm-i tahsiliye	9.211.500
Rüsüm-u mütenevvia	56.726.000
Üçüncü kısım: Hasılat-ı mütenevvia	168.866.500
Memlehal varidatı	79.766.500
Emlak-ı miriyye	8.667.000
Sikke-i mağşuşe hasılatı	3.780.000
Orman	7.568.000
Bahriyenin varidat-ı mahsusası	10.579.000
Ticaret dairesinin varidat-ı mahsusası	1.192.500
Karantina	1.986.000
Maadin	6.672.500
Telgrafhane	15.029.000
Postahane	3.402.000
Zabtiyenin varidat-ı mahsusası	652.000
Hasılat-ı müteferrika	29.572.000
Dördüncü kısım: Varidat-ı maktua	81.772.000
Vergi-i Mısır	75.000.000
Vergi-i Eflak	2.500.000
Vergi-i Boğdan	1.500.000
Vergi-i Sırp	2.300.000
Vergi-i Sisam ve Aynaroz	472.000
Yekun	1.775.144.500

Kaynak: BOA, Y.EE, nr. 26/10; Devlet-i Aliyye'nin 85 Senesi Muvazene Defteridir, İstanbul, 1286

1285 senesi varidat ve mesarifat**Kuruş****Nev'i mesarifat****Tahsisatlar**

Birinci kısım: Düyunat-ı umumiye	735.823.500
Deyn-i haricinin faiz ve re'sülmale mahsub mebalığı	442.853.500
Deyn-i dâhili	
Esham-ı umumiyenin faizi	180.826.500
Esham-ı adiyeye ve mukataat ve timaret ve zeamet faizleriyle evkaf kura bedelâtı	60.136.000
Duyun-u gayri-muntazama ve hesab-ı cari ve emval-i eytam faizleri	39.420.500
Mukassaten tediyesi mukarrer olan bazı istikrazat muhassasatı	12.587.000
İkinci kısım: Mürettebat-ı mukannene	168.261.500
Hazine-i hassa-i şahane mürettebatı	102.314.500
Evkaf-ı hümayun hazinesi mürettebatı	9.000.000
Mazulin ve mütekaidin ve muhtacın ve saire maaşları	56.947.000
Üçüncü kısım: Reddiyat ve mümteniat	34.689.500
Reddiyat	1.064.000
Mümteniat	33.625.500
Dördüncü kısım: Maliye	115.646.000
Daire-i maliye	69.800.500
Rûsumat emaneti	44.874.000
Orman idaresi	971.500
Beşinci kısım: Dâhiliye	312.803.500
Daire-i dâhiliye	256.231.000
Şehremaneti	1.342.500
Ebniye İdaresi	3.651.500
Girid vilayetinin idare-i mülkiye mesarif-i fevkaladesi	8.347.500
Bosna ve Kıbrıs fevkaladesi	14.449.500
Fevkalade olarak istihdam olunan asakir-i muntazama muhassasatı	9.211.500
Daire-i zabtiye	19.570.000
Altıncı kısım: Şer'îye ve deavi	34.344.500
Şer'îye idaresi	33.792.000
Deavi	552.500
Yedinci kısım: Hariciye	15.389.000
Daire-i hariciye	15.389.000
Sekizinci kısım: Nizamiye	336.329.500
Daire-i nizamiye	325.461.500
Silah altına alınan asakir-i redife mesarifi	5.867.500
Bab-ı Seraskeri ebniyesi mesarifi	5.000.000
Dokuzuncu kısım: Tophane	90.417.500
Mesarif-i askeriye	75.157.500
Bazı mübayaat-ı fevkalade ve mesarifi	7.760.000
Erzurum istihkamâtı	7.500.000

Onuncu kısım: Bahriye	107.632.500
Tahsisat-ı adiyе	74.844.000
Mübayaat-ı fevkalade	32.788.500
Onibirinci kısım: Ticaret ve sıhhiye	5.895.500
Daire-i ticaret	1.845.000
İdare-i sıhhiye	4.050.000
Onikinci kısım: Maarif-i umumiye	7.935.500
Daire-i maarif	7.143.500
Tabhane	792.000
Onüçüncü kısım: Nafia	70.916.500
Daire-i nafia	4.915.000
Telgrafhane	18.963.000
Postahane	8.060.000
Maadin	5.624.500
Demiryollarının teminat akçesi	28.354.000
Trabzon tarıkı mesarifi	2.500.000
İşkodra tarıkı mesarifi	2.500.000
Yekun	2.036.084.000

- **1869/1870 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:**

$$1- \text{ Gelirlerin Giderleri karşılama Oranı} = \frac{\text{Toplam Gelirler}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Gelirlerin Giderleri karşılama Oranı} = \frac{1.775.144.500}{2.036.084.000} \times 100 = 87,18$$

1869/1870 Mali Yılı Bütçesinin gelirlerin giderleri karşılama oranı % 87,18'dir. Toplam bütçe açığı 260.939.500 kuruştur. Gider artışlarının sebebi toplam borç yükünün giderek artmasından kaynaklanmaktadır. 1863/1864 yılı bütçesi fazla veren bir bütçe iken % 101,39 olan gelirlerin giderleri karşılama oranı, bu bütçede % 87,18'e gerilemiştir.

$$2- \text{ Bütçe Açığının Toplam Gider İçindeki Oranı} = \frac{\text{Bütçe Açığı}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Açığının Toplam Gidere Oranı} = \frac{260.939.500}{2.036.084.000} \times 100 = 12,79$$

1861/1862 yılı bütçesinde % 12,4'den 1869/1870 yılı bütçesinde azda olsa artarak %12,79 olmuştur.

$$3- \text{ Maktu Gelirlerin Oranı} = \frac{\text{Maktu gelirler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Maktu Gelirlerin Oranı} = \frac{81.772.000}{1.775.144.500} \times 100 = 4,60$$

Toplam gelir içinde maktu vergilerin oranı 1863/1864 yılında toplam gelirlerin % 3,10'una karşılık gelirken, 1869/1870 yılında % 4,60'ına denk gelmektedir. Bu artışın ana nedeni Mısır eyaletinin ödemiş olduğu verginin 75.000.000 kuruşa çıkmasından kaynaklanmaktadır.

$$4- \text{ Aşar (Öşür) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Öşür Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Aşar Vergisinin Oranı} = \frac{534.430.000}{1.775.144.500} \times 100 = 30,10$$

Kaynağı tarım üretimi olan hasılanın vergilendirilmesi olan aşar vergisinin toplam gelir içindeki payı 1863/1864 yılında % 27,40 iken, 1869/1870 yılında % 30,10'a çıkmıştır. Tarım üretiminde artış olduğunu ve bu artışın aşar vergisi toplamına olumlu etki yaptığını söyleyebiliriz.

$$5- \text{ Cizye (Bedel-i Askeriye) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Cizye Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Cizye Vergisinin Oranı} = \frac{64.492.500}{1.775.144.500} \times 100 = 3,63$$

İncelediğimiz dönem yabancılardan alınan Bedelat-ı askeriye tutarı 1863/1864 yılında % 4,02 iken 1869/1870 yılı bütçesinde azalarak % 3,63'e inmiştir.

$$6- \text{ Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Vergi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{311.725.000}{1.775.144.500} \times 100 = 17,56$$

Gelir ve servet vergileri 1863/1864 yılı bütçesinde % 20,26 iken, 1869/1870 yılı bütçesinde % 17,56'ya inmiştir. Buradan çıkan sonuç, toplam gelir artışına servet ve gelir vergisi artışlarının katkısının az olduğudur. Nominal olarak toplam gelir artmasına rağmen toplam gelir içindeki gelir ve servet vergisinin payı reel olarak azalmıştır.

$$7- \text{ Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{\text{Gümrük vergileri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{197.242.500}{1.775.144.500} \times 100 = 11,11$$

Gümrük vergileri, 1863/1864 yılı bütçesinde % 16,6'lık paya sahipken 1869/1870 yılı bütçesinde % 11,11'e gerilemiştir. Dış ticaret hacminde daralmadan söz edebiliriz.

$$8- \text{ Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{\text{Dolaylı Vergiler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{1.148.288.500}{1.775.144.500} \times 100 = 64,68$$

Dolaylı vergiler, 1863/1864 yılında % 65,24'e çıkarken, 1869/1870 yılı bütçesinde % 64,68'e gerilemiştir. Yaklaşık olarak 1 puanlık gelir azalması söz konusudur.

$$9- \text{ Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{\text{Hizmet Bedelleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{29.084.000}{1.775.144.500} \times 100 = 1,63$$

Osmanlı Devleti hizmet sektörü 1863/1864 yılında % 0,86 iken, 1869/1870 yılında % 1,63'e yükselmiştir. Burada ki artış Telgrafhane gelirlerinden kaynaklanmaktadır.

$$10- \text{ Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{\text{İştirak Gelirleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{139.782.500}{1.775.144.500} \times 100 = 7,87$$

1863/1864 yılı bütçesinde % 6,48'den, 1869/1870 yılında % 7,87'ye yükselmiştir. Bunun nedeni faaliyetlerin artması kaynaklı gelir artışlarıdır.

$$11- \text{ Bütçe Esnekliği} = \frac{\text{Zorunlu Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Esnekliği} = \frac{2.036.084.000}{2.036.084.000} \times 100 = 100$$

1869/1870 mali yılı bütçesi gider toplamı, önceki bütçelerde olduğu gibi iç ve dış borç ödemeleri ile diğer zorunlu harcamalar toplamından oluşmaktadır. Vazgeçebilecek herhangi bir harcama kalemi olmadığından esnek olmayan bir bütçe denebilir.

$$12- \text{ Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{\text{Askeri Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{534.379.000}{2.036.084.000} \times 100 = 26,24$$

Askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki payı eskiye nazaran giderek azalmıştır. Bunun etkisiyle 1863/1864 yılı bütçesinde askeri harcamaların oranı % 36,24 iken, 1869/1870 mali yılı bütçesinde bu oran % 26,24'e gerilemiştir.

$$13- \text{ Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Sultanın Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{102.314.500}{2.036.084.000} \times 100 = 5,02$$

Sultanın harcamalarında azalmalar devam etmektedir. Ancak hala yüksek oranlarda seyretmektedir. 1863/1864 yılı bütçesinde sultanın harcamalarının oransal büyüklüğü % 8,11'den, 1869/1870 mali yılı bütçesinde % 5,02'ye gerilemiştir.

$$14- \text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Nezaret Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{562.930.500}{2.036.084.000} \times 100 = 27,64$$

Nezaret harcamalarının kapsamına Dâhiliye, Hariciye, Maliye, Adliye, Maarif, Ticaret ve Nafia daireleri girmektedir. 1863/1864 mali yılı bütçesinde Nezaret harcamaları % 19,40 iken 1869/1870 mali yılı bütçesinde bu oran yükselerek % 27,64 olmuştur. Nezaretlerin daha etkili yönetilmesi ve sorumluluklarının artması nedeniyle bir artış olmuştur. Yaklaşık olarak % 8 gibi oranda artış yapılmıştır.

$$15- \text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{İç Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{292.970.000}{2.036.084.000} \times 100 = 14,38$$

1863/1864 yılı bütçesindeki iç borç ödemelerinin yükü % 15,50'den 1869/1870 yılı bütçesinde % 14,38'e gerilemiştir.

$$16- \text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Dış Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{442.853.500}{2.036.084.000} \times 100 = 21,75$$

İlgili yıl bütçesinde dış borç ödemeleri yükü 1863/1864 yılı bütçesinde % 11,84'den, 1869/1870 yılı bütçesinde % 21,75 gibi yüksek bir orana çıkmıştır.

$$17- \text{ Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{735.823.500}{2.036.084.000} \times 100 = 36,13$$

1863/1864 yılı bütçesindeki toplam borç yükü % 27,34 gibi yüksek bir orandan daha da artarak 1869/1870 yılı bütçesinde % 36,13'e yükselmiştir. Bütçe gider toplamının % 36,13'ü borç ödemesi yapan bir devlet etkin mali politika üretemeyecektir. Artık mali buhran giderek şiddetini arttırmaya başlamıştır.

$$18- \text{ Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Eğitim Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{7.935.500}{2.036.084.000} \times 100 = 0,38$$

1863/1864 yılı bütçesinde % 0,31'lik bir pay ayrılmış ve 1869/1870 yılı bütçesinde ise % 0,38 olmuştur. Ayrılan oranlara bakıldığında, eğitim harcamalarına yeterli bir ödenek konulmamıştır.

$$19- \text{ Sağlık Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sağlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sağlık Harcamaları Oranı} = \frac{4.050.500}{2.036.084.000} \times 100 = 0,19$$

1869/1870 yılı bütçesinde sağlık harcamalarına % 0,19 gibi çok düşük bir ödenek konulmuştur.

$$20- \text{ Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sosyal Yardımlar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{56.947.000}{2.036.084.000} \times 100 = 2,79$$

1863/1864 yılı bütçesinde sosyal harcamalara ayrılan pay % 2,29'dan 1869/1870 yılı bütçesinde cüzi oranda artarak % 2,79 olmuştur.

$$21- \text{ Vakıf Harcamaları oranı} = \frac{\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Vakıf Harcamaları oranı} = \frac{9.000.000}{2.036.084.000} \times 100 = 0,44$$

1863/1864 yılı bütçesinde vakıflar ile kutsal yerler için, % 3,85 oranında pay ayrılmışken 1869/1870 yılı bütçesinde kutsal yerlere hiç pay ayrılmayarak sadece vakıf harcamalarına % 0,44 oranında ödenek konulmuştur.

$$22- \text{ Ticaret ve Nafia Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Bayındırlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bayındırlık Harcamaları Oranı} = \frac{76.812.000}{2.036.084.000} \times 100 = 3,77$$

1863/1864 yılı bütçesinde ayrılan pay % 0,13'den 1869/1870 yılı bütçesinde bu oran ciddi şekilde artarak, % 3,77'ye yükselmiştir. Bu artışın temel nedeni telgraf ve demiryolları yapım maliyetleri için bütçeye konulan ödenekler oluşturmaktadır.

$$23- \text{ Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Maliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{115.646.000}{2.036.084.000} \times 100 = 5,67$$

Maliye Nezareti harcamaları için, 1863/1864 yılı bütçesinde ayrılan pay % 4,39'dan 1869/1870 yılı bütçesinde % 5,67'ye çıkarılmıştır. Artışın sebebi, toplam gelir miktarını doğrudan artıran vergilerin daha verimli ve etkili alınabilmesi için yapılan harcamaların artmasından kaynaklanmaktadır.

$$24- \text{ Dâhiliye Nezareti Harcamaları oranı} = \frac{\text{Dâhiliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{312.803.500}{2.036.084.000} \times 100 = 15,36$$

Dâhiliye harcamalarına ayrılan pay 1863/1864 yılı bütçesinde % 11,86'dan 1869/1870 yılı bütçesinde artış yapılarak % 15,36'ya çıkarılmıştır. Bu artışın sebebi zabtiye harcamalarının Dâhiliye Nezareti altına alınması ve olağanüstü harcama kalemlerinin ortaya çıkışı olmuştur. Örneğin Bosna, Girit ve Kıbrıs için ödenek konulmuştur.

$$25- \text{ Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Maaş Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

1869/1870 yılı bütçesinde Meclis-i aliye ve Meclis-i Vala memurlarına ödenen maaşlar için bir ödenek ayrılmamıştır. 1863/1864 yılı bütçesinde % 0,46'luk bir oranda ödenek ayrıldığını bir önceki analizimizde belirtmiştik.

Sonuç olarak, 1869/1870 yılı mali bütçesi çok büyük oranda borç ödemelerine kaynak ayırmış ve geri kalan miktarı da nezaret harcamalarına ayırmıştır. Bu bütçenin en önemli tarafı % 3,48 oranında Nafia dairesine yatırımlar için ödenek konulmasıdır. Nafia dairesine ayrılan ödenek toplamı 70.916.500 kuruştur.

4. Osmanlı Devleti 1873/1874 (1289) Mali Yılı Bütçesi

TABLO 8: 1873/1874 Mali Yılı Bütçesi

1289 senesi varidat ve mesarifat-ı umumiyesi	Kuruş
<u>Nev'i varidat</u>	<u>Gelirler</u>
Birinci kısım: Doğrudan doğruya alınan tekâlif	391.416.000
Vergi	325.654.000
Bedelat-ı askeri	65.762.000
İkinci kısım: Bil-vasıta alınan tekâlif ve rüsûmat	1.421.795.500
Aşar	700.000.000
Ağnam	225.000.000
Canavar	3.238.500
Emtia gümrükleri	225.000.000
Duhan	107.500.000
Harir	5.409.500
Müskirat rüsümü	25.000.000
Tapu	50.000.000
Konrato	5.000.000
Varaka-i sahiha ve tezahir	20.000.000
Harc-ı vesaik ve resm-i tahsiliye	12.500.000
Rüsüm-u mütenevvia	43.147.500
Üçüncü kısım: Hasılat-ı mütenevvia	214.944.000
Memlehal varidatı	82.500.000
Emlak-ı miriyye, orman, maadin, ve sayd-ı mahi	8.277.000
Orman	11.250.000
Bahriye	12.500.000
Ticaret	1.650.500
Karantina	3.752.000
Maadin	8.979.000
Telgrafhane	32.489.000
Postahane	13.262.000
Zabtiye	119.000
Tahrir icra olunacak mahaller mesarifi olarak alınacak	3.200.000
Hasılat-ı müteferrika	36.965.500
Dördüncü kısım: Varidat-ı maktua	81.772.000
Vergi-i Mısır	75.000.000
Vergi-i Eflak	2.500.000
Vergi-i Boğdan	1.500.000
Vergi-i Sırp	2.300.000
Vergi-i Sisam ve Aynaroz	472.000
Yekûn	2.109.927.500

Kaynak: Devlet-i Aliyye'nin 90 Senesi Muvazene Defteridir, İstanbul, tarihsiz

1289 senesi varidat ve mesarifat-ı umumiyesi**Kuruş****Nev'i mesarifat****Tahsisatlar****Birinci kısmın yekunu****1.087.306.500**

Deyn-i haricinin faiz ve re'sülmal tahsisatı

784.437.000

Deyn-i dahili

Esham-ı umumiyenin faizi

187.259.000

Esham-ı cedide ve duyun-u mübadelenin faizi

5.000.000

Esham-ı adiye ve mukataat ve timaret ve zeamet faizleriyle evkaf kura bedelatı

60.858.000

Duyun-u gayri-muntazama faiz ve hesab-ı cari komisyonu ve emval-i eytam faizi

49.352.500

Mukassaten tediyesi mukarrer olan bazı istikrazat muhassasatı

400.000

İkinci kısmın yekunu**199.451.500**

Hazine-i hassa-i şahane mürettebatı

131.576.000

Evkaf-ı hümayun hazinesi mürettebatı

3.500.000

Mazulin ve mütekaidin ve muhtacin ve saire maaşları

64.375.500

Üçüncü kısmın yekunu**13.033.500**

Reddiyat

533.500

Mümteniât

12.500.000

Dördüncü kısmın yekunu**132.547.500**

Daire-i maliye

62.500.000

Defterhane nezareti

16.717.500

Rüsumat emaneti

42.500.000

Orman idaresi

10.829.500

Beşinci kısmın yekunu**283.789.500**

Daire-i dâhiliye

268.798.500

Şehremaneti

14.991.000

Altıncı kısmın yekunu**46.251.000**

Şer'îye idaresi

46.251.000

Yedinci kısmın yekunu**16.509.000**

Daire-i hariciye

16.509.000

Sekizinci kısmın yekunu**415.291.000**

Daire-i nizamiye

415.291.000

Dokuzuncu kısmın yekunu**100.000.000**

Daire-i tophane

97.500.000

Erzurum istihkamâtı

2.500.000

Onuncu kısmın yekunu**125.000.000**

Daire-i bahriye

125.000.000

Onbirinci kısmın yekunu**8.869.000**

Daire-i ticaret

2.598.000

İdare-i sıhhiye

6.271.000

Onikinci kısmın yekunu	9.281.000
Daire-i maarif	9.281.000
Onüçüncü kısmın yekunu	181.332.500
Daire-i nafia	8.743.500
Telgrafhane ve postahane	61.484.000
Demiryolları teminat akçesi	<u>111.105.500</u>
Yekun	2.618.661.500

- **1873/1874 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:**

$$1- \text{ Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{\text{Toplam Gelirler}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{2.109.927.500}{2.618.661.500} \times 100 = 80,57$$

1873/1874 Mali Yılı Bütçesinin gelirlerin giderleri karşılama oranı % 80,57'dir. Toplam bütçe açığı 508.734.000 kuruştur. Gider artışlarının sebebi toplam borç yükünün giderek artması kaynaklıdır. 1869/1870 yılı bütçe açığı % 87,18 iken, yaklaşık olarak % 7 bütçe açığı artmıştır.

$$2- \text{ Bütçe Açığının Toplam Gider İçindeki Oranı} = \frac{\text{Bütçe Açığı}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Açığının Toplam Gidere Oranı} = \frac{508.734.000}{2.618.661.500} \times 100 = 19,42$$

Bütçe açığının tahmin edilen toplam bütçe gideri içindeki büyüklüğü 1869/1870 yılında % 12,79 iken, 1873/1874 yılı bütçesinde % 19,42'ye çıkmıştır.

$$3- \text{ Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{\text{Maktu gelirler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Maktu Vergilerin Oranı} = \frac{81.772.000}{2.109.927.500} \times 100 = 3,87$$

Toplam gelir içinde maktu vergilerin oranı 1869/1870 yılında % 4,60'a denk gelirken 1873/1874 yılı bütçesinde % 3,87'ye gerilemiştir. Bunun sebebi maktu gelirler sabit kalırken, diğer gelir türlerinde artış olmasıdır.

$$4- \text{ Aşar (Öşür) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Öşür Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Aşar Vergisinin Oranı} = \frac{700.000.000}{2.109.927.500} \times 100 = 33,17$$

Aşar vergisinin bütçe gelirleri içindeki 1869/1870 yılında % 30,10'dan 1873/1874 yılında % 33,17 olmuştur. Yaklaşık % 3 gibi bir artış söz konusudur. Demek oluyor ki, ilgili yıl tarım üretiminde büyüme gerçekleşmiş ve bu büyüme aşar vergisi miktarında artışa yol açmıştır.

$$5- \text{ Cizye (Bedel-i Askeriye) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Cizye Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Cizye Vergisinin Oranı} = \frac{65.762.000}{2.109.927.500} \times 100 = 3,11$$

Yabancılardan alınan cizye vergisinin toplam gelirler içindeki payı 1869/1870 yılı bütçesinde % 3,63 olarak gerçekleşmişken 1873/1874 yılı bütçesinde % 3,11'e inmiştir. Buradan çıkan sonuç, askerlik hizmeti çağı gelen gayrimüslim nüfusun sayısının azalması ya da aynı kalmasıdır.

$$6- \text{ Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Vergi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{391.416.000}{2.109.927.500} \times 100 = 18,55$$

Gelir ve servet vergileri 1869/1870 yılı bütçesinde % 17,56'dan 1873/1874 yılı bütçesinde % 18,55'e yükselmiştir. Toplam gelir artışı içindeki payı azda olsa artmıştır. Ekonomik olarak halkın gelir ve servet toplamında iyileşme olmuştur.

$$7- \text{ Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{\text{Gümrük vergileri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{225.000.000}{2.109.927.500} \times 100 = 10,66$$

Gümrük gelirlerinin toplam gelirler içindeki payı 1869/1870 yılı bütçesinde % 11,11'den 1873/1874 yılı bütçesinde % 10,66'ya gerilemiştir. Gümrük tarifelerinde yapılan indirimlerin gümrük gelirlerinde artışa neden olmadığı görülmektedir. İndirimler dış ticaret hacmi kaynaklı gümrük gelirlerinde azalmaya yol açmıştır.

$$8- \text{ Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{\text{Dolaylı Vergiler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{1.421.795.500}{2.109.927.500} \times 100 = 67,38$$

Dolaylı vergilerin toplam gelirler içindeki payını 1869/1870 yılı bütçesinde % 64,68'den 1873/1874 yılı bütçesinde % 67,38'e yükselmiştir. Yaklaşık olarak 3 puanlık gelir artışı sağlanmıştır.

$$9- \text{ Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{\text{Hizmet Bedelleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{57.780.000}{2.109.927.500} \times 100 = 2,73$$

Osmanlı Devleti hizmet sektörü 1869/1870 yılında % 1,63'den 1873/1874 yılı bütçesinde % 2,73'e yükselmiştir. Telgraf ve posta hizmetleri gelirlerinde artış olmuştur.

$$10- \text{ Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{\text{İştirak Gelirleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{139.782.500}{1.775.144.500} \times 100 = 7,44$$

Osmanlı Devleti'nin işletme gelirlerinden elde etmiş olduğu gelirleri 1869/1870 yılında % 7,87 oranındayken, 1873/1874 yılı bütçesinde % 7,44'e gerilemiştir.

$$11- \text{ Bütçe Esnekliği} = \frac{\text{Zorunlu Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Esnekliği} = \frac{2.618.661.500}{2.618.661.500} \times 100 = 100$$

1873/1874 mali yılı bütçesi gider toplamı, önceki bütçelerde olduğu gibi iç ve dış borç ödemeleri ile diğer zorunlu harcamalar toplamından oluşmaktadır. Bu nedenle, esnek olmayan bir bütçe denebilir.

$$12- \text{ Askeri harcamaların oranı} = \frac{\text{Askeri Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{640.291.000}{2.618.661.500} \times 100 = 24,45$$

Askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki payı azalmaya devam etmektedir. 1869/1870 mali yılı bütçesinde bu oran % 26,24'den 1873/1874 yılı bütçesinde % 24,45 olmuştur. Savaş giderlerinin olmaması, bu harcama kaleminin azalmasında büyük rol oynamıştır.

$$13- \text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Sultanın Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{131.576.000}{2.618.661.500} \times 100 = 5,02$$

Sultanın harcamalarının payı 1869/1870 ve 1873/1874 mali yılı bütçelerinde aynı oranda kalmıştır. Planlanan harcama miktarının büyüklüğü % 5,02 olarak belirlenmiştir.

$$14- \text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Nezaret Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{678.579.000}{2.618.661.500} \times 100 = 25,91$$

1869/1870 mali yılı bütçesinde bu oran % 27,64 tahmin edilirken, 1873/1874 mali yılı bütçesinde % 25,91'e gerilemiştir. İlgili yıl bütçesinde azalmaya sebep olacak kalem, Dâhiliye Nezareti ödeneklerinde gerçekleşmiştir.

$$15- \text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{İç Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{302.869.500}{2.618.661.500} \times 100 = 11,56$$

1869/1870 yılı bütçesi iç borç yükü % 14,38'den 1873/1874 yılı bütçesinde % 11,56'ya gerilemiştir.

$$16- \text{ Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Dış Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{784.437.000}{2.618.661.500} \times 100 = 29,95$$

Dış borç yükü 1869/1870 yılı bütçesinde % 21,75'den 1873/1874 yılı bütçesinde hızlı bir artışla % 29,95'e yükselmiştir.

$$17- \text{ Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{1.087.306.500}{2.618.661.500} \times 100 = 41,52$$

1869/1870 yılı bütçesinde % 36,13 olan toplam borç yükü, 1873/1874 yılı bütçesinde % 41,52 oranına yükselmiştir. Neredeyse bütçenin yarısı borç ödemelerine ayrılmıştır.

$$18- \text{ Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Eğitim Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{9.281.000}{2.618.661.500} \times 100 = 0,35$$

1869/1870 yılı bütçesinde % 0,38 olan eğitim ödeneği 1873/1874 yılı bütçesinde % 0,35 olmuştur. Yeterli miktarda eğitim harcaması yapılamamaktadır.

$$19- \text{ Sağlık Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sağlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sağlık Harcamaları Oranı} = \frac{6.271.000}{2.618.661.500} \times 100 = 0,23$$

1869/1870 yılı bütçesinde sağlık harcamaları % 0,19 iken, 1873/1874 yılı bütçesinde % 0,23 olarak belirlenmiştir.

$$20- \text{ Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sosyal Yardımlar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{64.375.500}{2.618.661.500} \times 100 = 2,45$$

1869/1870 yılı bütçesinde % 2,79'luk bir ödenek ayrılırken, 1873/1874 yılı bütçesinde % 2,45'lik ödenek ayrılmıştır.

$$21- \text{ Vakıflar Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Vakıflar Harcamaları Oranı} = \frac{3.500.000}{2.618.661.500} \times 100 = 0,13$$

1869/1870 yılı bütçesinde kutsal yerlere hiç pay ayrılmayarak sadece vakıf harcamalarına % 0,44 oranında ödenek konulurken, aynı şekilde 1873/1874 yılında da sadece vakıf harcamalarına % 0,13 oranında cüzi bir ödenek konmuştur.

$$22- \text{ Ticaret ve Nafia Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Bayındırlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bayındırlık Harcamaları Oranı} = \frac{190.201.500}{2.618.661.500} \times 100 = 7,26$$

1869/1870 yılı bütçesinde % 3,77 oranında pay ayrılırken, 1873/1874 yılı bütçesinde ayrılan ödenek miktarı arttırılarak % 7,26'ya yükselmiştir. Bu artışın temel nedeni telgraf, postahane ve demiryolları yapım maliyetleri için bütçeye konulan ekstra ödenekler oluşturmaktadır.

$$23- \text{ Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Maliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{132.547.000}{2.618.661.500} \times 100 = 5,06$$

Maliye Nezareti harcamaları için, 1869/1870 yılı bütçesinde % 5,67 oranında ödenek ayrılırken, 1873/1874 yılı bütçesinde bu oran % 5,06'ya gerilemiştir.

$$24- \text{ Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Dâhiliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{283.789.500}{2.618.661.500} \times 100 = 10,83$$

Dâhiliye harcamalarına ayrılan pay 1869/1870 yılı bütçesinde % 15,36'dan 1873/1874 yılı bütçesinde % 10,83'e indirilmiştir.

$$25- \text{ Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Maaş Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

1869/1870 yılı bütçesinde olduğu gibi 1873/1874 yılı bütçesinde, Meclis-i aliye ve Meclis-i Vala memurlarına ödenen maaşlar için bir ödenek ayrılmamıştır. 1863/1864 yılı bütçesinde % 0,46'lık bir oranda ödenek ayrıldığını bir önceki analizimizde belirtmiştir.

Sonuç olarak, 1873/1874 yılı mali bütçesi çok büyük oranda, borç ödemelerine kaynak ayırmış ve geri kalan miktarını da nezaret harcamalarına tahsis etmiştir. Toplam borç yükü % 41,52 gibi yüksek bir orana çıkmıştır. Devlet için mali buhran iyiden iyiye hissedilmeye başlamıştır. Ayrıca bu kötü şartlarda Nafia dairesine demiryolları yapımı için ödenek konulmuştur.

5. Osmanlı Devleti 1875-1876 (1291) Mali Yılı Bütçesi

TABLO 9: 1875/1876 Mali Yılı Bütçesi

1291 senesi varidat ve mesarifat-ı umumiyesi	Kuruş
<u>Nev'i varidat</u>	<u>Gelirler</u>
Birinci kısım: Doğrudan doğruya alınan tekâlif	412.850.000
Vergi	317.500.000
Bedelat-ı askeri	80.000.000
Dersaadet vergisi	15.350.000
İkinci kısım: Bil-vasıta alınan tekâlif ve rüsûmat	1.686.914.000
Aşar	696.000.000
Rub'u öşür	174.000.000
Ağnam	201.980.000
Canavar	3.215.000
Emtia gümrükleri	207.500.000
Duhan	165.000.000
Harir	5.500.000
Müskirat rüsümü	40.000.000
Tapu	96.500.000
Konrato	5.000.000
Varaka-i sahiha ve tezakir	30.000.000
Harc-ı vesaik ve resm-i tahsiliye	14.569.000
Rüsüm-u mütenevvia	47.650.000
Üçüncü kısım: Hasılat-ı mütenevvia	206.758.000
Memlehalar varidatı	80.000.000
Emlak-ı miriyye	10.000.000
Orman	15.000.000
Bahriyenin varidat-ı mahsusası	11.878.000
Ticaret	2.130.000
Daire-i sıhhiye	6.250.000
Maadin	18.000.000
Telgrafhane	16.250.000
Postahane	6.000.000
Zabtiyenin varidat-ı mahsusası	250.000
Tahrir icra olunacak mahaller mesarifi olarak alınacak	5.000.000
Hasılat-ı müteferrika	36.000.000
Dördüncü kısım: Varidat-ı maktua	81.772.000
Vergi-i Mısır	75.000.000
Vergi-i Eflak	2.500.000
Vergi-i Boğdan	1.500.000
Vergi-i Sırp	2.400.000
Vergi-i Sisam ve Aynaroz	372.000
Yekun	2.388.294.000

Kaynak: Devlet-i Aliyye'nin 91 Senesi Muvazene Defteridir, İstanbul, tarihsiz, BOA, İ.MMS, nr.2314.

1291 senesi varidat ve mesarifat-ı umumiyesi	Kuruş
<u>Nev'i mesarifat</u>	<u>Tahsisatlar</u>
Birinci kısım: Düyun-u umumiye yekunu	1.486.924.500
Deyn-i haricinin faiz ve re'sülmal tahsisatı	720.320.000
Deyn-i dahili	
Esham-ı umumiyenin faizi	383.188.500
Rumeli demiryolları tahvilatı muhassasatı	121.214.500
Esham-ı cedide faizleri	9.000.000
Esham-ı adiye ve mukataat ve timaret ve zeamet faizleriyle evkaf kura bedelatı	59.159.000
Duyun-u gayri-muntazama faiz ve komisyonu	111.250.000
Bank-ı Osmanî'nin hesab-ı cari faizi	21.250.000
Emval-i eytam faizi	6.042.500
Meskukat-ı mağşuşe farkı	25.000.000
Kambiyolar farkıyla iskonto	12.500.000
Meskukat-ı mağşuşenin tedavülden kaldırılması için	18.000.000
İkinci kısım: Mürettebat-ı mukannene yekunu	199.342.000
Hazine-i hassa-i şahane mürettebatı	133.775.500
Evkaf-ı hümayun hazinesi mürettebatı	3.500.000
Mazulin ve mütekaidin ve muhtacin ve saire maaşları	62.066.500
Üçüncü kısım: Reddiyat ve mümteniât yekunu	700.000
Reddiyat	700.000
Mümteniât	-----
Dördüncü kısım: Maliye yekunu	194.385.500
Daire-i maliye	91.073.000
Defterhane	28.117.000
Rüsumat emaneti	55.000.000
Maadin	12.159.500
Orman	8.036.000
Beşinci kısım: Dahiliye yekunu	293.377.500
Daire-i dahiliye	275.774.500
Daire-i zabtiye	17.603.000
Altıncı kısım: Şer'îye yekunu	47.897.000
Şer'îye idaresi	47.897.000
Yedinci kısım: Hariciye yekunu	17.500.000
Daire-i hariciye	17.500.000
Sekizinci kısım: Nizamiye yekunu	390.291.000
Daire-i nizamiye	390.291.000
Dokuzuncu kısım: Tophane yekunu	80.000.000
Daire-i tophane	80.000.000

Onuncu kısım: Bahriye yekunu	80.000.000
Daire-i bahriye	80.000.000
Onbirinci kısım: Ticaret ve sıhhiye yekunu	11.213.000
Daire-i ticaret	2.674.000
İdare-i sıhhiye	8.539.000
Onikinci kısım: Maarif-i umumiye yekunu	12.705.500
Daire-i maarif	12.705.500
Onüçüncü kısım: Nafia yekunu	78.573.500
Daire-i nafia	11.185.000
Telgrafhane ve posta	42.740.000
Demiryolları teminat akçesi	<u>24.648.500</u>
Yekun	2.892.909.500

• **1875/1876 Mali Yılı Bütçesinin Mali Analizi:**

$$1- \text{ Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{\text{Toplam Gelirler}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı} = \frac{2.388.294.000}{2.892.909.500} \times 100 = 82,55$$

1875/1876 Mali Yılı Bütçesinin gelirlerin giderleri karşılama oranı % 82,55'dir. Toplam bütçe açığı 504.615.500 kuruştur. Gider artışlarının sebebi toplam borç yükünün giderek artmasından kaynaklanmaktadır. 1873/1874 yılı bütçe açığı % 80,57 gibi yüksek açık vermiştir. 1875/1876 yılında yaklaşık olarak % 2 oranında bütçe açığı azalmıştır.

$$2- \text{ Bütçe Açığının Toplam Gider İçindeki Oranı} = \frac{\text{Bütçe Açığı}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Açığının Toplam Gidere Oranı} = \frac{504.615.500}{2.892.909.500} \times 100 = 17,44$$

Bütçe açığının tahmin edilen toplam bütçe gideri içindeki büyüklüğü 1873/1874 yılında % 19,42 iken, 1875/1876 yılı bütçesinde % 17,44'e gerilemiştir.

$$3- \text{ Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{\text{Maktu gelirler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Maktu Gelirlerinin Oranı} = \frac{81.772.000}{2.388.294.000} \times 100 = 3,42$$

Toplam gelir içinde maktu vergilerin oranı 1873/1874 yılında % 3,87'ye denk gelirken, 1875/1876 yılı bütçesinde % 3,42'ye gerilemiştir. Bunun sebebi maktu gelirler sabit kalırken, diğer gelir türlerinde artış olmasıdır.

$$4- \text{ Aşar (Öşür) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Öşür Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Aşar Vergisinin Oranı} = \frac{696.000.000}{2.388.294.000} \times 100 = 29,14$$

Aşar vergisinin bütçe gelirleri içindeki 1873/1874 yılında % 33,17'den 1875/1876 yılında % 29,14 olmuştur. Yaklaşık % 4 gibi bir azalış söz konusudur. Demek oluyor ki, ilgili yıl tarım üretiminde daralma gerçekleşmiş ve bu daralma aşar vergisi miktarında azalmaya yol açmıştır. İlgili yıl iklimsel olarak tarımsal ürünlerde kıtlık yaşandığı tarihi belgelerde bahsedilmektedir. Kıtlık dönemi tarımsal üretimde düşüslere sebep olmuştur.

Ayrıca 1875/1876 yılı bütçesinde rub'u öşür kalemi altında (dörtte bir öşür) 174.000.000 kuruş gelir tahmin edilmiştir. Bu gelir kaleminin toplam bütçe gelirlerine oranı % 7,28 büyüklüğündedir.

$$5- \text{ Cizye (Bedel-i Askeriye) Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Cizye Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Cizye Vergisinin Oranı} = \frac{80.000.000}{2.388.294.000} \times 100 = 3,34$$

Yabancılardan alınan cizye vergisinin toplam gelirler içindeki payı 1873/1874 yılı bütçesinde % 3,11 olarak gerçekleşmişken 1875/1876 yılı bütçesinde % 3,34'e yükselmiştir. Artış miktarı cüzi bir oranda kalmıştır.

$$6- \text{ Dersaadet Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Dersaadet Vergisi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Dersaadet Vergisinin Oranı} = \frac{15.350.000}{2.388.294.000} \times 100 = 0,64$$

Dersaadet vergisine toprak bastı vergisi de denir. Bu verginin tahmini gelir toplamı ilk defa 1875/1876 yılı bütçesinde yer almıştır. Dersaadet vergisinin toplam gelirler içindeki payı % 0,64 olarak belirlenmiştir. Daha önceki bütçelerde yer almadığı için kıyas yapılamamıştır.

$$7- \text{ Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{\text{Vergi}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gelir ve Servet Vergisinin Oranı} = \frac{317.500.000}{2.388.294.000} \times 100 = 13,29$$

Gelir ve servet vergileri 1873/1874 yılı bütçesinde % 18,55'den 1875/1876 yılı bütçesinde % 13,29'a gerilemiştir. Toplam gelir artışı içindeki payı azalmıştır.

$$8- \text{ Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{\text{Gümrük vergileri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Gümrük Vergilerinin Oranı} = \frac{207.500.000}{2.388.294.000} \times 100 = 8,68$$

Gümrük gelirlerinin toplam gelirler içindeki payı 1873/1874 yılı bütçesinde % 10,66'dan 1875/1876 yılı bütçesinde % 8,68'e gerilemiştir. Gümrük tarifelerinde yapılan indirimlerin, gümrük gelirlerinde artışa neden olmadığı, bu bütçede de görülmektedir. İndirimler dış ticaret hacmini arttırmamıştır. Yaklaşık olarak % 2'lik gümrük vergisi gelirlerinde azalma olmuştur.

$$9- \text{ Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{\text{Dolaylı Vergiler}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Dolaylı Vergilerin Oranı} = \frac{1.686.914.000}{2.388.294.000} \times 100 = 70,63$$

Dolaylı vergilerin toplam gelirler içindeki payı, 18673/1874 yılı bütçesinde % 67,38'den 1875/1876 yılı bütçesinde % 70,63'e yükselmiştir. Yaklaşık olarak 3 puanlık gelir artışı sağlanmıştır. İlgili dönem vergi gelirlerinde artış yaşanan tek kalem, dolaylı vergiler kaleminde gerçekleşmiştir.

$$10- \text{ Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{\text{Hizmet Bedelleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu Hizmeti Gelirleri Oranı} = \frac{32.250.000}{2.388.294.000} \times 100 = 1,35$$

Osmanlı Devleti hizmet sektörü 1873/1874 yılı bütçesinde % 2,73'den 1875/1876 yılı bütçesinde % 1,35'e inmiştir.

$$11- \text{ Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{\text{İştirak Gelirleri}}{\text{Toplam Gelirler}} \times 100$$

$$\text{Kamu İştirakleri Gelirleri Oranı} = \frac{174.508.500}{2.388.294.000} \times 100 = 7,30$$

Osmanlı Devleti'nin işletme gelirlerinden elde etmiş olduğu gelirleri 1873/1874 yılı bütçesinde % 7,44'iken, 1875/1876 yılında % 7,30 olarak gerçekleşmiştir.

$$12- \text{ Bütçe Esnekliği} = \frac{\text{Zorunlu Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bütçe Esnekliği} = \frac{2.892.909.500}{2.892.909.500} \times 100 = 100$$

1875/1876 mali yılı bütçesi gider toplamı, önceki bütçelerde olduğu gibi iç ve dış borç ödemeleri ile diğer zorunlu harcamalar toplamından oluşmaktadır. İflasın ilan edildiği

yıl olması da bütçenin zor şartlar altında yapıldığını göstermektedir. Esnek olmayan bir bütçedir.

$$13- \text{ Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{\text{Askeri Harcamalar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Askeri Harcamaların Oranı} = \frac{550.291.000}{2.892.909.500} \times 100 = 19,02$$

Askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki payı % 20'lerin altına inmiştir. 1873/1874 yılı bütçesinde % 24,45 olan oran, uzun bir barış dönemi sonrası % 19,02 gibi düşük bir orana gerilemiştir.

$$14- \text{ Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Sultanın Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sultanın Harcamalarının Oranı} = \frac{133.775.500}{2.892.909.500} \times 100 = 4,62$$

Sultanın harcamalarının payı 1873/1874 yılı bütçesinde % 5,02'den 1875/1876 yılı bütçesinde biraz daha azaltılarak % 4,62'ye indirilmiştir. Gider kalemlerinde yapılan bu indirimlerin sebebi borç ödemelerinden kaynaklanmaktadır.

$$15- \text{ Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{\text{Nezaret Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Nezaretlerin Harcamalarının Oranı} = \frac{655.652.000}{2.892.909.500} \times 100 = 22,66$$

Nezaret harcamalarının kapsamına Dâhiliye, Hariciye, Maliye, Adliye (Şer'îye), Maarif, Ticaret ve Nafia daireleri girmektedir. 1873/1874 mali yılı bütçesinde % 25,91'den 1875/1876 yılında % 22,66'ya gerilemiştir.

$$16- \text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{İç Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{İç Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{766.604.500}{2.892.909.500} \times 100 = 26,49$$

İç borç anapara ve faiz ödemelerinin toplam giderler içindeki payı maksimum noktaya çıkmıştır. 1873/1874 yılı bütçesinde % 11,56 gibi yüksek bir orandan, 1875/1876 yılı bütçesinde % 26,49 gibi astronomik bir orana çıkmıştır.

$$17- \text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Dış Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dış Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{720.320.000}{2.892.909.500} \times 100 = 24,89$$

Dış borç yükü 1873/1874 yılı bütçesinde yüksek bir oranda % 29,95 belirlenmişti. İlgili dönem, borç ödeme vadelerinin denk gelmesi ise oranlarda yükseliş olarak ortaya çıkmıştı. 1875/1876 yılı bütçesinde ise oran % 24,89'a gerilemiştir. Bu dönem daha çok iç borç ödemesi gerçekleşmiştir.

$$18- \text{Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Borç Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Borç Ödemeleri Oranı} = \frac{1.486.924.500}{2.892.909.500} \times 100 = 51,39$$

1873/1874 yılı bütçesinde % 41,52'den 1875/1876 yılı bütçesinde % 51,39 gibi çok yüksek bir orana çıkmıştır. Bu yapıda ki bir bütçe sadece borç ödemesini yapabilmek mantığı üzerine kuruludur. Yapılan bütçenin yarısından fazlası borçlara ayrıldığından, devlet asli fonksiyonlarını yapamaz duruma düşmüştür. Bu nedenle idari harcamalar

ve sultanın harcamaları iyiden iyiye azaltılmıştır. Bu durumdan kurtulmak için devlet, giderek artan miktarda yeni dış borç bulma çabalarına girmiştir. Ancak tüm bu uğraşlara rağmen Osmanlı Devleti mali iflasını açıklamıştır.

$$19- \text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Eğitim Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Eğitim Harcamaları Oranı} = \frac{12.705.500}{2.892.909.500} \times 100 = 0,43$$

1873/1874 yılı bütçesinde % 0,35 olan miktar, 1875/1876 yılında % 0,43 olmuştur. Bütçenin durumu göz önüne alındığında eğitim harcamasına ancak 12.705.500 kuruş ödenek konulmuştur.

$$20- \text{Sağlık Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sağlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sağlık Harcamaları Oranı} = \frac{8.359.000}{2.892.909.500} \times 100 = 0,28$$

1873/1874 yılı bütçesinde % 0,23 oranında ödenek ayrılmıştır. 1875/1876 yılında ise, % 0,28 oranında ödenek ayrılabilmiştir.

$$21- \text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Sosyal Yardımlar}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Sosyal Yardım Harcamaları Oranı} = \frac{62.066.500}{2.892.909.500} \times 100 = 2,14$$

1873/1874 yılı bütçesinde % 2,45'lik ödenek varken, 1875/1876 yılında bu oran % 2,14 olarak belirlenmiştir.

$$22- \text{ Vakıflar Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Vakıflar ve Kutsal Yerler harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Vakıflar Harcamaları Oranı} = \frac{3.500.000}{2.892.909.500} \times 100 = 0,12$$

1873/1874 yılında % 0,13 ve 1875/1876 yılında da % 0,12 oranında ödenek ayrılmıştır.

$$23- \text{ Ticaret ve Nafia Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Bayındırlık Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Bayındırlık Harcamaları Oranı} = \frac{89.786.500}{2.892.909.500} \times 100 = 3,10$$

1873/1874 yılı bütçesinde ayrılan ödenek % 7,26 gibi yüksek bir orana sahiptir. Ancak 1875/1876 yılı bütçesinin kriz durumu sonrası % 3,10 gibi çok düşük bir orana indirilmiştir. Yatırım harcamaları zaten istenilen seviyede değilken, bu dönem çok daha kötü bir duruma getirilmiştir.

$$24- \text{ Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Maliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Maliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{194.385.500}{2.892.909.500} \times 100 = 6,71$$

Maliye Nezareti harcamaları için, 1873/1874 yılı bütçesinde % 5,06'dan 1875/1876 yılı bütçesinde % 6,71'e çıkmıştır. Bunu sebebi, gelir artışlarına öncelik verecek yolların aranması maksadıyla Maliye Nezareti harcamalarının artırılmasıdır.

$$25- \text{Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{\text{Dâhiliye Harcamaları}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

$$\text{Dâhiliye Nezareti Harcamaları Oranı} = \frac{293.377.500}{2.892.909.500} \times 100 = 10,14$$

Dâhiliye harcamalarına ayrılan pay 1873/1874 yılı bütçesinde % 10,83'den 1875/1876 yılında % 10,14'e gerilemiştir.

$$26- \text{Personel Maaş Ödemeleri Oranı} = \frac{\text{Maaş Ödemeleri}}{\text{Toplam Giderler}} \times 100$$

1869/1870 yılı bütçesinde, 1873/1874 yılı bütçesinde ve 1875/1876 yılı bütçesinde de Meclis-i aliye ve Meclis-i Vala memurlarına ödenen maaşlar için bir ödenek ayrılmamıştır. 1863/1864 yılı bütçesinde % 0,46'lık bir oranda ödenek ayrıldığı belirtilmiştir.

1875/1876 yılı mali bütçesi harcama kalemlerinin yarısından fazlasını, borç ödemelerinde kullanılması planlanmış ve geri kalan miktarını da nezaret harcamalarına tahsis etmiştir. Hazırlanan bütçenin temel amacı sadece zorunlu harcamaların karşılanmasını sağlamak ve bu harcamaları da minimum seviyede tutmak olmuştur. Bu nedenle çoğu harcama kalemine sembolik oranlarda ödenek ayrılmıştır.

1861-1876 tarihleri arasından örneklem olarak alınan bütçelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak en büyük sorunu, yeterli vergi ve diğer gelirleri olmadığı için harcamaları ancak borçlanma ile finanse etmesi ve bu durumda sonucu olarak, borçların anapara ve faiz ödemeleri devletin başına en büyük sorunu çıkarmasıdır.⁷⁹

Ayrıca araştırma yaptığımız dönemde, Fransa Devletinin 1868/1869 mali yıl bütçesindeki gelir ve gider kalemlerini karşılıklı incelersek; Osmanlı bütçeleri ile Fransa bütçelerinin en önemli iki gelir kalemi sırasıyla aşar ve vergü (gelir ismi)

⁷⁹ Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918 Cilt 7, D.İ.E. Yayınları

kalemlerinden oluştuğu görülmektedir. Fransa'da da bu gelir kalemleri önemli olmakla beraber, bizde tarım vergilerinin payı oldukça yüksektir. Vergi yükünün büyük kısmı köylünün üzerinde toplanmaktadır. Yine kıyas yapıldığında bizde ormanların adeta yokluğu, içkiden az vergi alındığı ve posta hizmetlerinden yeterince gelir elde edilemediği gibi sonuçlar çıkarılabilir.

Gerek bizim bütçemizde ve gerekse Fransa bütçesinin en büyük gider kalemini borçlar oluşturmaktadır. Fakat Fransa son iki yüz yıllık tarihinde bir sürü ihtilal ve savaş geçirmesine rağmen borçların genel giderler içinde ki payı % 25,6 iken, bizde aynı mali yıl bütçesinde (1868-1869) % 32,9 gibi yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Bu oran incelediğimiz tüm bütçelerde giderek artmıştır. Fransa bütçesinde borç toplamı Divan Tahsisatı adı altında 464.634.238 frank olarak belirlenmiştir. Bizde ise Duyun-u Umumiye Tahsisatı altında 1.141.515 kuruş belirlenmiştir. Bir başka gider kalemi olan saray harcamaları da bizde % 5,9 iken, Fransa'nın saray harcamaları % 1,46 gibi çok düşük bir oran çıkmaktadır.

Gelir kalemleri tek tek incelendiğinde vergilerin bize göre daha verimli toplandığı, özellikle dolaylı vergilerin, harç, resim ve damga vergisi gelirlerinin ikinci en büyük gelir kalemi olduğu ve kamu faaliyet gelirlerinin yüksek düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Gelir toplamı 1.932.528.578 frank olarak belirlenmiştir.

Gider kalemleri içinde de toplam borç yükünden sonra en büyük gider kalemi askeri harcamalar olarak gerçekleşmiştir. Toplam giderler içindeki payı % 27,44'dir, aynı yıl bizde askeri harcamaların oranı % 27,48'dir. Oranların yüzdelerik büyüklükleri neredeyse aynı olmuştur. Gider toplamı 1.807.977.461 frank olarak belirlenmiştir.

Fransa Devleti'nin 1868/1869 mali yılı bütçesi fazla veren bir bütçe olarak planlanmıştır. Fransa bütçesinin gelir ve gider toplamının, Osmanlı Devleti bütçesinin gelir ve gider toplamına göre nispi büyüklüğü 5 ile 6 kat arasında değişmektedir.

Aşağıda hazırlanan tablolarda incelenen dönem Osmanlı Devleti bütçesinin gelirlerin ve giderlerin dağılımı ile bütçelerde gösterilen toplam borç yükünün grafiksel olarak seyri verilmiştir. Borçların seyri incelendiğinde, devletin hazırladığı bütçelerde, elinin kolunun nasıl bağlı olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Ayrıca önemli bir noktaya daha değinmek gerekmektedir. 1861-1876 tarihleri arasında hazırlanan Osmanlı Devlet Bütçelerinin analizleri yapılırken, merkezi bütçe kapsamı dışında yapılan harcamalar dikkate alınmamıştır. Bu harcamaların karşılanmasında Osmanlı Vakıf Sistemi ilk sırada yer almaktadır. İmparatorluk içerisinde özellikle eğitim, sağlık, diyanet gibi öne çıkan alanlarda yatırımlar yaparak bir nevi malî sisteme destek olan bir yapı kurulmuştur. Devlet'in yetişemediği alanlarda vakıflar devreye giriyor, bu gönüllü kuruluşlar sayesinde toplumsal ihtiyaçlar karşılanabiliyordu. Bugün çağdaş bütçelerin önemli gider kalemlerinden birini oluşturan yatırım harcamalarının çoğu, Osmanlı Devlet'inde vakıflar tarafından yapıldığını belirtmekte fayda vardır. Bu harcamalar, merkezi bütçeler dışında, özel gelirleri olan vakıf kaynaklarından karşılanmaktadır. Bu nedenle, analizlerimizde bazı harcama kalemlerinde çok küçük oranlarda çıkan bazı daire ödeneklerini değerlendirirken, bu açıklamayı göz önüne bulundurmalıyız.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ilanı sonrası başlayan kamu kurumlarının yeniden organizasyonunu yapabilmek için mali olarak güçlü bir ekonomisinin olması gerektiğini biliyordu. Bu amaçla bütçeler hazırlayarak gelir ve giderlerde daha etkin denetim ve kontrolü sağlayarak gelirleri artırmak ve giderlerde tasarruf ederek mali krizden kurtulmayı planlıyordu. Ancak tüm bu pozitif çaba ve gelişmelere rağmen devlet, borç sarmalından kurtulamayarak 6 Ekim 1875 tarihli Ramazan Kararnamesi ile kamuya mali iflasın ilk resmi açıklamasını yapmıştır. İflasın detayları ve sonrasında gelişen mali denetimler, bir sonraki bölümde anlatılacaktır.

Tablo10: Dönem Bütçelerinin Gelir Kalemleri Bazında Miktarları ve Yüzdeler Dilimi

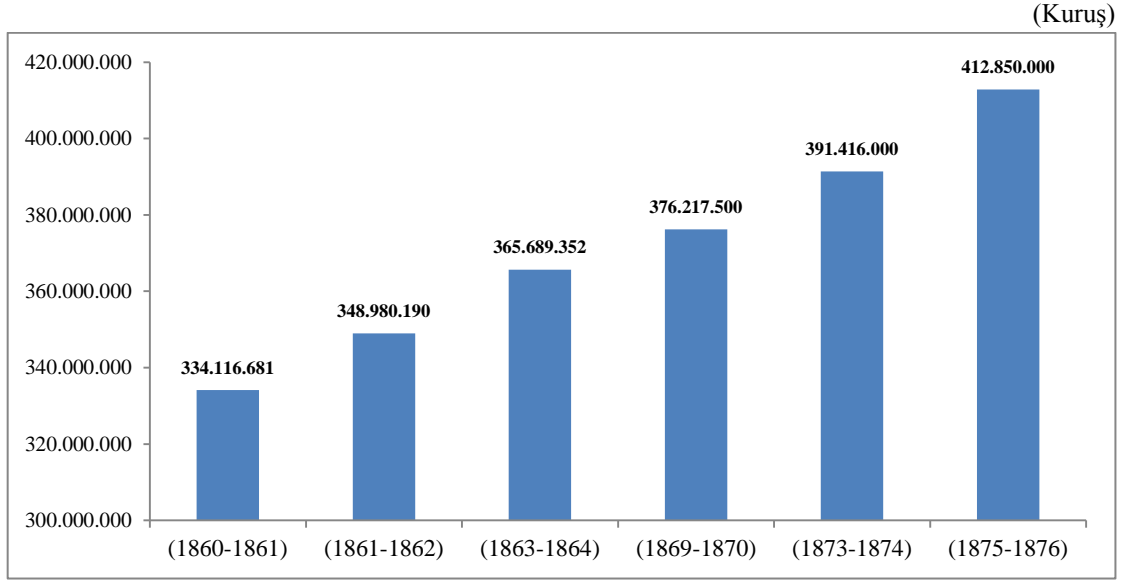
Kuruş									
Mali Bütçe Yılı	Doğrudan Alınan Vergiler	Oran (%)	Dolaylı Vergiler Resim ve Harçlar	Oran (%)	Kamu Faaliyet Gelirleri	Oran (%)	Maktu Vergiler	Oran (%)	Toplam Gelirler
1860/1861	334.116.681	27,84	785.106.188	65,42	34.057.616	2,83	46.787.000	3,89	1.200.067.485
1861/1862	348.980.190	28,57	791.358.766	64,80	33.998.204	2,78	46.847.000	3,83	1.221.184.160
1863/1864	365.689.352	24,29	982.103.531	65,24	110.689.952	7,35	46.787.000	3,10	1.505.269.835
1869/1870	376.217.500	21,19	1.148.288.500	64,68	168.866.500	9,51	81.772.000	4,60	1.775.144.500
1873/1874	391.416.000	18,55	1.421.795.500	67,38	214.944.000	10,18	81.772.000	3,87	2.109.927.500
1875/1876	412.850.000	17,28	1.686.914.000	70,63	206.758.000	8,65	81.772.000	3,42	2.388.294.000

Tablo11: Dönem Bütçelerinin Harcama Kalemleri Bazında Tahsisatları ve Yüzdeler Dilimi

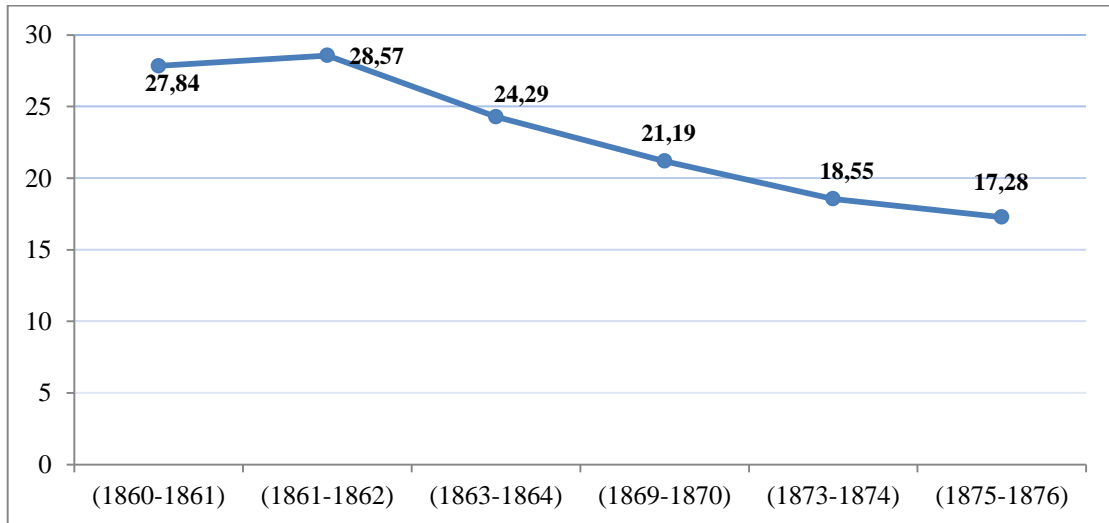
Kuruş									
Mali Bütçe Yılı	Askeri Harcamalar	Oran %	Sultanın Harcamaları	Oran %	İdari Harcamalar	Oran %	Toplam Borç Ödemeleri	Oran %	Toplam Harcamalar
1860/1861	503.454.214	38,38	131.594.148	10,03	452.391.440	34,49	224.196.892	17,09	1.311.636.964
1861/1862	525.382.752	37,70	129.863.755	9,31	411.154.578	29,50	327.006.409	23,46	1.393.407.544
1863/1864	538.085.323	36,24	120.491.160	8,11	386.238.508	26,01	405.971.914	27,34	1.484.502.492
1869/1870	534.379.000	26,24	102.314.500	5,02	628.877.500	30,88	735.823.500	36,13	2.036.084.000
1873/1874	640.291.000	24,45	131.576.000	5,02	746.454.500	28,50	1.087.306.500	41,52	2.618.661.500
1875/1876	550.291.000	19,02	133.775.500	4,62	721.218.500	24,93	1.486.924.500	51,39	2.892.909.500

MAL ANALİZİ YAPILAN BÜTÇELERDEKİ VERİLERİN GRAFİKSEL GÖSTERİMİ

Grafik-1: Doğrudan Alınan Vergiler

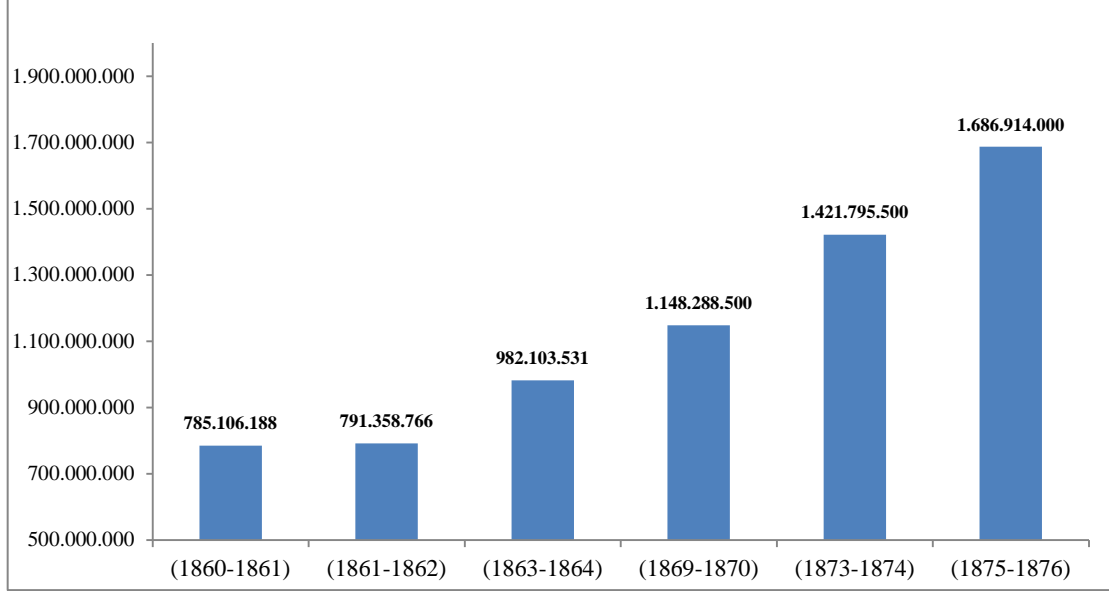
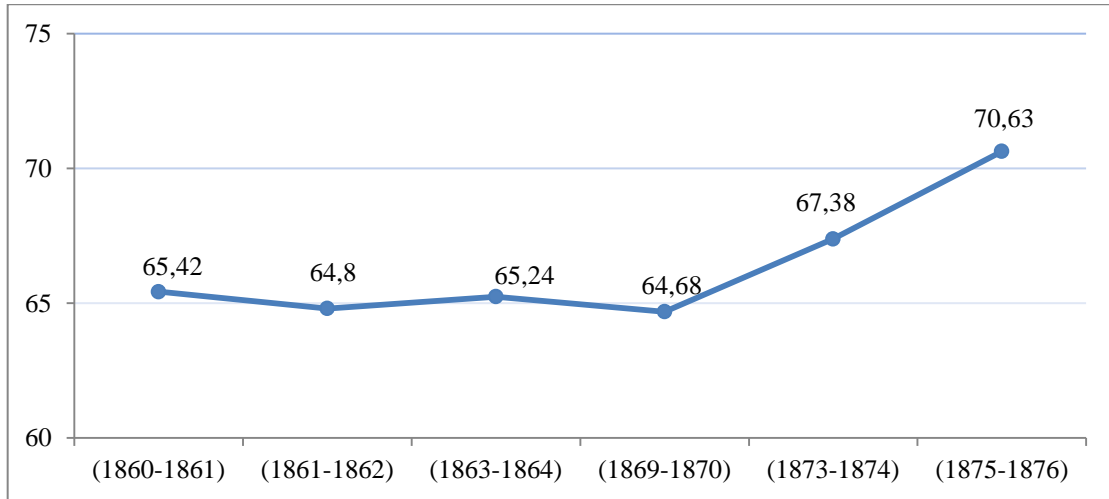

Grafik-2: Doğrudan Alınan Vergilerin Toplam Gelirlere Oranı (%)

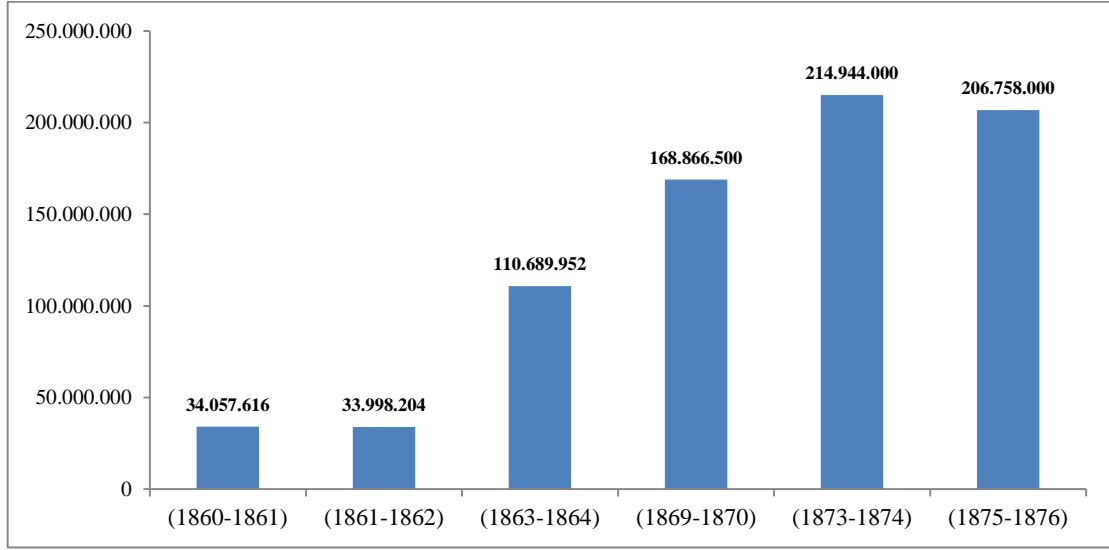
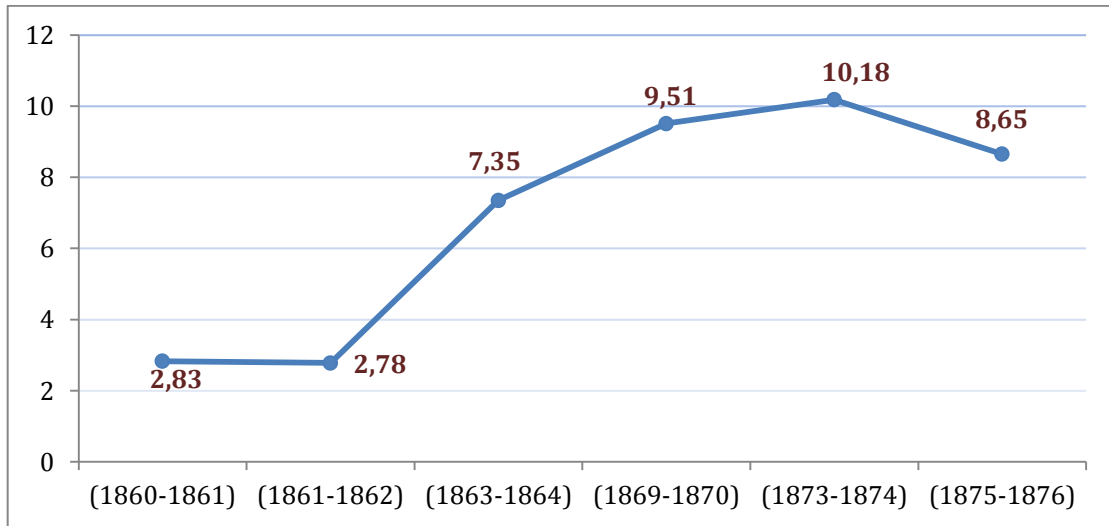
Grafik-3: Dolaylı Alınan Vergi, Resim ve Harçlar

(Kuruş)

Grafik-4: Dolaylı Vergiler, Resim ve Harç Gelirlerinin Toplam Gelirlere Oranı (%)

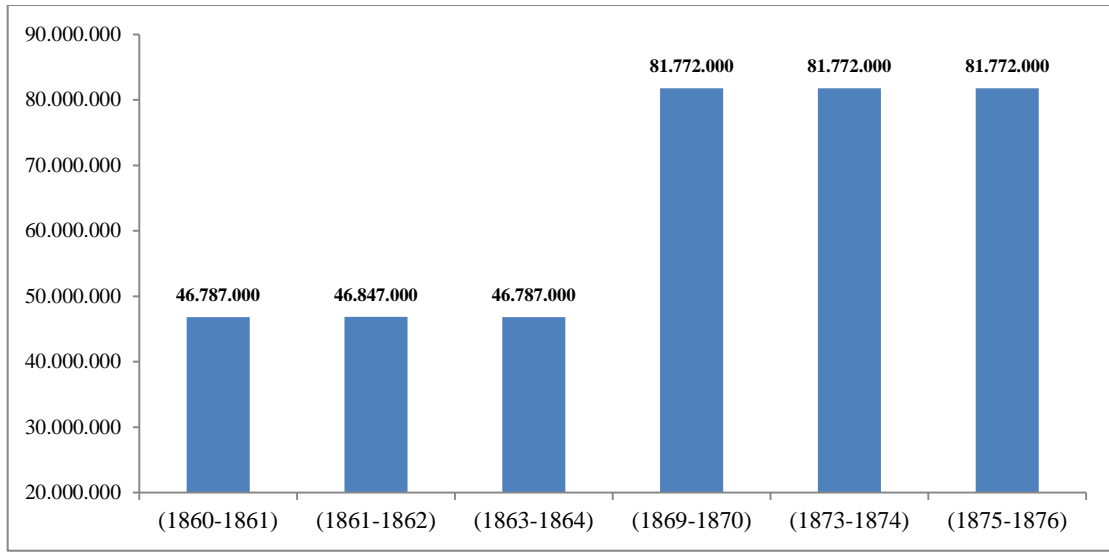
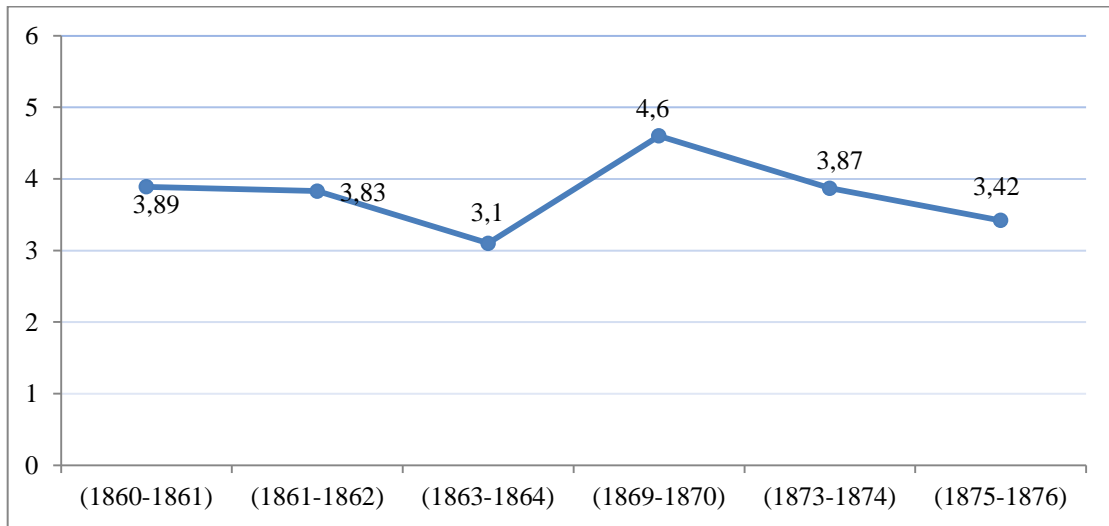
Grafik-5: Kamu Faaliyet Gelirleri

(Kuruş)

Grafik-6: Kamu Faaliyet Gelirlerinin Toplam Gelirlere Oranı (%)

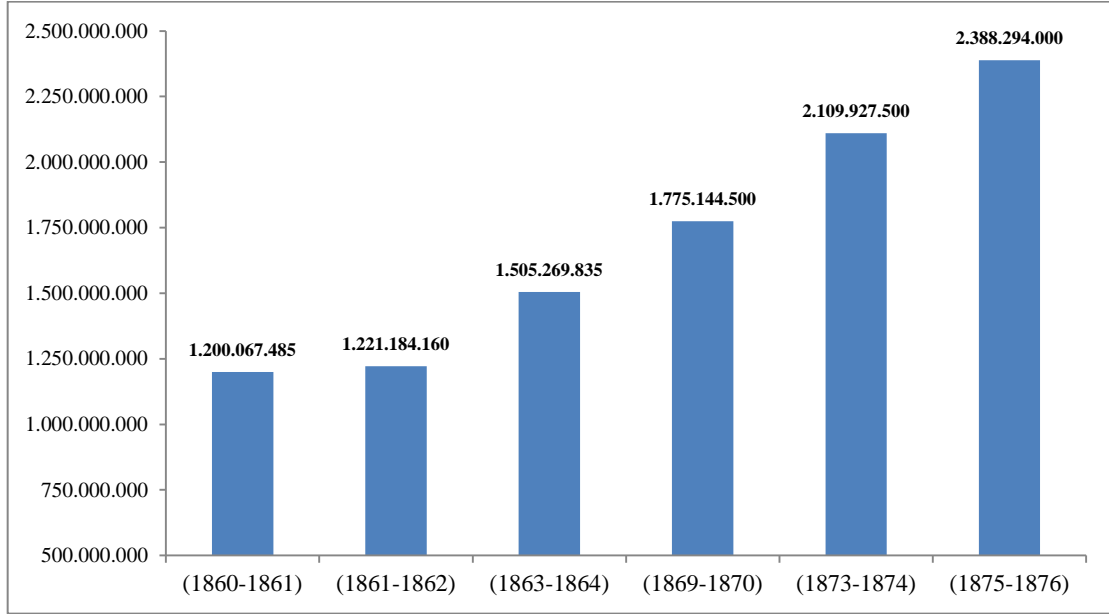
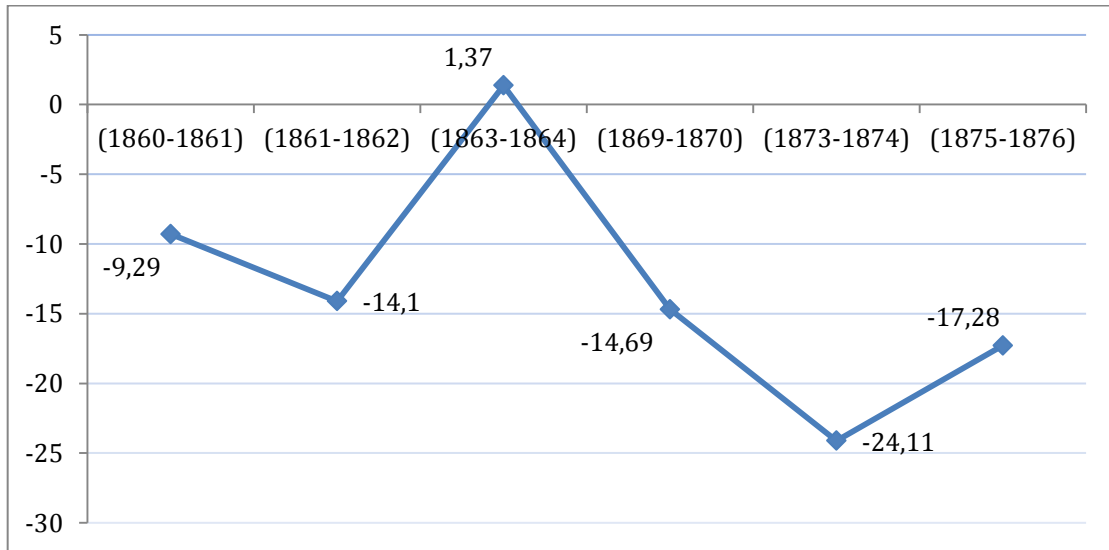
Grafik 7: Maktu Gelirler

(Kuruş)

Grafik -8: Maktu Gelirlerin Toplam Gelirlere Oranı (%)

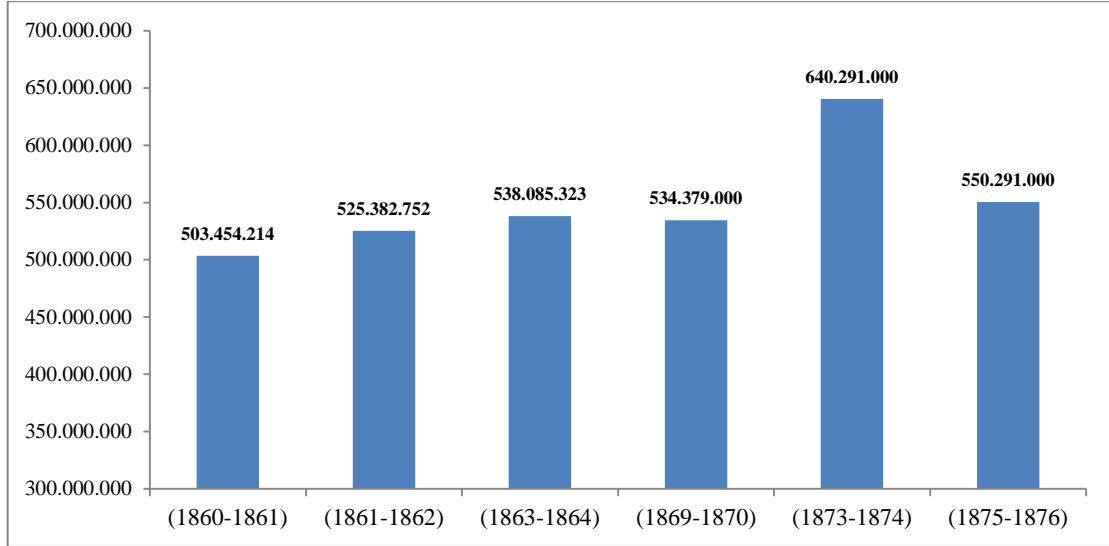
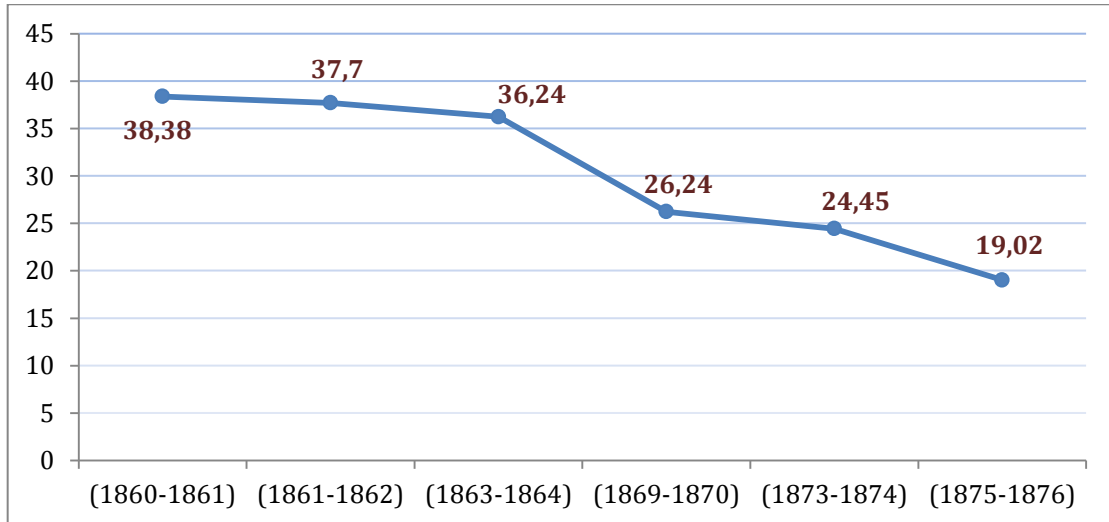
Grafik-9: Toplam Gelirler

(Kuruş)

Grafik-10: Bütçe Açık veya Fazlanın Toplam Gelirlere Oranı (%)

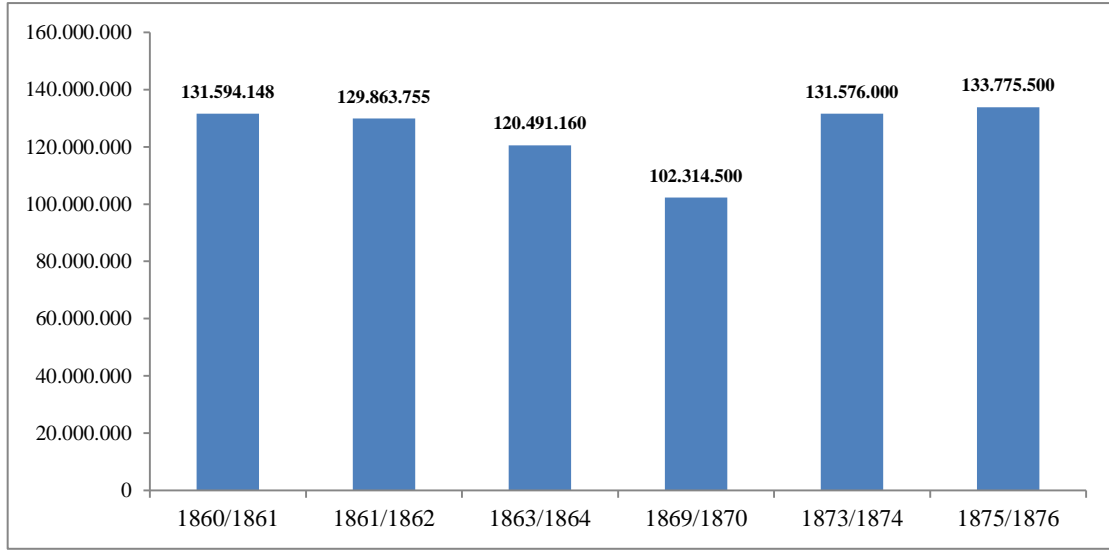
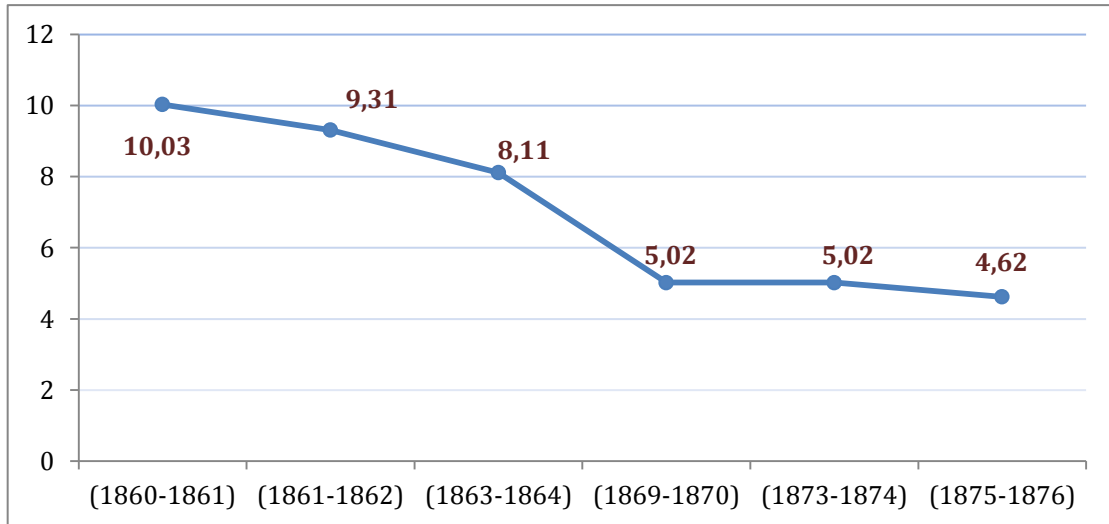
Grafik-11:Askeri Harcamalar

(Kuruş)

Grafik-12:Askeri Harcamaların Toplam Giderlere Oranı (%)

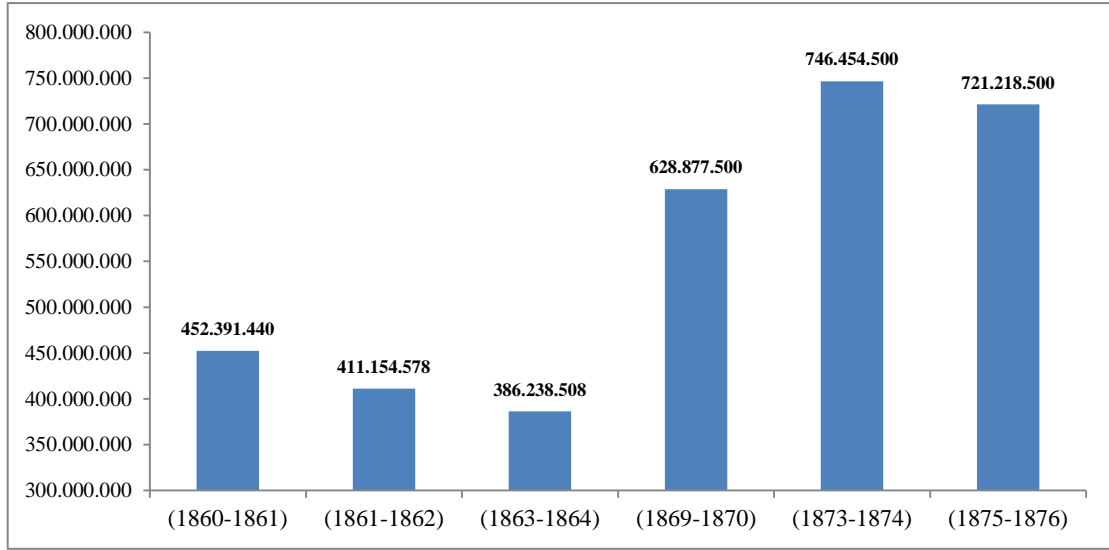
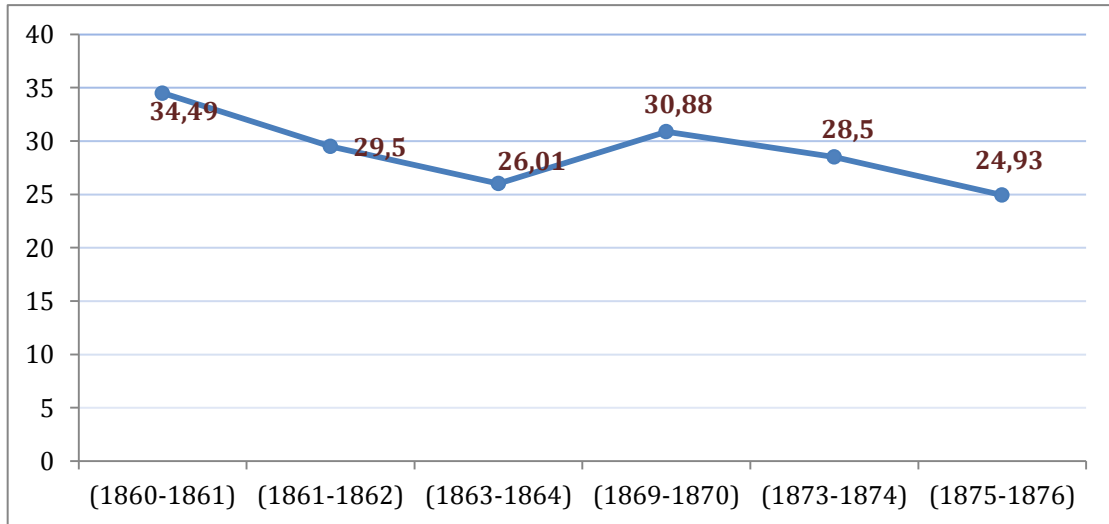
Grafik-13:Sultanın Harcamaları

(Kuruş)

Grafik-14:Sultanın Harcamalarının Toplam Giderlere Oranı (%)

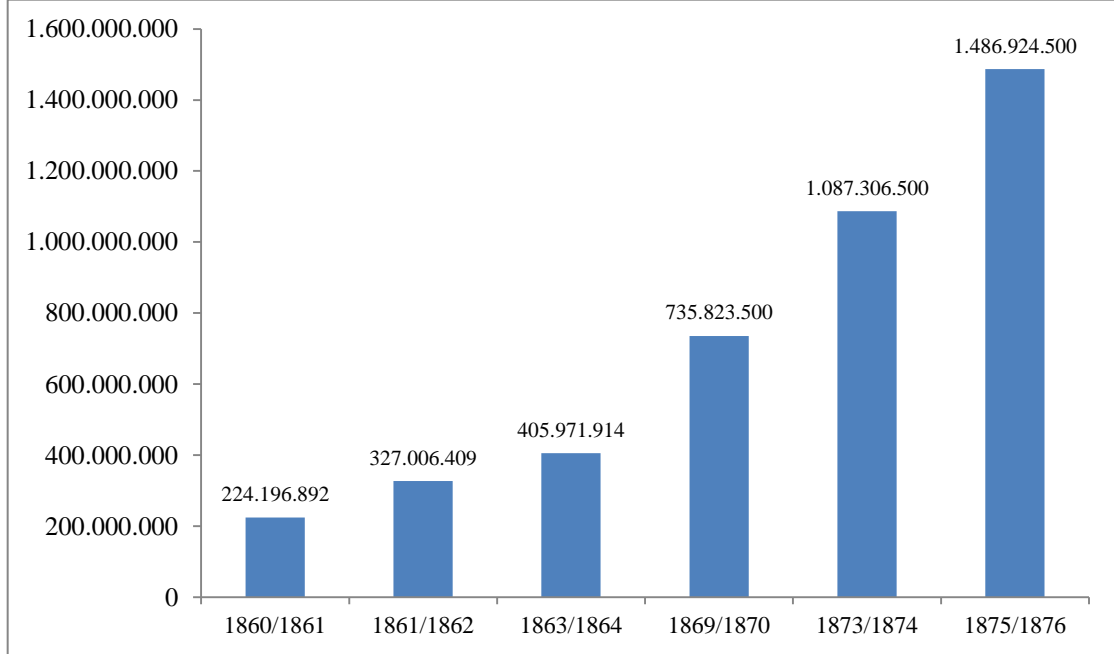
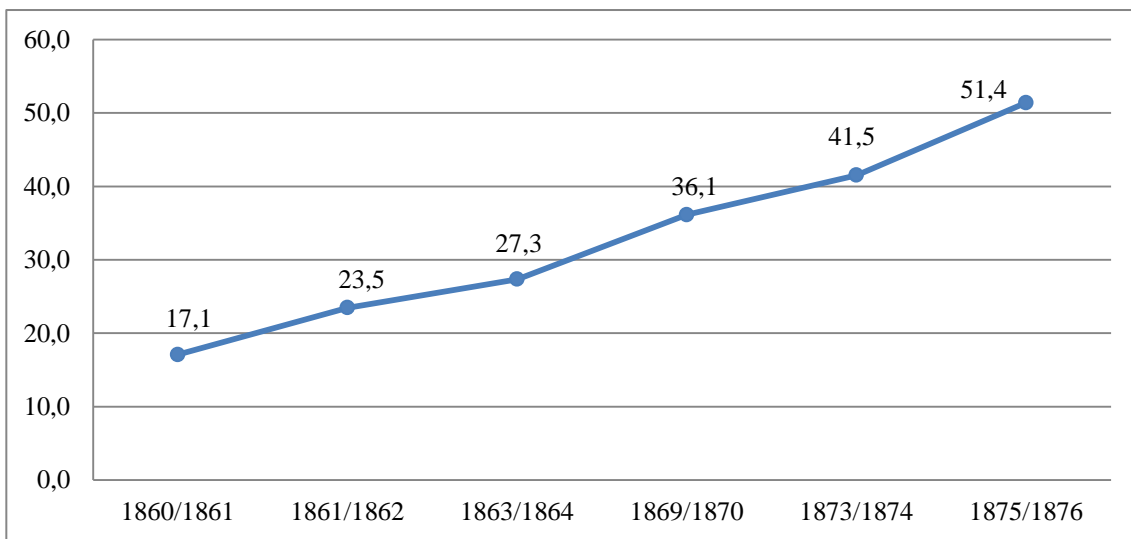
Grafik-15:İdari Harcamalar

(Kuruş)

Grafik-16:İdari Harcamaların Toplam Giderlere Oranı (%)

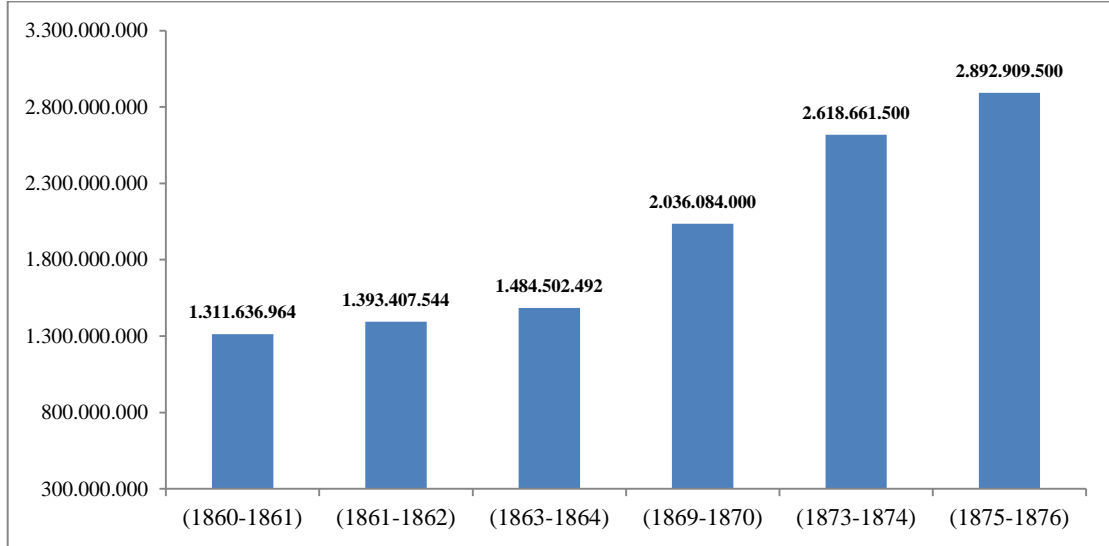
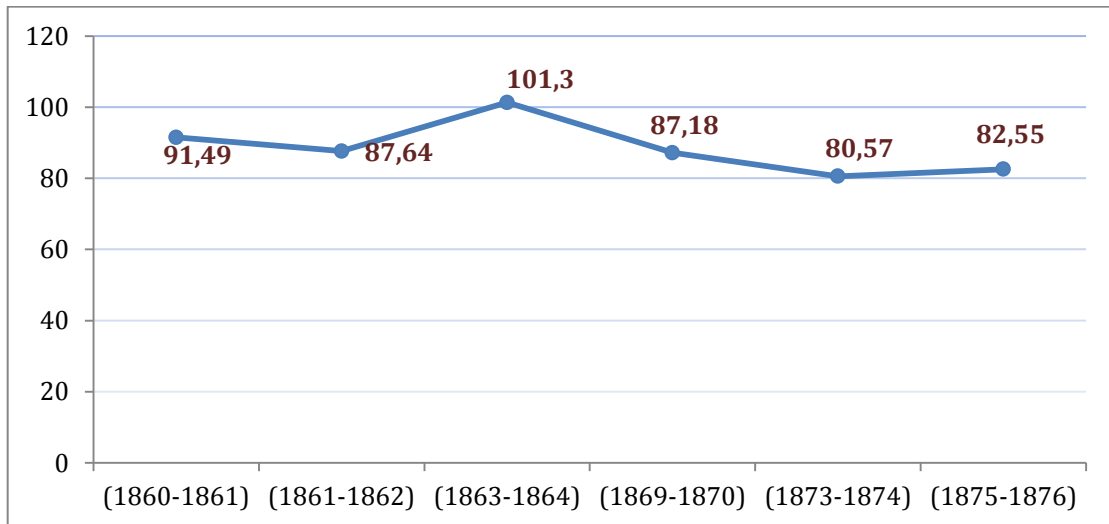
Grafik-17: Toplam Borç Ödemeleri

(Kuruş)

Grafik-18: Borç Ödemelerinin Toplam Giderlere Oranı (%)

Grafik-19: Toplam Giderler

(Kuruş)

Grafik-20: Bütçe Açık Oranı - Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı (%)

IV. BÖLÜM

OSMANLI DEVLET'İNİN MALİ BUHRANI, İFLAS KARARI VE SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER

4.1- MALİ BUHRAN VE KISACA SEBEPLERİ

XIX. yüzyıl Osmanlı mali bunalımı ekonominin yetersizliklerin yanı sıra merkezi devletin güçsüzlüğü kriz ortamını derinleştirmiştir. Merkezi devletin zayıflamasıyla, vergi gelirlerinin büyük bir kısmına taşradaki âyân ve yerel olarak güçlü diğer kesimler el koymuşlardır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren savaşların sıklaşması, uzaması ve kaybedilmesi savaş gelirlerinin olmamasına ek insan ve toprak kayıplarına da yol açmıştır. Askeri harcamaların artmasıyla beraber Tımar sisteminin bozulmaya başlaması da devletin hem ekonomik hem de askeri alanda zor durumda kalmasına neden olmuştur.

Verimli tarım arazilerinin kaybedilmesi üretim ve vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Ayrıca kaybedilen Rumeli'deki topraklardan Anadolu'ya büyük göçler yaşanmış işsizlik oranlarında artışlara ve halkın fakirleşmesine sebep olmuştur. Tüm bunlara ek olarak 1873-1876 yılları iklimsel sertlik ve doğal afetler, tarımsal ürün azalmalarına yol açarak halkın daha da zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Üretim azalmaları, tarımsal üretimi en büyük gelir kaynağı olan bir devlet için ciddi gelir kayıplarına yol açmıştır.

Avrupa ise bu süreçte, Rönesans ve Reform dönemlerini başarıyla sonuçlandırarak, Aydınlanma çağı sonrası sanayi devrimini gerçekleştirmiştir. Sermaye birikimini gerçekleştiren Avrupa merkantilizmin etkisiyle emperyalist politikalarını uygulamaya başlamıştır. Batı'nın bu emperyalist politikaları, Osmanlı topraklarına göz dikmesine neden olmuştur. Ayrıca Avrupalılar ellerinde biriken sermaye fazlasını, Osmanlı Devletini borçlandırarak rant'a çevirmek istemiş ve başarmıştır. Tüm bunlar Osmanlı ekonomisinin çöküşüne hız kazandırmıştır.

Özellikle Kırım savaşıyla beraber başlayan dış borçlar ve süregelen iç borçlar mali durumu daha da bozarak ve de diğer sorunlarla birleşerek ekonomik kriz için ortam yaratmıştır. Kriz kelimesinin Osmanlıca karşılığı için Niyazi Berkes; borçlanma döneminin bir faydası olduğunu, dilimizin buhran kelimesi ile bu münasebetle tanıştığını söyler. Açıklama olarak da, Ahmet Cevdet Paşa'nın o yıllarda da sıklıkla

kullanılmakta olan Fransızca kriz kelimesine bir karşılık bulunması gerektiğini düşündüğünü ve bunun sonucunda Osmanlıca buhran kelimesini literatüre dâhil ederek, dilimize girdiğini anlatmaktadır.

Mali durumun iyi anlaşılması için bir önceki bölümde dönemin mali yıl bütçelerinin analizi yapılmış ve böylece Osmanlı Devlet'inin içinde bulunduğu mali buhranın derinliği detaylı olarak resmedilmiştir. Ancak dönemi inceleyen herkes değişik argümanlar ortaya koyabilmektedir. Bu nedenle analizlere ilave olarak, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan mali buhranın, önemli görülen sebeplerinden, bir kaçına burada kısaca değinilecektir.

4.1.1- BORÇ POLİTİKASI

19.yüzyılın ikinci yarısına yaklaşırken bütçe gelirleri, bütçe giderlerini karşılayabilecek düzeyde bulunuyordu. Ancak tarım kesiminden alınan vergi gelirleri (Devlet gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır) ile kamu harcamalar arasında zaman uyumsuzlukları yaşanmaktadır. Ayrıca Devlet, faaliyetlerinin zorunluluğu gereği, sürekli ve düzenli ödemeler yapmak durumundadır.

Gelirlerin giderleri karşılama zaman uyumsuzluklarına ilaveten Tanzimat sonrası yenileşme hareketleri kamu harcamalarını arttırmıştır. Devlet artan harcamaların finansmanını Galata Bankerlerinden yaptığı iç borçlanmalar ve kaime ihracı ile çözmüştür. Bu borçlanmalar dalgalı borçlanmalar (kısa vadeli borçlar) olarak adlandırılmıştır. Kaime ihraçları ise ilerleyen zamanlarda büyük sorunlar çıkarmıştır. Kaimeler devlete ve paraya olan güveni sarsmış ve enflasyona neden olmuştur.

Tüm bunlar yetmezmiş gibi 1853 yılında başlayan Kırım savaşı, askeri harcamaları büyük miktarda artırmış ve dış borçlar dönemini başlatmıştır. Dış borçlar, bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin en büyük mali sorunlarının başında gelmeye başlamıştır.

1854 yılı Osmanlı Devlet'i için milat kabul edilebilir. İlk dış borçlanma tarihi olan 1854 yılından, ödemelerin durdurulduğunun ilan edildiği 1875 yılına kadar olan dönemde toplam 16 kere borçlanma yapılmıştır. Toplam dış borç konusunda farklı rakamlar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Sultan Abdülmecit döneminde 16.540.942 lira ve Sultan Abdülaziz döneminde 259.156.084 lira olmak üzere toplam

275.697.026 lira borçlanıldığı ve iç borç toplamının da 18,7 milyon lira olduğu,⁸⁰ bir başka kaynaktan ise, dış borç olarak yaklaşık 238 milyon lira borçlanıldığı ancak ele geçen rakamın takriben 127 milyon lira olduğu bu tutardan komisyonlar da düşüldüğünde miktarın daha da azaldığı ve dalgalı borçlar olan iç borçlarında yaklaşık 17 milyon civarında olduğu,⁸¹ bir başka kaynaktan ise Donald C. Blaisdell tarafından iç ve dış borç toplamı 200 milyon İngiliz Sterlini olarak belirlenmiştir. 1875 yılı başında Stefanos Yerasimos'a göre ise, 233.097.776 Osmanlı altın lirası olduğu ancak ele geçen net hasılanın düşük itfa yüzdeleri nedeniyle 132.830.927 Osmanlı altın lirası olduğu ve yıllık faiz ve itfa bedeli olarak da ele geçen safi hasılanın onda biri kadar 13.159.013 lira faiz ve amortismanı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca dalgalı borçları da yaklaşık olarak 17 milyon lira olarak kayıtlara geçtiği belirtilmektedir.⁸²

Yukarıda üç farklı kaynaktan toplam borç miktarı verilmiştir. Toplam miktarlar aşağı yukarı birbirine yakındır. Önemli olan bu miktarın Osmanlı Devleti için ödenemez büyüklükte olmasıdır. Örneğin 1875-1876 mali yılı bütçesinin harcamalar toplamı büyüklüğü 2.892.909.500 kuruşken aynı yıl toplam borç anapara ve faiz ödemesi büyüklüğü 1.486.924.500 kuruştur. Bu miktar toplam harcamaların % 51,4'üne denk gelmektedir. Son olarak bu yıl bütçe gelirleri toplamı ise 2.388.294.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Yani henüz bütçe hazırlanırken bütçe açığı yaklaşık olarak 5 milyon kuruş olmaktadır.

Bu duruma göre devlet, borçlanmalar yüzünden henüz mali yılın başında 5 milyon kuruş açık vermektedir. Açığın finansmanı belirli olmadığından yine borçlanma yoluna gidileceği anlaşılmaktadır. Ancak vadesi gelen borçların ödemesi yapılamayacağından iflas zaten kaçınılmaz olmuştur.

Son olarak Osmanlı Devlet' inin borçlandığı tutarların nerelere harcandığı sorunu ile karşılaşyoruz. Çünkü borçlanılan tutar katma değer yaratan verimli harcamalara gitti takdirde üretim ve gelirleri arttırdığından ekonomiye katkı yaptığı ve devlet gelirlerini arttırdığını daha önceki sayfalar da açıklamıştık. Ancak analizler ve tespitlerden anlaşıldığı üzere borçlar yatırım yerine başka kalemlere harcanmış görünüyor.

⁸⁰ Hayri R. Sevimay, Cumhuriyete Girerken Ekonomi, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, Kazancı Hukuk Yayınları, No:142, İstanbul 1995, s. 302

⁸¹ Hakkı Yeniay, Osmanlı Borçları Tarihi, Mehmet İhsan Matbaası, 1936 Ankara, s. 47

⁸² Biltekin Özdemir, Osmanlı Devleti Dış Borçları, ATO Yayınları, Ankara 2009, s.67

Borçlanılan miktarın ancak üçte ikisi (% 64,78) net hâsıla olarak ele geçmiştir. Üçte biri daha borçlanmanın başında düşük ihraç bedeli, yani emisyon ve komisyon gideri yüzünden peşinen kesilmektedir. Mali darboğazların arttığı durumlarda ele geçen miktar, daha da aşağılara, % 35-40 oranlarına kadar düşmüştür.

Borçlanılan miktarın % 44,56'sı gibi çok büyük bir kısmı eski borçların geri ödemeleri için kullanılmıştır. Borcun borçla ödenmesinin ekonomiye hiçbir katkı yapmayacağı açıktır. Bu durum bütçe açıklarının borçla kapandığına ve borcunda tekrar borç alınarak kapandığına delildir.

Bu duruma göre, toplam borçlanılan tutarın ancak beşte biri (% 20,22) gerçek denebilecek ihtiyaçlara ayrılabilmiştir. Başka bir deyişle Osmanlı borçları kesinlikle verimli bir şekilde kullanılmamıştır.

Yüksek düzeyde borçlanılıp da, borçların bu tür verimsiz ödemelere ayrılmış olması amansız bir borç tuzağına düşüldüğünün bir göstergesidir. Osmanlı ekonomik gücünün dış ülkelere ve Galata bankerlerine nasıl taşındığının ve ekonomi hayatına nasıl ipotek konduğunun açıkça ortaya konmasıdır. Osmanlı Devlet yönetimi gayretle çalışmasına rağmen, bu olumsuz tablo bir türlü değişmemiş ve borçluluktan ve yüksek miktarda faiz ödeme konumundan bir türlü kurtulamamıştır.⁸³

4.1.2- PARA POLİTİKASI

1770'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanan savaşlar ve girişilen reformlar nedeniyle, Osmanlı maliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bütçe açıkları karşısında devlet öncelikle iç borçlanmaya ve vergi gelirleri üzerinde denetimi artırmaya çalışmış ancak yeterli miktarda kaynak bulamayınca çözümü taşışşe başvurmakta bulmuştur. Bu dönem yapılan taşışşer nedeniyle Osmanlı ekonomisi tarihinin en hızlı enflasyonunu yaşamıştır. Fiyat artışları II. Mahmut zamanında 12 ile 15 kat arası artmıştır. Gümüş paraların içerisindeki değerli maden oranının sık sık azaltılması sonucu 1814 yılında bir sterlin yirmi üç Osmanlı kuruşu iken, 1839 yılında bir sterlin yüz dört Osmanlı kuruş seviyelerine yükselmiştir. Bu durum genel manada halkın ve devletin fakirleşmesi sonucunu doğurmuştur.

⁸³ Rıfat Önsoy, Mali Tutsaklığa Giden Yol-Osmanlı Borçları 1854/1914, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1999, s. 302-304

Özellikle maaş karşılığı çalışan kesim yüksek enflasyon sonrasında, satın alma paritesindeki artış kadar fakirleşmiştir.

1840'lara gelindiğinde, ek gelir sağlama yolu olan tağşiş, enflasyon sebebiyle maliyetli bir yöntem olmuştur. Ayrıca halktan gelen yoğun tepkiler nedeniyle istenmeyen durumlara yol açıyor ve yetersiz olan vergi gelirlerinin daha da azalmasına sebep oluyor ve kur dalgalanmaları dış ticaretin daha da azalmasına neden oluyordu.

Bu gibi nedenlerle ek gelir sağlama yolu olarak piyasaya kâğıt para sürülmesi gündeme gelmiştir. Kâğıt para kullanmanın ilk fonksiyonu, piyasada alım satımı kolaylaştırması olması gerekirken Osmanlı'da kâğıt paranın ilk fonksiyonu kamu harcamalarına kaynak yaratması olmuştur. Kaime adı verilen kâğıt paralar ilk olarak 1840 yılında tedavüle çıkarılmıştır. Kaimeler faiz getirili olduğundan bir nevi tahvil statüsündedir. Kaimeler zaman içinde gerekli gereksiz çok miktarda basıldığından nominal değerleri, reel değerlerinin çok üzerinde işlem görmeye başlamış ve bu durum kaimelere talebi azalmasına neden olmuştur. Getirisi azalan kaimeler piyasada sorun olmaya başlayınca 1860'lı yıllara kadar piyasadaki toplanmaya çalışılmıştır⁸⁴.

Osmanlı Bankasının kurulmasından sonra kâğıt para basımı görevi bankaya bırakılarak kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Osmanlı bankası 1862 yılında kaimelerin piyasadaki çekilmesi yönünde İngiltere'den borç alarak, dolaşımdan 10.009.007 Osmanlı lirası değerinde kaime çekmiştir⁸⁵.

Osmanlı Devleti, madeni paraları ve kaimeleri, öncelikle bir gelir kaynağı olarak görmüş ve gelirlerini arttırdığı mantığıyla hareket ettiğinden para politikaları yüksek enflasyona sebep olmuştur. Ayrıca piyasada işlem gören değersiz paralar halkın ve diğer devletlerin nezdinde güvensizlik yarattığından, devletin itibarına zarar vermiştir.

Para politikası günümüzde aktif bir şekilde kullanılarak, ekonominin önemli bir aracı haline gelmiştir. Fiyat istikrarı, paranın değerinin korunması ile mümkün olmaktadır. Para basımı kontrollü ve piyasa ihtiyaçlarına göre yapılmalıdır. Ayrıca paranın ilk kullanılma amacı her zaman alım satım işlemlerinin kolaylaştırılması olmalıdır. Gelir kaynağı olarak görülmesi halinde, hükümetlerin yanlış uygulamalarına sebebiyet

⁸⁴ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 123

⁸⁵ Hayri R. Sevimay, a.g.e., s.260

verebilmektedir. Bu yüzden günümüzde, para basma yetkisi, hükümetlerden bağımsız yönetilen Merkez Bankalarına bırakılmıştır.

4.1.3- VERGİ POLİTİKASI

18. yüzyılın sonunda başlayan ve uzun süren savaşlar sonunda büyük toprak kayıpları yaşanmış ve bu nedenle dirlik düzeni bozularak, Osmanlı Devleti'nin en büyük vergi geliri aşar ve ağnam oldukça azalmıştır. Toprak düzeni vergisinin dışında ki kaynaklardan vergi alınamaması, II. Mahmut'un dikkatini çekmiş ve arazi, emlak, ticaret ve sanayi faaliyetlerinin tümü vergiye tabi tutularak, mart ayı mali yılbaşı kabul edilmiş ve yılda iki taksit olarak nakdi olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır⁸⁶.

Vergilerin kuralları belirlenmiş, sadeleştirilmiş ve ödeme gücü ilkesi gereği nakdi olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. Çok çeşitli olan örfi vergiler tek bir isim altında, ancemaatin vergiler olarak birleştirilmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra vergi toplama sistemi olan iltizam usulü kaldırılarak maliye görevlilerine bu iş bırakılmış ancak istenilen başarı elde edilemeyince iltizam usulü tekrar getirilmiştir. Vergi sisteminde yapılan bu yenilikler reform niteliğinde sayılabilecek özelliğindedir.

Yapılan tüm reformlara rağmen 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Anlaşması ile gümrük vergilerinde yapılan indirimler nedeniyle Osmanlı ekonomisi büyük zararlara maruz kalmıştır. Dış ticaret hacminde zamanla artış olmasına rağmen, bu artış Avrupalı devletler lehine daha fazla olmuştur. Sanayileşmesini tamamlamış batılı devletlerce üretilen malların satılabileceği en uygun yer olarak Osmanlı Devleti başta geliyordu. Serbest ticaret anlaşması da, bu amaca yerine getirmek için en uygun ortamı hazırlıyordu.

Anlaşma sonrası, Osmanlı Devleti gümrük vergilerini serbestçe belirleyemediği için, az olan yerli sanayi ve ticarete konu olan faaliyet sahalarını koruyamadılar. Rekabet edemeyen yerli sanayi ve üreticisi piyasadan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, vergiye konu olan üretim sahalarının kapanması ya da zayıflamasıyla, devlet gelirlerinin azalması birbirini takip etmiştir.

⁸⁶ Hüseyin Perviz Pur, Osmanlıdan Günümüze Vergi Sisteminin Ekonomiye Uyumu 1838-2012, Otopsi Yayınları, s.26

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi tarım, Osmanlı ekonomisinin en büyük vergi konusudur. Tarımsal faaliyetler serbest ticaret anlaşması sonrası artmakla birlikte, planlanan seviyelerde artış olmamıştır. Ayrıca tarımsal üretime, yerel üreticinin yanında azınlıkların ve yabancı yatırımcıların girmesiyle vergi gelirlerinde nispeten daha fazla azalma olmuştur.

Vergi politikaları ve yaşanan kayıplar zamanın gazetelerinde çokça tartışılmıştır. Bu konuda Namık Kemal gibi aydınlar birçok makale yazmıştır. Bunlardan birinde; servetin kaynaklarını ziraat, zanaat ve ticaret olarak sıraladıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar ziraat bakımından ne kadar zengin olduğunu, dünyanın kileri hükmünde bulunduğunu, oysa bu gün bir ekmeğe muhtaç olduğunu ifade etmekte, daha sonra Tanzimat dönemine atıf yaparak bu gerilemenin başlamasında etkili olan nedenlerden biri olan vergiye değinmektedir. Ona göre yıldan yıla vergiler artırılmış, bunun neticesinde vergilerini ödeyemeyen halk bunu denkleştirmek için sermayesinden yemeye başlamıştır. Namık Kemal mali konularda birçok kez devleti eleştirmiş ve önerilerde bulunmuştur.⁸⁷

Sonuç olarak Tanzimat sonrası vergi gelirlerinin azalmasının en büyük nedeni toprak kayıpları ve 1838 Serbest Ticaret Anlaşması olmuştur diyebiliriz. Gümrük vergi oranlarının, yabancılar lehine düşürülmesi, gümrük gelirlerinin azalmasına ve yerel üreticinin rekabet edememesi nedeniyle üretim aksaklıklarına ve kapanmalarına yol açmıştır. Yerel kesimin ekonomi sahasından giderek çekilmesi ise, vergi gelirlerinin ciddi manada azalmasına, halkın fakirleşmesine sebep olmuştur. Bu durum giderek Osmanlı'nın hammadde kaynaklarının yurt dışına çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca devletin vergi gelirleri azaldığı için, vergi oranları giderek arttırılmaya çalışılmış ve bunun sonucunda halkın vergi yükü ağırlaştırmıştır.

4.1.4- SAVURGANLIK

Devlet adamlarının ve Devletin tasarruf kurallarına uymalarını isteyen ve yerli kumaşlar giyinen dedesi Sultan Selim'in ve babası Sultan Mahmut'un aksine, 18 yaşında padişah olan, Tanzimat ve Islahat Fermanlarına imzasını atan, yenilikçi Sultan Abdülmecit, saray kadınlarının da etkileriyle savurganlık kapılarını ardına

⁸⁷ Coşkun Çakır, a.g.e., s.189

kadar açmış, kardeşi Sultan Abdülaziz de bu kapılardan dolu dizgin geçmiş ve Devlet Hazinesini toparlanması zor bir konuma sokmuştur.⁸⁸

Sultan Abdülmecit, hazinenin yokluklar içinde kıvrandığı, içten ve dıştan borç alındığı bir dönemde Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırmakla yetinmiyor, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan için yaptırdığı ve Lale Devri'nde düzenlenen eğlencelerle ünlenen Çırağan'daki ahşap binayı yıktırıp, yerine saray inşa edilmesi emrini vermiştir. Aynı yıl padişaha özel ve yapımı süren bina sayısı 20 civarındadır.

Sultan Abdülmecit, 21 Ekim 1858 tarihinde Cemile Sultan ile Mahmut Paşa'nın, 28 Ekim 1858 tarihinde ise Münire Sultan ile İlhami Paşa'nın evlilikleri için, çok aşırı harcamalar yaparak görkemli ve iki hafta süren düğün töreni eğlenceleri yapmaları dikkatleri saraya çekiyordu. Bunlara ilaveten, Saray kadınlarının aşırı harcamaları özellikle Safinaz Hanım'ın savurganlıkları herkesin dilindedir.

Osmanlı Devlet'inin nakit bulmada zorlandığı bir dönemde yapılan bu savurganlık İngiltere'nin dikkatini çekmiş ve Elçi Canning aracılığıyla Abdülmecit'i uyarmıştır.

Halkı rahatsız eden savurganlık, kendisinin taht' tan indirileceğine ilişkin söylentilerin çıkmasına ve elçiliklere yazılar gönderilmesine neden olunca, Abdülmecit saray kadınlarına ve sultanlarına haber göndererek akıllarını başlarına almalarını ister ve nihayet 17 Muharrem 1859 tarihinde Suret-i Hatt-ı Hümayun yayınlarak tasarrufa uyulmasını emreder ve savurgan davranan devlet ricalini görevden alır⁸⁹.

1861 yılında tahta geçen Sultan Abdülaziz, hazineyi güçlendirmek için tasarruf önlemlerine başvurur. Tek kadınla sade bir yaşam sürer ve Abdülmecit'in kalabalık saray halkını dağıtarak, yüksek aylık alan memurları görevlerinden alır. Ancak Mısır ve Avrupa gezilerinden sonra neredeyse Sultan Abdülmecit'i aratır tarzda harcamalarda savurganlık dönemi başlar.

Avrupa dönüşü Çırağan ve Beylerbeyi saraylarını, Kâğıthane, Çekmece ve İzmit kasırlarını yaptırmıştır. Saraylar güzel kadınlarla, pahalı ve değerli eşyalarla süslenmiş ve padişah tek eşlilikten çok eşliliğe geçmiştir.

⁸⁸ Hayri R. Sevimay, a.g.e., s.304

⁸⁹ Cevdet Paşa, Tezakir 14, s.37-65 (Çırağan'daki ahşap binanın yıkımı Abdülmecit zamanında, Çırağan Saray'ının yapımı Abdülaziz zamanındadır.)

Saray çalışanlarının sayısı 6000'i aşmıştır. Yalnızca bu kişilerin yemek iâşeleri çok büyük rakamlarla ifade ediliyordu. Abdülaziz saray eğlencelerini çok seviyordu. Deve, horoz ve koç döğüşleri düzenletip pahalı hediyeler hazırlatırdı⁹⁰.

Devlet adamları da savurganlıkta Abdülaziz'den geri kalmazlardı. Köşkler, yalılar, konaklar yaptırıyor ve lüks tüketim harcamaları yapıyorlardı. Bu harcamaları devlet onur ve saygınlığının gereği olarak gösteriyorlar ve bu harcamaları dış borçlanmalar ile yapmaları yetmiyor gibi halkın, askerinin ve memurun maaşlarını geç ödeme pahasına yapıyorlardı.

Dönemin aydınlarından Ziya Paşa, israfi anlatmak için örnekler vermiştir. Paşa, Fransa ve Osmanlı Devleti arasında bir kıyas yaparak durumu anlatmaya çalışır. Fransa'nın yıllık geliri yaklaşık 18 milyon kesedir. İmparatora yılda yaklaşık 25 milyon frank verilir. Aylığı takriben 19 bin keseye denk gelir ki, devletin geliri ile orantılandığında % 1 gibi orana tekabül eder. Vekillerin aylıkları da 35 bin kuruş civarındadır. Oysa bizim 3 milyon kadar gelirimiz varken, onun da ancak 2 milyonu sağlamdır. Hazine-i Hassa'nın direkt olarak aldığı ve maliye hazinesinden zaman zaman aktarılan fonlar dâhil edildiğinde bu oran % 10' a ulaşmaktadır. Vekillerin maaşları da Fransız vekillerinin iki katı kadardır.

Bir başka devlet adamı da durum hakkında, "Devletin varidatı üç kısımdır. Bir kısmı çalınır, bir kısmı israf olur, ancak bir kısmı mahalline israf edilebilir. Eğer o da tahsil olunabilirse..." diyerek izah etmiştir.⁹¹

Bu dönemin başka bir özelliği de Osmanlı zenginlerinin, değişen tüketim alışkanlıkları kazanmasıdır. Osmanlı Devleti için, 18'inci asrın sonundan 19'uncu asrın ortalarına kadar, Avrupa merkantilizmi ve sanayi devrimi sonrasında, üretilen son teknoloji silahların ve her türlü lüks malların piyasada yer bulduğu bir dönem olmuştur.

Bu dönem batıdan getirilen silahların kullanımını öğretmesi için gelen eğitimciler, beraberlerinde Osmanlı halkı için yeni ve farklı tüketim kalıplarını da getirdiler. Sabit maaşlı bu eğitici sınıf ile nispi olarak Müslüman halka göre zengin azınlık sınıfı (

⁹⁰ Hayri R. Sevimay, a.g.e.i s.307

⁹¹ Coşkun Çakır, a.g.e., s. 211-212

tüccar ve komisyoncu ve galata bankeri) Avrupai tarzda bir tüketim tarzı ile Osmanlı sarayı ile bürokrasisine kötü örnek olacaktır⁹².

Bu gelişmeler zamanla israf ve tüketim anlamında sınır tanımaz hale gelecek ve saray halkı ve bürokrasi arasında israf yarışına dönecektir. Avrupa'dan gelen kumaşlar, süs eşyaları incikler, mendiller, eşarplar vb. tüketimler olağan karşılanmaya başlanmıştır.

Tanzimat sonrası dönemde israf ve savurganlık devletin her kademesinin içine işlemiş ve devlet için bu çok büyük sorunlara yol açmıştır. Halk zaten fakir durumda iken israf halkın daha da fakirleşmesine yol açmıştır.

4.1.5- İSYANLAR

Mali krizin yanı sıra devletin uğraşmak zorunda kaldığı birçok mesele daha vardı. Bunların başında Balkanlar başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli eyaletlerinde patlak veren isyan hareketleri bulunuyordu. Ayrıca Anadolu'da devlet otoritesinin giremediği, devlete vergi ve asker vermeye yanaşmayan bölgeler de bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. Asırda uğraşmak zorunda kaldığı meselelerden biride asayiş bozuklukları gelmektedir. İmparatorluğun geniş sınırları içerisinde devlet otoritesinin giremediği, devletin hiçbir şekilde tanınmadığı bölgeler vardı. Devlet, düz ovalarda oturan ahali dışında, dağlık bölgelerde, genellikle konar-göçer hayat tarzını devam ettiren ve kendi beylerinin idaresi altında bulunan aşiretlerden ne asker ne de vergi alabiliyordu. Devletin her tarafında türeyen eşkıya, köylülere musallat oluyor, köylünün mahsulüne el koyuyordu.

Eşkıyanın yanı sıra bir diğer mesele de devlet otoritesini tanımayan ayanlar, mahalli eşraf, vilâyet meclisi üyeleri ve konsoloslar bulunmaktadır. Tüccarlar aşiretlerin ve ayanların kontrolünde olan bölgelerden, bir diğer bölgeye geçerken geçiş parası vermek mecburiyetinde kalıyorlardı. Güvenliğin sağlanamaması üretimi doğrudan negatif yönde etkiliyor, ticari hayat yavaşlıyordu. Sonuç olarak ekonomi ve sosyal hayat zarar görüyordu.

Dönemin önde gelen isyanları şu şekilde sıralanabilir. Kozan oğulları isyanı, Cebel-i bereket isyanı, Çukurova isyanları, Zeytun isyanı, Akçadağ isyanı öne çıkan isyanlar

⁹² Haydar Kazgan, Osmanlı'da Avrupa Kapitali, Roma Yayınları, s.144

olarak sayılabilir. Ancak bu isyanlara ilave olarak Doğu Anadolu'nun birçok yeri aşiretlerin kontrolü altında bulunuyor, asker ve vergi vermek istemiyordu⁹³.

Anadolu'nun birçok yerinde asayiş sorunu olması devletin yapacağı yenileşme hareketlerini sekteye uğrattıyordu. Bunların başında vergi toplayamaması gelmektedir. Mali bunalım devleti zaten zor durumda bırakmışken, beklenen vergi gelirlerinin toplanamaması icraatları etkilemektedir. Tüm bunlara ilave olarak, güvenlik zafiyeti sonucunda, üretim ve ticaret doğrudan etkilendiğinden vergi kayıpları daha da azalmaktadır.

1870'li yıllarda Balkanlarda ortaya çıkan Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da isyanlar devleti zor durumda bırakmıştır. İsyandar ilerleyen zamanda 1877 Osmanlı-Rus savaşına neden olmuşlardır. İsyandar, devletin askeri harcamalarının artmasına sebep olmuştur.

Tüm bu sebeplerle ve merkezi devletin güçlendirilmesi çalışmalarında, Osmanlı Devleti sınırları içinde asayişin sağlanması için önlem almak zorunda kalmıştır. Hatta kaimelerin piyasadan kaldırılması için toplanan fonların bir kısmı isyanların bastırılması çalışmalarında kullanılmıştır. İsyandarın bastırılması, devletin harcamalarını doğrudan artırdığından mali bunalıma çok büyük etkisi olmuştur.

4.1.6- KİTLİK, DOĞAL AFETLER VE NÜFUS ARTIŞLARI

Mali bunalıma etkileri bakımından kıtlık, doğal afetler ve ani nüfus artışları dolaylı da olsa hissedilir boyutlara ulaşabilmektedir. Kıtlık ve doğal afetler üretim faktörlerini etkilemektedir. Tarımsal iş kolunda kıtlık tarımsal üretimi azaltırken, sanayi üretiminde hammadde arzında ve çıktı ürün miktarında azalmaya yol açmaktadır. Her iki durumda da üretim ve faaliyet gelirleri azaldığı için, devletin vergi gelirleri de azalmış olmaktadır.

19. yüzyıl Osmanlı Devlet'inin büyük miktarlarda verimli toprak parçalarının kaybedildiği bir dönem olmuştur. Osmanlı Devleti gibi, tarım devleti olan ekonomilerin toprak kayıpları, sermaye miktarını ve üretim kapasitesini doğrudan etkileyen unsurların başında gelmektedir. Tarımsal üretim azalmış ve Anadolu'ya

⁹³ Ebubekir KEKLİK, Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s.32

Balkanlardan büyük göçler yaşanmıştır. Üretici konumunda olan büyük bir kitle tüketici konumuna düşerek ekonomiye ciddi yük oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'ne gelir sağlayan zengin toprak parçalarının kaybı, bütçe gelir kalemlerinde azalmalara sebep olmuştur.

Açıklanan bu genel bilgilerden sonra Sultan Abdülaziz döneminin sonlarında yaşanan, kıtlık ve doğal afetlerin tarımsal üretime etkilerine örnekler verelim. 1872, 1873 yıllarında kurak iki yaz, 1874 yılında da su baskınlarıyla geçen bir ilkbahar yaşanmıştır. Üst üste gelen kuraklık ve arkasından gelen su baskınları üretimin azalmasına çok sayıda hayvanın ve insanın ölümüne neden olmuştur. Bu yıllarda hayvan sayısının onda bir, nüfusun % 25 oranında azaldığı ileri sürülmektedir. Tarım sektöründe yaşanan kıtlık ve doğal afetler mali bunalımın derinleşmesine etki etmiştir.

İflas kararının açıklandığı 1875 yılı ise, yüzyıl içindeki en büyük kıtlığın olduğu yıl kabul edilir. Çoğu yerde ürünler çok verimsizdi, seller yıllardan beri yaşananların en korkunçlarındandı ve bazı bölgelerde salgın hastalıklar çıkmıştı. Hükümet açlığı önlemek için erzak dağıtmak zorunda kalmıştır. Örneğin, Ankara bölgesinde, 1873 ve 1874'te nüfusun % 25'inin, çiftlik hayvanlarının da % 25'inin öldüğü bildirilmektedir. (Issawi, 1980, s. 7) Aşar ve diğer tarım vergileri büyük zorluklarla toplamış ve gelirlerde önemli ölçüde azalmalar olmuştur.⁹⁴

Ayrıca savaşlar, doğal afetler, gelir yetersizliği, işsizlik, vergilerin ağırlığı, asayiş bozuklukları gibi nedenlerle çiftçi kesim dâhil kentlere göçler başlamış ve tarımsal üretim, hayvancılık gibi sektörler güç kaybetmiştir.

Nüfus artışları, kentli nüfusun sayısını artırmıştır. Sanayileşmesini tamamlayamayan Osmanlı Devleti için, ani nüfus artışları büyük işsizlik sorunları doğurmuştur. Balkanlardan gelen insanlar varlıksız ve acınacak durumda Anadolu'ya yerleşmişlerdir. 1862 yılına kadar, göç eden insan sayısı 595.000 kişiyi bulmuştur. Bu kişiler Tuna Dobruca'ya, Orta Anadolu'ya ve Adana yöresine yerleştirilmişlerdir⁹⁵.

⁹⁴ Emine Kıray, a.g.e. s,148

⁹⁵ Hayri R. Sevimay, a.g.e., s. 37

4.2- DEVLETİN MALİ İFLAS KARARI

Tanzimat Dönemi'nde yapılan yenileşme hareketleri ve yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle, Osmanlı Devleti Hazinesinin durumu giderek kötüleşmiş ve 1861-1876 arası hazırlanan devlet bütçeleri neredeyse sadece borç ödeme mekanizmasına dönüşmüştür. Devletin hazırladığı mali bütçeler, Tanzimat'tan sonra devletin üstlendiği yeni fonksiyonları yerine getirebilmek için, asıl amacının dışına çıkarak, "Kamunun iç ve dış borcu nasıl döndürülebilir?" sorununa çözüm arayan bir yapıya kavuşmuştur. Bu durumun da sonsuza kadar bu şekilde gitmeyeceği anlaşılmış ve mali iflas kaçınılmaz olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin iflas kararı hakkında Avrupalı gözlemcilerin genel kanaati, baş aktörün Rus büyükelçi Kont Nikolay Ignatiev ile çok eleştirilen Mahmut Nedim Paşa olduğudur. Ancak Osmanlı Devleti'nin iflasını hızlandıran bir başka önemli olay, Balkan bunalımı ve 1875 yılında yaşanan büyük kıtlıktır.

Osmanlı Devleti aslında 1865 tarihinden itibaren mali yönden zayıflama işaretleri göstermeğe başlamıştır. Borç taksitleri çoğu zaman gecikmeyle, bankerler veya Osmanlı Bankası veya onun tavassutuyla temin edilen kısa vadeli istikrazlarla ödenebilmiştir. Esasen iflas beklenmeyen bir gelişme değildi. İflas 1870'li yılların başında gerekli hale gelmiştir. Ancak Osmanlı Bankasının sağladığı krediler, yabancı tasarruf sahiplerinin ne pahasına olursa olsun kazanma hırsıyla Osmanlılara borç vermeye devam etmeleri, Galata banker ve sarraflarının Osmanlı Devleti iflas ettiği takdirde alacaklarını tahsil edememe endişesiyle, muhtemel bir iflası önleme, en azından geciktirme gayretleri devletin iflasını bir süre daha ertelemiştir. 6 Ekim 1875 tarihinde Osmanlı hükümeti tarafından yayınlanan bir kararname ile iflas resmen ilan edilmiştir. (Ek 3) Hükümet İstanbul'daki yabancı devlet temsilcileri ve İstanbul gazetelerine tebliğ ederek iflas kararını kamuoyuna duyurmuştur. Kararnamede, 5 milyon Osmanlı Lirası tutarındaki bütçe açığını göz önüne alarak, borç faizi tutarının sadece yarısını nakit olarak, geri kalan kısmı, yeni basılıp dağıtılacak 10 yıl ödemeli, % 5 faizli tahvillerle ödeme yapılacağına karar verildiğini açıklamıştır. Gerek taksitlerin nakit ödenecek ilk kısmı ile gerek % 5 faiz getirili tahviller, toplam gümrük gelirleri, tütün ve tuz gelirleri, Mısır vergisi ve bunlar kâfi gelmez ise ağnam resmi karşılık olarak gösterilmiştir.

Hükümet 10 Ekim 1875 tarihinde aynı mahiyette bir bildiri daha yayınlamıştır. (Ek 4) Babialı daha sonra yayınladığı bir duyuru ile de alınan kararın gerekçelerini

açıklamıştır. Burada gittikçe büyüyen bütçe açıklarını kapatmak amacıyla istikrazlara devam etmenin gerek devlet, gerekse alacaklılar için bir felaket olacağı endişesiyle böyle bir yola gidildiği, Babıali'nin krizi bertaraf edebilmek amacıyla kısa zamanda denk bir bütçe hazırlayacağı, mevcut bütçe açığını kapatmak için köklü tedbirlere gideceği dile getirilmiştir. Ekonomiyi iyileştirmek amacıyla üretim artırılacak, bilhassa tarım teşvik edilecek, üreticiyi olumsuz etkileyen vergiler kaldırılacaktır. Beş yıl sonunda gelir ve gider arasında bir denge kurulmaya çalışılacaktır. Bu günkü bütçe açığı ve bir o kadar da dış borç ile hedeflenen noktaya varmak mümkün değildir. Osmanlı hükümeti beş yıl boyunca borç miktarını artırmayacak, alacaklıları zarara sokacak faiz ve anapara indirimine gitmeyecek, ülke kaynaklarını kurutacak yollara tevessül etmeyecek, üretimi olumsuz etkileyecek olağanüstü vergilerden kaçınacaktır. Bildirinin son kısmında, alacaklılar devletin içinde bulunduğu sorunları halledilebilmesi için yardımcı olmaya çağrılarak, Osmanlı Devletinin bütün taahhütlerini yerine getireceği, hükümet alınacak tedbirlerle kısa zamanda para darlığı ve borç yükünden kurtulacağı, bütün gayretini idari ıslahat, tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesine sarf edeceği ifade edilmiştir. Hükümetin bu denli özenli davranmasının sebebi, alacaklı devletlerin sert tepki vermelerini önlemek ve borçların ödenmesi konusunda garanti vermek istemesidir⁹⁶.

Ancak tüm bu gayretlere rağmen hükümet yeni bir karar ile Nisan 1876 tarihinde, iç ve dış borç ödemelerini durdurduğunu açıklamıştır. Bu tarihten itibaren hamiller, 1881 Muharrem Kararnamesine kadar hiç bir ödeme alamadılar. Osmanlı Devleti'nin ödenmemiş toplam dış borçları 200 milyon sterlin ve bunun yıllık ödemesi ise 12,5 milyon sterlindir. 1874 yılında hükümetin gelirleri 22 milyon sterlin, ihracatı da 19 milyon sterlindir. Borç-ihracat oranı 10,5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük, ihracatın % 66'sına, hükümetin gelirlerinin de % 57'sine tırmanmıştır. Ayrıca 16 milyon sterlin kadar kısa vadeli boru bulunmaktadır⁹⁷.

Borçların durdurulmasının üzerinden beş yıl süreyle hiçbir ödeme yapılmamıştır. Bu sürenin sonunda 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesi yayınlanmıştır. 6 Ekim 1875 tarihi ile 20 Aralık 1881 arası döneme "iki kararname arasındaki devre" denilmektedir.

Hükümetin iflas kararı, sermaye çevrelerince sürpriz bir karar olarak değerlendirilmemiştir. Ancak bu karar, devletin siyasi gelişmelerin çok yoğun olduğu

⁹⁶ Rifat Önsoy, a.g.e., s.106

⁹⁷ Emine Kıray, a.g.e., s.148

bir dönemde olması sebebiyle, bazı çevrelerde Osmanlı Devlet'ini Avrupa'da yalnız bırakmaya yönelik bir girişim gibi algılanmıştır.

İflas kararının ilanı sonrası, ülke içinde ve dışında şaşkınlık ve infial ile karşılanmıştır.

Avrupa'da Osmanlı Hükümeti aleyhine ciddi muhalefet ve protestolar yaşanmıştır.

Ödemelerin durdurulmasını takiben, çıkarılan tüm tahvillerin değeri düşmüştür.

Örneğin, 1869 istikraz tahvillerinin fiyatı, 1875 yılında 275 frank iken 1877 yılında 43,50 frank'a gerilemiştir⁹⁸.

Hükümetin kararı için en büyük tepki Osmanlı Bankası başta olmak üzere batılı para piyasalarında gerçekleşmiştir. Osmanlı Bankası direktörlerinden Forster ile Deveaux Osmanlı hükümetini ağır dille eleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin ellerinde tahvil olan alacaklarını aldattığı yönünde bildiri vermişler ve devletin bütün kredisinin yok edildiğini açıklamışlardır.

İngiltere'de konu parlamentoya taşındı. Söz alan milletvekilleri İngiliz hükümetinin konuya el atmasını istediler. Hatta Papalığa ait paraların bir kısmı, Osmanlı tahvillerinde olduğundan Papa dahi kararı eleştirerek tepki göstermekten geri kalmamıştır.

Ülke içinde ise en çok Galata bankerleri tepki vermiştir. Bankerlik kuruluşları olan Credit General Ottoman, İstanbul Bankası, Osmanlı Kambiyo ve Menkul Kıymetler Şirketi ile Osmanlı Bankası önemli kayıplara maruz kaldılar. Özellikle hükümetin dış borçlarına tavassut eden Credit General Ottoman iflas tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Babialı ise, istikrazların bir anda kesilmesiyle para sıkıntısına düşmüştür. Bu sıkıntıyı aşmak için eski bir yöntem olan Kaime basma yoluna gitmiştir⁹⁹.

4.3- İFLAS SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER

6 Ekim kararlarından mağdur olan, tahvil sahibi çoğu İngiliz ve Fransız yabancı alacaklılar, borçlu tarafın bir devlet olması sebebiyle dava yoluna gidemiyorlardı. Zamanın hukuk kuralları buna izin vermiyordu. Bu nedenle tahvil sahiplerinin ilk teşebbüsü, kendi hükümetleri ile irtibata geçerek Osmanlı hükümetine resmi girişimde bulunmalarını istemek olmuştur. Alacaklıların büyük kısmının arzusu, İngiltere ve Fransa'nın destekleyeceği uluslararası bir komisyon kurularak, Osmanlı maliyesine el

⁹⁸ Hakkı Yeniay, a.g.e.,s.51

⁹⁹ Rıfat Önsoy, a.g.e., s.111-113

konulması ve borçların tasfiyesi şeklindedir. Ancak İngiltere ve Fransız hükümetleri bu görüşe katılmayarak, Babıali'yi ödemeye mecbur etmenin mümkün olamayacağını belirtmişlerdir. Bu konuda 1848'de Lord Palmerston şöyle demiştir: 'Eğer İngilizler, sermayelerini bir ecnebi hükümete ikraz etmişlerse, bunu kazanç temini ümidi ile yapmışlardır ve borçlunun aczi halinde husulü taali olan zararları hesaba katmış olmaları lazımdır, eğer kendileri bu ihtimali nazarı dikkate almamışlarsa, hesaplarında yanılan her spekülatör gibi bunu neticelerine tahammül etmeleri icabeder'. Bu düstur, İngiltere Hariciye Nezaretinin her zaman tatbik ettiği bir kaide olmuş ve 1876'da Lord Derby ve 1880'de Lord Salisbury tarafından takip edilmiştir¹⁰⁰.

Bu gelişmeler üzerine, alacaklılar kendi aralarında teşkilatlanarak, Osmanlı hükümeti ile müzakere zemini aramaya başladılar. Alacaklılar arasında tahvillerin teminat derecesine göre gruplar oluşmuştur. Bu gruplar içinde kendilerini en emin hissedenler 1855 tahvili sahipleri olmuştur. Çünkü 1855 istikrazının kefaletini İngiltere ve Fransız hükümetleri imzalamışlardı. Bu bakımdan 1855 tahvil sahipleri, diğer alacaklılar ile kendilerini bir tutmuyor, beraber hareket etmek istemiyorlardı. Aynı şekilde, Mısır vergisi karşılık gösterilerek alınan 1854, 1858 ve 1871 tahvil sahipleri de aynı şekilde grup oluşturarak ayrı hareket ediyordu. Durumu en kritik olan tahvil sahipleri, Osmanlı Devleti umumi gelirleri karşılık gösterilerek yapılan 1865, 1873 ve 1874 istikrazının tahvil sahipleri olmuştur.

Tüm bu gelişmeler karşısında Babıali'nin tutumu ise, hükümetlerin devreye girmesi yerine kişiler ile görüşmek ve anlaşmak şeklinde olmuştur. Çünkü Avrupa'da genel anlayış, kişilerin tasarruflarını istedikleri gibi değerlendirmek de serbest olduğu ve kar, zarar konusunda kendilerinin sorumluluğu esastır. Bu anlayıştan ötürü, Osmanlı Devlet'i, yabancı hükümetlerin borçlar meselesine karışmasına her zaman karşı çıkmıştır. Tahvil sahiplerinin kendi aralarında ki menfaat ve görüş ayrılıkları sebebiyle borçlar uzun süre çözümsüz kalmıştır.

Osmanlı Hükümeti ise, iyi niyetini göstermek için, tahvil alacaklılarından oluşacak bir komisyonu görüşmeye davet etmiştir. İngiliz hamiller cemiyetinin reisi Avam kamarası azasından M. H. Hammond, borçların tasfiyesi için bir proje hazırlamıştır. Projeye Fransa ve İngiltere kefaletinde olan istikrazlar hariç tümü kapsama alınmıştır. Ancak proje kapsamında teklif edilen resmi mahiyette beynelminel bir komisyon

¹⁰⁰ Hakkı Yeniay,a.g.e., s.53

kurulması meselesi ve komisyonun sadece İngiliz alacaklılarını koruması gibi sebeplerle Osmanlı Hükümetince reddedilmiştir.

93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesi ve savaşın kaybeden tarafının Osmanlı Devlet'i olması sebebiyle, alacaklı olan tahvil sahipleri, Osmanlı Devleti'nin ağır savaş tazminatı ödeyeceği korkusuyla yeniden bir araya gelerek 1878 yılında hükümete yeni bir teklif sundular. Teklifte;

1-Mısır vergisi karşılık gösterilen 1854, 1855, 1871 istikrazları hariç, tüm istikrazlar birleştirilecek.

2-Bu istikrazların değerleri ihraç fiyatlarına indirilecek ve üzerlerine ödenmemiş faizler ilave edilecektir.

3-Bütün istikrazların faizleri % 5 olacaktır.

4-Hükümet istikrazlara karşılık, gümrük, tütün, tuz, pul ve müskirat hasılatını, Bulgaristan vergisini, Kıbrıs adası gelirini, patent vergisine yapılan zammın sonucu ortaya çıkacak hasılatın fazlasını tahsis edecektir.

5- Bu gelirlerin takibi için, Osmanlı, Fransız ve İngiliz hükümetlerince seçilecek ikişer üyeden teşekkül edecek altı kişilik komisyon kurulacaktır. Komisyonun başkanı Osmanlı üyeden olacak ve üyelerin maaşını Osmanlı Devleti ödeyecektir.

6- Kısa vadeli borçların ödenmesi ve kaimelerin piyasadan çekilmesi için Parisli bankerlerden 200 milyon frank borç verilecektir.

7- Tahsis edilen kaynaklardan önce borçların faizleri ödenecek sonra kalana meblağ anapara taksitlerine tahsis edilecektir.

8- Tahvillere tahsis edilen gelirler hariç Osmanlı Devlet bütçesi 14 milyon liranın altında kalırsa, tahvillere tahsis edilen kaynakların üçte biri hükümete verilecektir.

Ancak komisyonun teklifi hükümet tarafından benimsenmedi. Özellikle dört üyenin yabancı devlet tarafından atanması, ileride politik sorunlara yol açabileceği endişesi doğurdu. Ayrıca Fransız bankerler 200 milyon frank borç vermeye yanaşmadılar.

Bu arada 93 Harbi ağır bir yenilgi ile son bulmuştur. 3 Mart 1878 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ayastefanos (Yeşilköy) anlaşması imzalandı. Anlaşma şartlarında çok ağır savaş tazminatları vardır. Osmanlı hükümeti savaş tazminatı olarak Rusya'ya 802.500.000 frank, yani 35.310.000 Osmanlı lirası vermeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca Balkanlar ve Doğu Anadolu'da büyük toprak kayıpları yaşanmış ve Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlık kazanmışlardır.

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti'nden alacaklı olan tahvil sahipleri, 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Kongresinde, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatından önce kendi alacaklarının ödenmesinin görüşülmesini istediler.

Berlin kongresinde alacaklı tahvil sahiplerinin önerileri tartışılmış ve sonucunda 13 Temmuz 1878 yılında imzalana Berlin Anlaşmasında borçlar ile ilgili olarak şu kararlar çıkmıştır:

1- Bulgaristan Padişaha, miktarını büyük devletlerin belirleyeceği bir vergi ödeyecektir.

2- Doğu Rumeli gelirin bir kısmı Osmanlı borçlarının ödenmesine tahsis edilecektir.

3- Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devlet'inden aldıkları toprak nispetinde Osmanlı Borçlarına iştirak edecektir.

4- Babıali'nin Doğu Rumeli demiryolları üzerindeki yasal hak ve sorumlulukları tanınacaktır.

Bu anlaşma ile Osmanlı Hükümeti ilk defa resmi bir toplantıda borçlar mevzusunu büyük devletler ile görüşmüş ve tahvil sahipleri onların desteğini almıştır. Ancak anlaşma ile uluslararası bir komisyon kurulması fikri kabul edilmemiştir.

Osmanlı Hükümeti 1 Ekim 1878 tarihinde mali bir komisyon kurduğunu açıklamıştır. Alacaklı tahvil sahiplerini İstanbul'a davet etmiştir. Hükümet bu komisyonu kurarak uluslararası komisyon kurulmasını önlemeye çalışmıştır¹⁰¹.

¹⁰¹ Rıfat Önsoy, a.g.e., s. 131-140

Özetle, komisyon Osmanlı maliyesini tetkik ederek gelecek yıl için bir bütçe hazırlanması, hazinenin gelirini artırabilmek için tedbirler alınması, masraflarda tasarrufa gidilmesi, nezaretlerin bütçelerinin kontrol edilmesi ve nihayet kaimelerin kaldırılması ile ilgili rapor hazırlamıştır. Bu gibi tedbirler ile borçların en kısa sürede ödenmesi planlanmıştır.

4.3.1- RÜSUM-U SİTTE İDARESİ

Osmanlı Hükümetinin toplam borç yükünün önemli bir kısmını iç borçlar oluşturmaktadır. Bu borçlar kısa vadeli ya da dalgalı borçlar olarak da anılmaktadır. 6 Ekim kararları ile büyük zarara uğrayan Galata bankerleri ve devlete kısa vadeli avans veren Osmanlı Bankası, alacaklarını tahsil edemedikleri gibi yıl içerisinde ellerindeki tahvillerin % 500'den fazla değer kaybetmesi ile büyük sarsıntı yaşamışlardır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri Rusya'ya karşı yapılan savaşta devlete mali destek sağlamaya çalışmışlardır. Ayrıca Osmanlı Bankası 1877 yılında çıkarttığı müdafaa istikrazları dış piyasada alıcı bulamayınca, bunların hepsini satın alarak hükümete geçici de olsa rahatlık sağlamışlardır.

Bu gelişmeler karşısında, iç borç sağlayan yerli alacaklılar bir araya gelerek hükümet ile görüşme yapmaya hazır olduklarını bildirdiler. Bu arada yabancı alacaklılar hala bir birlik oluşturamamışlardır.

İç borçların, Galata bankerleri ve Osmanlı Bankasına ait olan 8.725.000 Osmanlı lirası tutarındaki kısmı için görüşmeler yapılmıştır. Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerinin temsilcileri ile yapılan müzakereler olumlu sonuç vermiş ve bunların alacaklarının sağlam bir esasa bağlanması yönünde istekleri kabul edilmiştir. Alacaklar karşılığında gümrük gelirleri hariç olmak üzere; pul resmi, alkollü içkiler vergisi, tütün tekeli gelirleri, İstanbul, Bursa, Edirne ve Samsun ipek kozası öşür gelirleri, İstanbul ve çevresi balık avı vergisi ile tuz tekeli resim gelirlerinden oluşan toplam altı gelir türü on yıl süreyle tahsis edilmiştir.

Galata bankerlerine ve Osmanlı Bankasına yapılacak borç ödemelerinin yönetim imtiyazını Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kurulan ve başına Romanya Reji İdaresinde büyük başarı göstermiş olan Fransız Hamilton Long'un getirilmiştir.

Anlaşma metninde yer alan gelir türü sayısı altı olduğu için de, Rüşum-u Sitte İdaresi (Altı Vergi İdaresi) adı verilmiştir.

Rüşum-u Sitte İdaresi, kendisine tahsis edilen gelirleri devlet hesabına toplayarak alacaklılara dağıtacaktır. İdare bu amaçla istediği kadar personel istihdam edebilecektir. Kuruluşun masrafları Rüşum-u Sitte gelirlerinden karşılanacaktır. Rüşum-u Sitte İdaresi Maliye Nezareti' ne bağlı olacaktır. Rüşum-u Sitte İdaresinin özelliği devletin, Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerine olan borcunu belirli bir kaynağa dayandırmış olmasıdır. Bu haliyle Duyun-u umumiye idaresinin kurulmasına giden yolu açmıştır.

Toplanacak gelirin üç ayda bir 275.000 liralık, yani yılda 1.100.000 liralık kısmı alacaklılara, kalan kısmı devletin diğer borçlarına aktarılması kararlaştırılmıştır. 13 Ocak 1880 tarihinde faaliyete geçen bu idare ile yerli alacaklıların, alacakları sağlama alınmış oluyordu¹⁰².

4.3.2- MUHARREM KARARNAMESİ VE DUYUN-U UMUMİYE İDARESİNİN KURULMASI

Rüşum-u Sitte İdaresinin kuruluşunu Avrupa ülkeleri dikkatle takip ediyordu. Rüşum-u Sitte İdaresi sadece ülke içerisindeki alacakları kapsayan, özel imtiyaz ve çözüm getiren bir uygulama olması ve ilk yılında çok başarılı bir performans göstermesi yabancı alacaklıların iştahını kabartmıştır. Başta Fransız ve İngiliz hükümetleri ile borç tahvil hamilleri Rüşum-u Sitte İdaresine itiraz etmişlerdir.

1880 yılı sonlarına doğru dış borçları faizler dâhil 252 milyon Osmanlı altın lirası gibi uzun vadede bile ödemesi çok zor bir rakama ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin dış borçları karşısında, alacaklılar işi siyasi bir müdahale şekline getirince, Osmanlı Hükümeti 3 Ekim 1880'de yayınladığı bir nota ile geri kalan dış borçların yeniden ödenmesine başlanması için bir çözüm bulmak üzere, alacaklı kupon sahiplerine, seçecekleri birer temsilciyi Hükümetle doğrudan görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a göndermeleri çağrısında bulunmuştur.

Bu nota ile Hükümet genel denetleme hakkı kendisinde kalmak üzere: Rüşum-u Sitte İdaresi'ne bırakılan ve yukarıda belirtilmiş olan altı gelir türüne ek olarak yeni gelir

¹⁰² Biltekin Özdemir, a.g.e., s.73

türleri tahsis edilerek bu gelirlerin tümünün yönetimini belirlemeyi ve ödemelerin kurulacak olan Osmanlı Duyun-u Umumiye İdaresi kanalıyla yapılmasını düşünüyordu.

Rüsum-u Sitte İdaresi gelirlerine ek olarak düşünülen gelir kalemleri şunlardır;

1- Halen % 8 olarak dondurulmuş bulunan gümrük resminin ileride yükseltilmesi halinde elde edilecek gümrük gelirleri fazlası,

2- Temettü vergisinin (gelir veya kazanç vergisinin) yükseltilmesinden sağlanacak gelir fazlası,

3- Doğu Rumeli eyaleti gelirlerinin fazlası,

4- Kıbrıs Adası yıllık gelirlerinin fazlası,

5- Bulgaristan emaretinin yıllık gelirlerinin fazlası,

6-Yapılacak düzenlemeler sonucu Devlet gelirlerinde sağlanacak ek artışlardan oluşacak gelir fazlalarıdır.

Esasen daha önceleri Osmanlı Maliyesini kontrol altında tutmayı öngören ve bu amaçla ‘Hammond Projesi, Tocgueville Projesi, Lord Beaconsfield ve Sir Strafford Projesi, Comtoir d’Escompte de France Projesi’ gibi ödeme planları öne sürmüş olan ve bunda başarılı olamamış bulunan Avrupa Devletleri, Osmanlı Hükümetinin çağrısı üzerine, bu defa İngiliz, Fransız, Avusturya, İtalya ve Alman temsilcilerin katılımı ile 1881 Eylül’ünde İstanbul’da toplandılar. Temsilciler uluslararası bir komisyon kurulmasını ortaya attılar fakat bu çözüm reddedilmiştir.

1 Eylül 1881 tarihinde ilki yapılan ve 20 Aralık 1881 tarihinde sona eren toplantılar sonucu mutabakat sağlanarak, Rüsum-u Sitte İdaresi yerine, kupon sahiplerinin seçeceği temsilcilerin de katılacağı bir Düyun-u Umumiye-i Osmaniye Meclis-i İdaresi kurulmasına karar verilmiştir. 20 Aralık tarihi, 28 Muharrem 1299 tarihine rastladığından anlaşma Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılmıştır. Kararname 1882 yılında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁰³

¹⁰³ Biltekin Özdemir, a.g.e., s.75

Yayınlanan Muharrem Kararnamesine göre, 1858, 1860, 1862, 1863, 1865, 1869, 1870, 1872 ve 1873 istikrazları dâhil edilmiştir. Fransa ve İngiltere'nin kefil oldukları 1855 istikrazı ile Mısır vergisi karşılık gösterilen 1854, 1871 ve 1877 istikrazları Kararname dışında bırakılmıştır.

Muharrem Kararnamesi toplam 21 maddeden oluşmaktadır. Maddeler sınıflanırsa üç gruba ayrılmaktadır:

- 1- Borç miktarlarının tespiti (1 – 7 arası maddeler,)
- 2-Borçlara tahsis edilen kaynaklar (8 – 14 arası maddeler)
- 3- Duyun-u Umumiye idaresinin kurulması (15 – 21 arası maddeler).

Birinci grupta kısa vadeli borçlar ile Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı tartışılmış ve yoğun tepkiler sonucu savaş tazminatı kapsam dışında bırakılmıştır. Diğer önemli konu ise borç miktarının indirilmesidir. Osmanlı Hükümeti 1854 – 1874 yılları arası yabancı piyasalardan 245.000.000 lira borçlanmış ancak hazineye giren meblağ sadece 122.497.000 lira olmuştur. Bu meblağdan komisyon ücretleri ve benzer masraflar düşülünce 119.400.000 lira kullanılmıştır.

Diğer taraftan Kararname imzalanana kadar Osmanlı Hükümeti borçların 10.718.250 liralık kısmını ödemiş ve geriye kalan kısım 108.681.750 lira olmuştur. Bu tutardan dâhil edilmeyen (İngiltere ve Fransa kefaleti olan ile Mısır vergisi teminatlı) borçlar düşülünce geriye 93.611.750 lira kalmaktadır. Dış borca Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası borçları (8.170.000) ilave edilince toplam 101.781.750 lira olarak tespit edilmiştir.

Borç tespitinden sonra indirim oranları tartışma konusu olmuş ve uzlaşma sonrası 20. 12. 1881 tarihinde tedavülde bulunan istikrazlar ihraç fiyatlarına indirilmesine karar verildi. 6 Ekimden itibaren ödemelerin durdurulması sonucu mağduriyetin giderilmesi için miktarı tespit edilen tutara % 10 nispetinde ilave yapıldı.

İkinci grup borçlara tahsis edilen kaynakları içermektedir. Bu konuya yukarıda detaylı olarak değinilmiştir. Kısaca tahsis edilen gelirler, Rüsüm-u Sitte İdaresine ayrılan kaynaklar ile Muharrem Kararnamesi ile bunlara ilave edilen gelir fazlalarından oluşmaktadır.

Üçüncü grup maddeler Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasını içermektedir¹⁰⁴.

Duyun-u Umumiye İdaresinin merkezi İstanbul'dur ve yönetim meclisi, yabancı alacakları temsilen beş ülke temsilcisi ile Galata bankerlerini ve yerli alacakları temsilen iki üye olmak üzere toplam yedi üyeden oluşmaktadır. Üyelerden birisi İdare Meclisi Başkanı seçilecektir. Üyelerin süresi beş yıl olup, Başkanlık beş yıl süreyle İngiliz ve Fransız temsilcilere aittir.

Duyun-u Umumiye İdaresinin görevi, yetki alanına giren gelirleri kendi teşkilatı, Reji İdaresi ve Tömbeki Şirketi eli ile toplayıp, yönetim giderlerini ve tahsilat masraflarını indirdikten sonra Devlet hissesini de ayırıp kalan miktarı Kararname kapsamındaki borçların yıllık faiz ve anapara taksitlerine ayırmaktır. İdare bir bütçe dâhilinde her ay, aylık gelir ve harcamalarını, her altı ayda bir Avrupa'ya gösterdiği meblağları ve senet hamillerine yaptığı ödemeleri, her yılsonunda da bilanço ve kesin hesabını Maliye Nezaretine sunmakla yükümlüdür.

Duyun-u Umumiye İdaresi Hükümetin denetimine tabidir. Hükümetin idare nezdinde bulunduracağı bir komiser ve kontrol memurları ile her türlü teftiş, inceleme ve soruşturma yetkisi vardır.

Duyun-u Umumiye İdaresinin asıl görevi, bir yandan mali işlerini iyi yönetemeyen ve mali yönden buhran içinde olan Osmanlı Devleti'nin gelirlerini toplayıp, borçlarını düzenli bir biçimde ödemeyi güvence altına almak, diğer yandan da uluslararası mali gözetim ve hatta denetim organı gibi faaliyet göstermek olmuştur¹⁰⁵.

Duyun-u Umumiye İdaresinin olumlu yönleri, Osmanlı mali yapısını disipline ederek yönetsel olarak katkısı olmuştur. Ayrıca borçların konsolidasyonunu sağlayarak borçlarda indirimler yapılmasını sağlamıştır. Olumsuz yönleri ise, Osmanlı Maliyesi içinde özerk bir idare oluşturulmuş ve ülke bir bakıma, devlet içinde devlet yapılanması suretiyle adeta yarı sömürge haline getirilmiştir. Devlet'in bütçe üzerinde tasarruf etme hakkı kısıtlanarak yetkileri sınırlanmıştır.

¹⁰⁴ Rıfat Önsoy, a.g.e., s. 154-155

¹⁰⁵ Biltekin Özdemir, a.g.e., s. 76

SONUÇ

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti yaşadığı tüm sorunların çaresi olarak Avrupalı Devletlerin yönetim ve uygulamalarını kabul ettiğini ilan etmiştir. Bu maksatla, Osmanlı Hükümeti öncelikle kamu kurumları ile hukuki ve mali alanlarda batı kaynaklı reform hareketlerine başlamıştır.

Mali alanda yapılan reformlara öncelik verilmesinin nedeni, Tanzimat'ın ilanı ile başlayan yenileşme hareketlerine ek kaynak yaratmak ve güçlü bir mali yapı kurmak olmuştur.

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin mali yapısında ki sorunları tespit etmek için, 1861-1876 arası dönemde hazırlanan mali bütçelerin analizi yapılarak, mali buhranın nedenleri değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin mali bütçeler hazırlamasının nedenleri arasında, kamunun gelir ve giderlerinde kontrol, denetim ve en önemlisi tasarruf yapma ihtiyacı sayılabilir. Bunların yanı sıra Avrupalı devletlerce bütçelerin yaygın olarak kullanılıyor olması da teşvik etmiştir.

Bu dönemin bütçeleri incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin en büyük sorunu, bütçe gelir kalemlerinin yeterli olmamasıdır. Tanzimat Fermanı sonrası devlete yeni görevler ihdas edilmiş, faaliyet alanları genişlemiş ve en önemlisi devletin yeniden organizasyonu ile yeni nezaretler ve kurumlar kurulmaya başlanmış, bu işlemler sonucunda da harcamalar da ciddi artışlar meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti ilk olarak vergi gelirleri artırmak için reform niteliğinde adımlar atarak vergileri daha sade ve ödeme gücü ilkesi ön planda tutularak, çeşitliliği azaltmaya gayret etmiştir. Vergilerin tahakkuk ve ödeme şekillerinde değişiklikler düşünerek iltizam usulünü kaldırmayı denemiş ancak gerçekleştirememiştir. 1861 yılında ise damga vergisi uygulaması genişletilerek, gelirlerde artış sağlama yolu aranmıştır. Tüm bu çabalara rağmen istenilen seviyede gelir artışları gerçekleştirememiştir. Gelirlerin azalmasında bir başka neden ise 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile başlayan liberal politikaların gümrük gelirlerinde azalmalara neden olmasıdır. Gümrük oranlarının indirilmesi ve iç

piyasaya üretim yapan sektörlerin, ithalata karşı korunmasız kalması da devletin vergi gelirlerinde ekstra azalmalara sebebiyet vermiştir.

Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan 1839-1876 arası zaman diliminde ihracatın özendirilmesi ile tarım sektöründe artışlar gerçekleşmiş ve bunun sonucunda aşar vergisinde kısmi artışlar yaşanmıştır. Ancak bu artışlar hiçbir zaman yeterli olmamıştır.

Bütçe gelir türleri içinde yer alan devletin faaliyet gösterdiği; postahane, telgraf, maden, orman, tekel ürünleri vb. gelir getirici sahalardan da istenilen düzeyde gelir artışları sağlanamamıştır.

Bütçelerin büyük oranlarda açıklar verdiğine, III. Bölümde değinilmiştir. Günümüz bütçelerinde açık miktarı % 3'ü geçtiği zaman, devlet için tehlike sinyallerin çaldığı, gerekli tedbirlerin alınması vaktinin geldiği söylenebilir. Bu noktadan yola çıkarsak, incelenen dönemin bütçe açıklarının ortalamasını aldığımızda neredeyse % 10 gibi yüksek bir oran karşımıza çıkmaktadır. Durumun vahameti o kadar ciddidir ki 1873-1874 yılı bütçesinde açık oranı % 19,42 ve 1875-1876 bütçesinde ise açık oranı % 17,5 gibi astronomik düzeylere çıkmıştır.

Devletler bütçe açıkları ile karşılaştıkları zaman genelde, olağan gelir kalemlerini artıramıyorlarsa önce iç borç (kısa vadeli veya dalgalı borç) kullanırlar ve açığı sübvansederler. İç borçlar kısa vadeli ve yüksek faizli olduklarından zorunlu kalınmadıkça başvurulmaması gereken bir yöntemdir. Ayrıca iç piyasayı daraltıcı etkileri olduğundan, vergi gelirlerinde azalmalara dahi yol açabilirler. Günümüzde de iç borçlar tercih sebebi değildir. Ancak Osmanlı Devleti iç borç imkânını sonuna kadar kullanmak istemiştir. Bir takım siyasi nedenlerden dolayı, yabancı ülkelerden dış borç alma konusunda çekingen davranmışlardır. Ancak Kırım Savaşına kadar dış borç kullanmadan idare edebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti kamu harcamalarını karşılamak için, para basma ve taşıy yöntemi de sık sık kullanmıştır. Bu yolla hem senyoraj geliri elde etmiş hem de kaimeler vasıtasıyla, kâğıt paraları bir nevi tahvil gibi kullanarak iç borçlanma türünü çeşitlendirmiştir. Bu durumun en büyük olumsuzluğu, karşılıksız para arzı artışları ile yüksek enflasyona sebep olunması ve enflasyon etkisiyle halkın ve sabit maaşlı kesimin fakirleşmesini doğurmasıdır. Dolaylı etkisi ise, fiyat artışları sonrası, sabit

olan vergi oranlarının gelirler de nispi azalmalara yol açmasıdır. Ayrıca halkın devlete olan inancı ve güveninde sarsıntıya sebep olarak, ekonomik beklentisini zayıflatmaktadır.

Bütçe açığını, sadece iç borç ile kapatamayan Osmanlı Devleti, Kırım Savaşının da etkisiyle dış borç kullanma yoluna hatta zorunluluğuna gitmiştir. Dış borçlar uzun vadeli olması ve iç borçlara göre daha uygun faizle alınabiliyor olması hükümete cazip gelmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda borçlanma maliyeti ciddi oranlarda yükselmiştir.

Osmanlı Devleti'nin mali sorunlarının başında toplam borç yükü gelmektedir. Bütçeler sadece, kamunun borçlarını çevirme aracına dönüşmüştür diyebiliriz. Öyle ki 1875-1876 yılı bütçesinde, o yıla tekabül eden borç ödemelerinin toplam giderler içindeki payı % 51,39 gibi yüksek bir orana ulaşarak, bütçe kaynaklarının yarısından fazlasını iç ve dış borç taksileri geri ödemesine ayırma zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Aslında Osmanlı Devleti bütçe açıklarını kapatmakta kullandığı dış borçları, yatırıma kanalize edip katma değer yaratabilseydi hem istihdam artışı hem de üretim artışı sağlayarak bütçe gelirlerini gerçek manada artırabilirdi. Ancak devlet zorunlu harcamalarını karşılamak için her türlü yolu mübah saymış ve günü kurtarmaya çalışmıştır.

Osmanlı Bütçelerinin eleştirilecek en önemli yanı, yatırım bütçesi planlanmaması ve dış borçlardan elde ettiği kaynakları katma değere dönüştürecek yatırımlara aktaramamasıdır. Dolayısıyla borcu ödeyebilecek duruma gelmek yerine, borcu ödemek için yine daha büyük maliyetli olan yeni bir borca başvurmasıdır. Modern çağda dış borçlar asla bütçe açıklarını sübvans etmek için kullanılmazlar. Özellikle büyük proje yatırımları için dış kaynak kullanmak, her devletin arzu ettiği bir yöntemdir.

Osmanlı bütçelerinin tahsisatlar (Gider Kalemleri) kısmı için; yukarıda bahsedildiği gibi bütçe gelirlerinin büyük bir bölümü iç ve dış borç anapara ve faizlerine gitmektedir. Bu durum dönem bütçelerinin en başta gelen zayıflığı olmuştur. Borç ödemelerinden sonra kalan tahsisat miktarı, zorunlu harcamaları bile karşılayacak tutarda olmadığından bütçeler devamlı açık verir pozisyona gelmiştir. Ayrıca saray

harcamalarının fazlalığı ve yönetici sınıfının israf boyutuna varan lüks tüketim harcamalarında bulunmaları durumu daha da kötüleştirmiştir.

Harcama kalemlerinden, Sultanın harcamaları ve Savunma harcamalarının nispi olarak azalma eğilimleri göstermesi, bu döneme denk gelir. Özellikle 1853 Kırım Savaşı ile 1877 Osmanlı Rus Harbi arasında kalan barış döneminde, askeri harcamalarda yavaş yavaş azaltmalar yapılmıştır. Sultanın harcamaları da oransal olarak büyük olmasına rağmen dönem içinde indirimler yapılarak, bütçelerde kaynak yaratma çabaları başlamıştır.

Nezaret harcamaları için, sadece idari harcamaları ve zorunlu harcamaları karşılayabilecek miktarlarda ödenek tahsis edilmiştir. Yatırım ve alt yapı harcamalarından sorumlu olan, Ticaret ve Nafia Nezareti ise, tahsisat miktarına göre idari faaliyetlerini gerçekleştiriyor, ancak ödenek kalması durumunda yatırım ve alt yapı harcamaları gerçekleştiriyordu. Ancak dönem içinde yapılan bu harcamalar kaynak sıkıntısından yetersiz düzeyde kalmıştır.

Dönemin sonlarına doğru doğal afetlerin, sert iklimlerin ve kıtlıkların yaşanması bunlara ilave olarak, savaşlarda kaybedilen toprak kayıpları ile ülke içindeki isyanların etkisiyle Anadolu kentlerine göçler hızlanmış ve ani nüfus artışları sonucunda da kamu harcamalarında artışlar meydana gelmiştir. Zor durumda olan Osmanlı maliyesi daha da kötüleşerek iflasa gitme süreci daha da hızlanmıştır.

Son olarak, Tanzimat'ın ilanı ile başlayan yenilikler ve Kırım Savaşı sonrası harcamalarda ki büyük artışların, iç ve dış borçlar ile karşılanması ve bu durumun kronik bir hal alarak devam etmesi sonucunda 6 Ekim 1875 tarihinde Osmanlı Devlet'i mali olarak iflasını ilgililere duyurmuştur.

EKLER

EK 1: HAZİNE-İ CELİLENİN MUVAZENE DEFTERİNİN SURETİ TANZİMİNE DAİR NİZAMNAME (1855)

İRADEİ SENİYE TARİHİ: 18 ZİLKADE 1271

DÜSTUR:

TERTİP: 1

CİLT: 1

SAYFA: 260

İradei seniye tarihi: 18 zilkada 1271

Yayımlandığı dustur: Tertip: 1 Cilt: 1 Sahife: 260

Sureti Hattı Hümayun mucibince amel oluna.

Birinci Madde: Beher sene Devleti Aliyenin kaffei masarifat ve varidatı tayin olunarak Muvazene Defteri namile bir defter yapıp iradei seniyei Hazreti Padişahiye muvafık olduğu halde bir senenin idarei umumiyei maliyesinde işbu muvazene esas olacaktır.

İkinci Madde: Masarifatı daimiye ikiye münkasem olarak birisi mukarrer ve muayyen ve her daireye ait olan masarifatı mahsusa ve diğeri Maliye Nezareti Celilesinden vuku bulan masarifatı umumiyedir. Birinci kısım masarifatı mahsusa evvela Hazinei Celilei Hossonln tahsisatı seniyesidir. Saniyen Devleti Aliyenin hali sulhde tuttuğu asakiri berriyesinin masarifatı daimiyesi olarak Nizamiye Hazinesinin muhassesatıdır. Salisen Tophanei Amire ve kaffei mühimmatı harbiyenin masarifatı daimiyesi olarak Tophane Hazinesinin muhassesatıdır. Rabian Devleti Aliyenin hali sulhde tuttuğu asakiri bahriyesinin ve Donanmayı Hümayunun masarifatı daimiyesi olarak Tersane Hazinesinin muhassesatıdır. Hamisen hükkamı şer'in maişetlerine ait Umuru Şer'iyeye muhassesatıdır. Sadisen hayrat ve müberrata mahsus olan varidatı vakfiyeden Hazinei Maliyenin idaresinde olan veridat bedeli olmak üzere Evkafı Hümayun Hazinesinin mürettebatı ve masarifatı hicaziye tahsisatıdır. Sabian gerek Dersaadette ve gerek taşralarda bulunan alelumum müstahdem ve mütekaiti mülkiye memurları maaşı vesair masarifatı mülkiye ve alelumum memaliki şahanede bulunan kuvvei zaptiyenin masarifi olmak üzere, umuru dâhiliye muhassesatıdır. Saminen dairei hariciye memurlara maaşı ve sefaretler masarifi olmak üzere, umuru hariciye

muhassesatıdır. Tasian umumen Dersaadette ve taşradalarda bulunan maliye memurları maaşlarıyla tahsilatı emval masarifi olmak üzere, umuru maliye muhassesatıdır. Aşiran dairei ticaret ve umuru nafia memurlarlarıyla ticarete ve umuru nafiaya muteallik masarifat mukabili, umuru ticaret ve nafia muhassesatıdır. Onbirincisi Nezareti Aliyesi Meclisi Vala riyasetile Hariciye Nezaretinde bulunan maarifi umumiye muhassesatıdır. İkinci kısım olan masarifatı umumiye evvela deyni harici ve evrakı nakdiye faizi murettebatıdır. Saniyen timar ve mukataat ve her nevi esham faizi mürettebatıdır. Salisen her dairenin masarifatı mahsusasından fazla olarak gerek Devletçe mühim ahvalde fevkalade vuku bulabilecek masarif için ve gerek bazı dairelerin masarifatı mukannenesinden fazla olarak Maliye Hazinesi tarafından zuhurat masarifatı için Hazinei celilenin bir sene zarfında tutacağı mal ihtiyatıdır.

Üçüncü Madde: Varidati daimiye dahi ikiye münkasim olup birisi doğrudan doğruya tahsil olunan emvali Devlet ve diğeri bilvasıta tahsil olunan varidattır Kısmı evvel evvela mali vergi ve bazı Eyaleti Şahanenin malı maktularıdır. Saniyen ianei askeriye vergisidir. Salisen maadin hasılatıdır. Rabian emlakı miriye hasılatıdır. Kısmi sani evvela gümrükleri varidattır. Saniyen varidatı öşriyedir. Salisen alelumum varidatı rusumiyedir. Rabian tapu ve kontrato ve evrakı sahiha hasılatıdır.

Dördüncü Madde: Daima duhul edecek senenin muvazenesi, umuru hesabiyede re'isi sene itibar olunan şehri martın iptidasından tanzim ve tayin olunacağından şehri marttan laakal iki ay evvel Maliye Nezareti Celilesi tarafından Muvazene Defteri Layiha olarak tanzim Babaaliye takdim kılınacaktır. İşbu layihada varidat masarifat ayrı ayrı iki defter olarak gösterilip varidat defterinde muayyen ve mukarrer olan varidatın başka başka yekûnları gösterileceği misillu gayri mukarrer olan her nevi varidatın dahi geçmiş üç senenin hasılatı birleştirilerek bitteslis, bu kıyasla her birinin topyekûnu ne olur ise tahmini olarak tayin olunacaktır. Masarifat defterinde dahi kezalik gerek masarifatı mahsusadan ve gerek masarifatı umumiyeden mukarrer ve muayyyen olan tahsisatın ayrı ayrı yekûnları konulduktan sonra, her dairenin senei sabıkaya tatbikan muhassesata dahi tahmini olarak konulup, malı ihtiyatın dahi mikdarı tahmini olarak tayin olunacaktır.

Beşinci Madde: İşbu Muvazene Defteri layihası canibi Nezareti Maliyeden Babialiyeye vurud ettikde Meclisi Tanzimata verilerek, Meclisi Valayı Ahkâmı Adliyeden dahi birkaç zat ile birleşilerek evvele mirde hangi dairenin varidat ve masarifatı muvazenesi

müzakere olunacak ise, ol dairenin Nazır ve memuru dahi celple emri muvazenenin müzakeresine bed ve mübaşeret olunup tayin ve tahsis olunduktan ve ol dairenin müzakeresi bittikten sonra, diğer daireler tahsisatı muvazenesine dahi sırasıyla bu vechile mübaşeret olunarak Muvazene Defterinin tanzim ve tesmiminde kaffei vukela hazır oldukları halde, bir Meclisi Umumi. akdolunup Defteri Muvazenenin kıraat ve müzakeresine iptidar olunacaktır. Meclisi Umuminin neticeî kararı olan Muvazene Defteri, Marttan bir hafta evvel tanzim ile Hazinei Celileye vesair iktiza eden mahallere ita olunacağından eyyamı müzakere ona göre tayin olunarak vakti mezkûrda tekml edilecektir.

Altıncı Madde: Her bir dairenin muhassesatı sırası ile ve ayrı ayrı kıraat ve tezkir olunarak Azayı Meclisin her biri tasarrufat hakkında iradı rey'e mezun olup her dairenin memuru, ol dairenin muhassesatı hakkında vuku bulacak es' ile ve ifadata cevap verecektir. Her dairenin muhassesatı üzerine vuku bulacak müzakerat bittikçe, ekseriyati araya müracaat olunacaktır. Ve muvazenenin her bir muhassesatı bu suretle takım takım kabul olunduktan sonra, umumu hakkında dahi ekseriyeti arayee müracaat kılınacaktır.

Yedinci Madde: Muvazene Defteri, bu suretle Meclisi Umumide karar buldukta zirine bir mazbata yazılıp ve umum aza tarafından temhir kılınıp atebî Seniyyei Mülukaneye arz ve takdim olunduktan nezdî Hümayunu Hazretî Şehin Şahide dahi rehini tasvip buyurularak balasa hattı humayunu Cenabı Mülukane ile tevşih buyruldukta, hükmü mer'iyülicra olacaktır.

Sekizinci Madde: Maddeî Sabıkada beyan kılındığı. vechile, muvazene Defteri, ba iradeî seniyyei Hazretî Padişahı karargır oldukta bir kıt'aya mahsusası bitterkim nezdî Ali Cenabı Şehin Şahide Tevkif buyrulmak üzere, takdim olunduktan sonra, aslı Meclisi Ali Tanzimatta hıfz ile bir sureti memhuresi, buyruldu ve sahi ali keşidesile, Meclisi Valaya ve Nezaretî Celilei Maliyeye ita ve irsal kılınacaktır.

Dokuzuncu Madde: Muvazene Defteri Maliye Nezaretî Celilesine gittikçe, her bir dairenin muhassesatı, baasına tahrir ile, bir ilmühaber yazılıp irsal kılınacaktır.

Onuncu Madde: Her daire, bir senenin muvazenesinde ne tahsis olunmuş ise onu olmağa mezun olup muhassısı içinde olarak, bir masrafı diğerine ve birinin masını diğer kimseye tahsis ettirmek üzere arz ve istizane mezun olup yine daire içinde olan

tahsisatın bu süratle tahvil ve tebdili dahi mutlaka emrüferman Hazreti Padişahiye menuttur.

Onbirinci Madde: Bir dairenin tahsisatından olan maaşlardan tebdil veya hal'vukuu ile bir maaş açık kalıp ta ve doğrudan doğruya hazinemanda olmasına.iredei Seniye müteallik buyrulmayıp ta, ol daire içinde aherine tahsis olunmak veyahut taksim edilmek lazım geİse, ol dairenin memuru bunu memhur takriri ile istizan edip Meclisi Valada görüldükten ve tasdik olunduktan sonra, atebey Seniyei Mülukaneye arz buyruldu ile muvafık iradei seniye buyrulduğu halde, iktizası icra olunacaktır ve müstakilen emri iradei Seniyei Mülukane müteallik buyrulmadıkça, bir dairenin muhassesatından olan bir akçe diğer masarifine verilmeyip bir daire muhassesatında tasarruf ile fazla vuku bulsa, onun diğer bir masrafına tahsisi dahi, yine usulü mezkûre üzere arz ve istizan ile iradei Seniyei Mülukane müteallik buyrulmaya mütevakıfıdır.

Onikinci Madde: Mahsusen iradei Seniye Müteallik buyrulmadıkça, bir dairenin Muvazene Defteri mucibinde olan muhassesatından diğer daireye bir şey verilmiyeceğinden ve bir dairenin maaşından diğerine geçirilmesi mümkün olamayacağından bunu arz ve istizane hiç bir daire memuru mezun olmayacaktır.

Onüçüncü Madde: Hazinei Hassadan mada, her bir nezaret ve daire, tahsisatı makabilinde bir senede vukubulan masarifatını ve Hazinei Maliyenin her bir daire için tesviye eylediği zuhurat masarifini mübeyyin defterini, senei atiyesi içinde arz etmeye mecbur olacaktır. İşbu hesapların tetkikine Meclisi Muhasebei Maliye memur olup, gerek bu meclisin vezaifi ve gerek muhasebatın tetkik ve kat'ı, nizamnamei mahsus ile muayyen olacaktır.

fi 18 zilkade sene 1271

EK 2: DEVLETİ ALİYENİN BÜTÇE NİZAMNAMESİ (1873)

İRADEİ SENİYE TARİHİ:6 TEMMUZ 1290

DÜSTUR:

TERTİP:1

CİLT:3

SAYFA:226

İradei seniye tarihi: 6 Temmuz 1290 4 cemadiyelahire 1291

Yayımlandığı dustur: Tertip: 1 Cilt: 3 Sahife: 226

Birinci Madde: Devleti Aliyenin varidat ve masarifatı umumiyesini mutazammın olmak üzere mevadı atıye ile tayin olunan usul ve kavaide tatbiken, beher sene bir muvazene defteri tanzim olunup evvela teşkil olunacak Bütçe Komisyonunda, saniyen Meclisi Vukelada tetkik ve ba-mazbata tasdik olunduktan sonra, bil istizan müteallik buyrulacak Emir ve İrade-i Seniye-i Hazreti Mülükane mucibince, ol senenin idare-i umumiye-i maliyesinde bu defter esasını ruamele ittihaz olunacak ve ol sene içinde işbu defterin havi olduğu masarifin bir akçe tezyidi veya varidattan bir miktarının terk ve tenzili kat'a caiz olmayacaktır.

İkinci Madde: Hazine-i Celilenin vuridatı murettebesi esasen iki kısma münkasım olup birisi doğrudan doğruya ve diğeri bilvasıta tahsil olunur. Kısmı evvel vergi ve Eyaleti mümtaze mali Maktuları ve Bedelatı Askeriye varidatından ve kısmı sani dahi Aşar ve Maadin ve Orman ve Emlaki Miriye varidatı ve Gümrük ve Duhan ve Tuz ve Ağnam ve Müskirat ve Evrakı Sahiha rüsumu ile sair rüsumatı müteferrika hasılatından ibarettir.

Üçüncü Madde: Hazine-i Celilenin masarifatı dahi kezalik esasen iki kısım olup birisi kat'a tenkis ve tehir kabul etmeyen masarifatı muvakkate ve mukannene ve diğeri tenkis ve tezyidi caiz ve mümkün olabilen Masarifi Mürettebedir. Kısmı evvel İstikrazatı Hariciye ve Eshamı Umumiye ve Eshamı Adıye tahsisatı ile Zeamet ve Timaret ve Mukataat ve Evkafı Kara bedeliyatından ve kısmı sani dahi Hazine-i Hassai Hazreti Şahane ve Evkafı Hümayun Hazinesi Mürettebatıyla Umuru Şer'iyeye ve

Devairi Dahiliye ve Nizamiye ile Maarif ve Maliye ve Hariciye ve Bahriye ve Tophane ve Ticaret ve Nafia Nezaretleri muhassasatından ibarettir.

Dördüncü Madde: Maliye Nezareti beher sene-i cedide-i maliyenin mebdei olan Marttan laakal iki ay evvel, yani Kanunu Evvelin nihayetinde varidatı mütenevviyanın, içinde bulunulan sene iptidasında Muvazene Defterine dahil olan miktarıyla sene-i atiyede hasılatı tahmin edilen miktarını ve yekdiğerine nisbetle tezayüt ve tenakusunun esbabı mucibesini mütezammın olmak üzere, numunesine tatbikan muvazeneli bir kıt'a Varidat Defteri tanzim ve tehyie eyleyecektir.

Beşinci Madde: Üçüncü maddede beyan olunan Devair ve Nezaretlerin Hazine-i Hassai Hazreti Şahanedan mada, her biri her senenin Kanunu Evvel gayesinin, içinde bulunulan senenin masarifatı ile sene-i atiyeye için muhtaç olacağı masarifi umumiyesinin defterini ittihaz olunan numune-i mahsusasına tatbikan, bervechi müfredat tanzim ve sene-i haliye ile sene-i atiyeye masarifi beyninde zuhur edebilecek fazla veya noksanın esbabı mucibesini izah ve terkim ile Babı Aliye takdim edeceklerdir.

Altıncı Madde: Madde-i sabıkada beyan olunan defterler Babı Aliden Maliye Nezaretine gönderilip Hazine-i Celilece hülase edilerek ve Hazinenin dahi doğrudan doğruya gerek kısmı evvel ve gerek kısmı saniden olan masarifi bu hulasaya ilave olunarak cümlesine şamil olmak üzere, numunesi mucibince tanzim olunacak hülasesi dördüncü maddede beyan olunan varidat defteri ile ve müteferriatı sairesile beraber nihayet kanunu Saninin nısfı evveli zarfında ba-takrir Babı Aliye iade ve takdim olunacak ve irat ile masrafın muvazenesinde masrafın fazlası görüldüğü halde bunların yekdiğeriyle tekabülü hakkında hazinece ittihazı tasavvur ve mütalaa olunan tedabir takriri mezkurda beyan kılınacaktır.

Yedinci Madde: Maliye Nezaretinden ba-takrir Babı Aliye irsal olunan Varidat ve Masarifat Defterleri Meclisi Vükelada mutelea ve bir dereceye kadar tetkik müzakere olunduktan sonra, gerek memurini devletten ve gerek hariçten, yani umuru maliyeye vukuf ve malumatı olan erbabı vüsük ve itimattan Meclisi Vükela marifeti ile intihap olunacak müteaddid aza ile bir reisten mürekkep olmak üzere, Bütçe Komisyonu namile teşkil kılınacak hey' ete havale ile orada evvela Varidatı Umumiye Defterinde münderic olan varidatı mütenevviyanın ve saniyen gerek bizzat Hazinei Celilenin ve

gerek devairi sairenin defterlerinde mürakkam olan masarifatın her bir kalemi yegan yeğan mütalaa ve tetkik ve icabı halinde Hazine-i Celileden ve her daireden memurları ve lüzüm görülürse devair rüesa-i kiramı celp ve davet ile istizah ve tetkik olunacaktır. Velhasıl işbu Komisyon iradın sıhhat ve hakikatını ve masrafın lüzüm ve meşruiyetini tasdik edebilmek için her türlü taharriyat ve tahkikatın icrasına mezun bulunacaktır.

Sekizinci Madde: Madde-i sabıka mucibince Varidat ve Masarifat Defterleri üzerine tetkikat ve icabına göre tashihâtı muktaziye icrasila tasdik olunduktan sonra, Komisyonca cereyan eden muamelatı tahkikiyenin tafsilatını ve irat ile masraf beyninde tefavüt zuhur eylediği halde, esbap ve keyfiyatını şamil bir mazbata yapılarak defatir ve evrakı müteferriasiyla beraber, Meclisi Vükelaya takdim olunacak ve irat ile masrafın muvazenesinde tefavüt bulunduğu takdirde husulü muvazenesi aranılıp bulunduktan sonra, bittasdik numunesi vechile Devleti Aliyenin Muvazene-i Seneviyesi Hülasa Defteri tanzim ve ba-mazbata Huzuru Ali-i Cenabı Padişahiye arz ve takdim olunup müteallik buyrulacak Emir ve İrade-i Seniye-i Hazreti Şahane mucibince aynıle ilan ile beraber icrayı iktizası zımmında defteri mezkûrun ziri Babı Aliden musaddak olarak maliye Nezaretine gönderilecektir.

Dokuzuncu Madde: Maliye Nezareti neşir ve ilan olunan Muvazene-i Umumiye defterinde her daire için tayin ve tahsis kılınan mabaliğın ait olduğu aksam ve fusulü gösterilerek miktarı icmalisini mütazammın olmak üzere her daireye başka başka, balası defterli birer kit' a ilmühaber ita edecektir.

Onuncu Madde: Her daire Maliye Nezaretinden verilen ilmühaberde münderic olan muhassesatı mukarrerinin münkasım olduğu aksam ve fusul dairesinde idareyi maslahata memur ve mecbur olup muhassesatı seneviyesinin haricinde bir akça sarfına mezun olmayacaktır.

On Birinci Madde: Maddeyi sabıka mucibinde, her daire muhassesatı mukarrerisinin haricinde bir akça sarfına mezun olmadığı misillu dahili muvazene bulunan varidatın sene içinde zuhur edebilecek fazlasiyle kapatılmak mümkün olsa bile, birinci madde hükümünce muvazene-i umumiye haricinde dahi külli ve cüz' i hiç bir suret ve sebeple masraf ihtiyari kat' a caiz olmayıp, fakat fevkalade bir halin zuhurundan veya atıye tehiri mazarratı külliyeyi istilzam edecek veyahut devlet ve memleketçe

menfaati azimeyi calip ve tecil ve tehiri ol menfaatin zevalini mucip esbaptan dolayı ihtiyarına mecburiyet hasil olan masarifin kabulü caiz olacaktır. Şöyle ki, esbabı sülüse-i mezkureden birinin tahkiki halinde harici-ez-muvazene ihtiyarına mecburiyet hasil olan masrafın ait olduğu daire tarafından miktarile esbabı mucibesi Babı Aliye ba-takrir arz ve iş' ar olunup evvela Bütçe Komisyonunda ve saniyen Meclisi Vükelada tetkikatı lazime icrasile ihtiyar olunacak masrafın esbabı mucibesi kabul ve tesdik olunduktan sonra, karşılığı bulunmaya ihtimam ile beraber, verilen karar ba-mazbata arz ve istizan olunarak müteallik buyrulacak Emir ve İrade-i Hazreti Padişahı mucibince ihtiyarı lazım gelen masrafın miktarı tashih ve ilave suretiyle ol senenin muvazenesine dercile ilan olunacaktır.

On İkinci Madde: Her daire senevi muhasebatı mukarreresinin sureti sarfiyatını mübeyyin muhasebe-i kat' iyesini müfredat vechile rü' yet ve tanzim edip senedatiyle beraber, müddeti muayyenesi zarfında behemehal Maliye Hazinei Celilesine ita edecektir ve işbu muhasebe-i kat' iyyenin şekil ve hey' etine muafik olacağı misillu bir daire muhasebatının münkasım olduğu aksam ve fusule ait olan masariften şayet yekdiglerine nakledilmiş masraf bulunursa esbab ve keyfiyeti muhasebeyi kat' iyye-i mezkurede izah olunacaktır.

On Üçüncü Madde: Madde-i sabıka mucibince devairden tanzim olunan Muhasebatı Kat' iyye defterleri Maliye Hazineyi Celilesine geldikçe Divanı Muhasebata havale olunarak ve Dairei Maliye masarifinin Muhasabe-i kat' iyye Defterleri ile Hazinin dahili muvazene olan bir senelik varidatı umumiyesinin miktarı ile ol sene zarfında tahakkuk ve taayyün eden miktarı sahibi bilmuvazene tezayüt ve tedenni eden miktarın esbab ve keyfiyetini mübeyyin defteri dahi, bittanzim Divanı mezkura ita kılınarak bunlar, orada takım takım tetkik ve masarifin müfredatı senedatiyle tatbik olunup lüzüm ve icabı halinde, her dairenin muhasebecisi ile Varidatı Umumiye Muhasebecisinin vesair lazım gelenlerin celbiyle her türlü tahkikat ve tetkikatı muktaziye icra kılındıktan sonra, sene iptidasında tanzim olunan Muvazene-i Umumiye şekil ve hey' etinde ve irat ve masrafın rü' yet olunan muhasebe-i kat' iyyesinde tebeyyün eden tefavütlerin irae eder yolda bir defter yapıp tafsilatı muktaziye mutazammın mazbatasile beraber Babı Aliye takdim olunacaktır.

On Dördüncü Madde: Divanı Muhasebattan tanzim olunan mazbata ile Muhasebe-i kat' iyei Umumiye Defteri, ibtida Bütçe Komisyonunda ve ba'de Meclisi Vükeleda

tetkik ve tasdik olunduktan sonra, ba-mazbata arz ve istizan olunarak müteallik buyrulacak İrade-i Seniyye-i Cenabı Padişahı mucibince, sene iptidasında yapılan Muvazene-i Umumiye misillü, ilan olunmakla beraber, Hazinece muamalatı mahsubiye ve kuyudiyesi icra olunmak üzere, Maliye Nezaretine havale olunacaktır.

On Beşinci Madde: Maliye Nezareti Hazine-i Celilenin varidatı umumiyesile Daire-i Maliye masarifinin idaresinden ve devairi saire muhasebatının rü'yet ve tetkiki hususunda kendisine terettip eden vezaifin ifasından mes'ul olduğu misillü her daire dahi masarifi muayyenesinin işbu kanuna tevfikân idaresiyle muamaleti hesabiyesinin süreti muntazamada cereyanından mes'uldur.

On Altıncı Madde: Her dairenin gerek muhassesatı makarreresinin münkasım olduğu aksam ve fusul dairesinde idare hakkında olan derece-i mezuniyeti ve memurlarının meratibi mes'uliyeti ve gerek şubatıle cereyan edecek muamelatı maliye ve münasebatı hesabiyesi nizamât ve talimatı mahsusa ile tayin kılınacaktır.

İrade-i Seniyyenin tarihi suduru 4 cemadiyelahire sene 91 fi 6 Temmuz sene 90

EK 3: 06.10.1875 TARİHLİ KARARNAME

Bu sene neşrolunan Devleti Osmaniye bütçesi açığı herkesçe malum olmuştur. İşbu açık 5.000.000 lirayı geçiyor. Yeni bir tetkik yapılsa işbu açığın mezkur rakamı da aşacağını gizlemeğe lüzum yoktur.

Bu vaziyet karşısında, istikraz kuponlarını zamanında ödeyebilmek için bankadan yeni bir istikrazda bulunmak ve bu suretle bir borcu tediye için başka bir borç yapmak usulüne müracaat, bütçe açığını günden güne fazlalaştırmak ve itimadı sarsmaktan başka bir şeye yaramaz.

Takip olan bu usul dolayısı ile itimat ortadan kalkmış ve Borsada eshamın hareketleri, tahvilatımız hamillerinin sermayelerinden zarar ettiklerini tamam ile göstermekte bulunmuştur.

Babıali bu hususta bu gün hakiki ve sağlam teminat bulmadığı takdirde, hamillerin bütün sermayelerini kaybedecekleri aşıkardır.

Hükümeti şahane, tekrar tam bir samimiyetle beyan eder ki, kendisinin alicenabane ve dürüst hissiyatı, sermaye sahiplerine ve sermayeleri Devlete hizmetler gören hamillere vahim zarar gelmesine hiç bir zaman müsaade edemez.

Teminata gelince, Babıali beyan eder ki, bankanın hakları ve imtiyazları mahfuz kalmak şartı ile, Gümrük umumi hasılatını, tuz, tütün varidatını, Mısır vergisini ve bunlar yetmediği takdirde, ağnam resmi gelirlerini, tayin edilecek sedikaların emrine amade bulunduracaktır.

Bu kadar ciddi teminatın derhal tahsisinden husule gelecek emniyet, umumi itimatsızlığı bertaraf etmek icap ettiğinden, Hükümeti şahane, bütçenin tam bir muvazenesi zımınında itimadı iade maksadı ile beş sene zarfında faizlerin yarısını nakden ve yarısını 5 % faizli tahviller ile ödemek tasavvurunda bulunduğu cihetle, kuponları yarıya indirmek zarureti hakkında eyice düşündükten sonra, bu günden itibaren, her kuponun yalnız yarısını nakden tediye karar verdiğini resmen beyan eder.

EK 4: 10.10.1875 TARİHLİ KARARNAME

6.10.1875 Tarihli Babialı beyanatı ve onu izah eden müteakip tebliğ, gerek Borsada ve gerek müteaddit sermaye sahipleri ve Bankaların tefsirlerine yol açtığından, Hükümeti Seniye, ileride her hangi bir müphemliğe mani olmak ve kat'i ve nihai izahat vermek maksadı ile aşağıdaki beyanatta bulunur:

1) Bu günden itibaren, Devleti Osmaniye dahili ve harici borçlarının faiz ve itfaları beş sene için yarıya indirilmiştir.

2) Bu kuponların tediyesi şöyle olacaktır:

Birinci yarım tamamen nakit ile ve ikinci yarım 5 % faiz getiren yeni esham ile; işbu faizler birinci yarımın vadesinde keza nakden ödenecektir.

3) Gerek birinci yarımın nakden tediyesine ve gerek mezkur 5 % faizin ödenmesine tahsis olunan teminat, Gümrük umumi hasılatı, tuz ve tütün varidatı, Mısır vergisi ve bunlar yetmediği taktirde ağnam resmi varidatıdır.

4) Eğer, mezkur beş sene geçince, 5 % faiz getiren bir sermayeye tahvil edilen kuponların ikinci yarımı itfa edilmez ise, ilk gelen harici istikrazın itfasına kadar, mühlet yeniden uzatılacak ve bu taktirde, serbest kalacak olan işbu ilk gelen istikraza ait teminat, faiz ve itfa dahil olduğu halde işbu yüzde beşin tamamen tediyesinde kullanılacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir 14*, (Yayına Hazırlayan: Prof. M. Cavid Baysun) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvüs Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt 3, Yapı Kredi Yayınları,
- AKAR, Şevket Kamil, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- BAYIR, Ahmet, *Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler, (Osmanlıdan Cumhuriyete)*, T.C. maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı:1993/12.
- BERKES, Niyazi *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, (18. Yüzyıl'dan Tanzimat'a Mali Tarih), Alan yayıncılık, İstanbul 1986.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Anadolu Kentleri*, (Derleyen: Tülay Ercoşkun), İmge Kitapevi.
- ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, 2001
- DAVISON, H. Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çeviren: Osman Akınhay), 2. Cilt, Papirüs Yayınları.
- DEMİR, Kenan, *Osmanlı Basınında İktisadi Kavram ve Süreç Üzerine Yaklaşımlar (1860-1873)*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para, Kaime*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ankara, TTK Basımevi, 1990.
- GÜRAN, Tefik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, TTK. Yayınları, XXV. Dizi, Sayı 8, Ankara 1989.
- GÜRAN, Tefik, *Osmanlı Mali İstatistikleri, Bütçeler 1841-1918*, Cilt 7, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- GÜVENLİ, Oktay *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul Y.M.M. Odası Yayını, c. 3

- HULKİENDER, Murat, *Bir Galata bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- KARAKOYUNLU, Yılmaz, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, Diyalog Yayınları, Ocak 1997.
- KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları.
- KAZGAN, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 22, Altın Kitaplar, 1. Baskı.
- KAZGAN, Haydar, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Roma Yayınları,
- KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri*, Cilt II, Orion Yayınevi, Cilt 1..
- KEKLİK, Ebubekir, *Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri ve Anadolu Islahatları*, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009
- KIRAY, Emine *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 3.Baskı, 2008.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi*, Vatan Yayınları 26.
- LEVIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çeviren: Metin Kıratlı), 9. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2004.
- MUTLU, Abdullah, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- NEBİOĞLU, Osman, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖNER, Erdoğan, *Kamu Maliyesi 1-Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri*, Maliye Bakanlığı APK Yayın No:1986/282.
- ÖNSOY, Rifat, *Mali Tutsaklığa Giden Yol-Osmanlı Borçları 1854-1914*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.
- ÖZDEMİR, Biltekin *Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1914 Borçlanmaları, Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası, Duyunu-u Umumiye İdaresi, Cumhuriyetin Kabul Ettiği Osmanlı Devlet Borçları*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2009.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Hülasa tül Efkâr Gazetesi ve 1873 – 1875 Arası Osmanlı Devletinin Ekonomik ve Sosyal Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

- PALA, Cenk, *Ekonomik Yaklaşım, Ekonomik Yaklaşım Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme*, Cilt 7, Sayı 21, Gazi Üniversitesi, İktisat Bölümü, Araştırma Görevlisi, 1996
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, I. Seçme Eserleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4 Basım.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı – Türkiye İktisat Tarihi 1500 – 1914*, İletişim Yayınları.
- PUR, Perviz, Hüseyin, *Osmanlıdan Günümüze Vergi Sisteminin Ekonomiye Uyumuna 1838-2012*, Otopsi Yayınları.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, 17. Baskı.
- SEVİMAY, R. Hayri, *Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, Cumhuriyete Girerken Ekonomi, Kazancı Hukuk Yayınları No:142, İstanbul 1995.
- ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Bilimsel Araştırma Dizisi:6, İşaret Yayınları.
- ŞENER, Abdüllatif, *Sona Doğru Osmanlı (Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar)*, Birleşik Yayınevi, I. Baskı, Ankara 2007.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 5.Baskı, Nisan 2000.
- ÜNAL, Özkan, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı – Alman İlişkileri (1856/1914)*, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2009.
- YENİAY, Hakkı, *Osmanlı Borçları Tarihi*, Sümerbank Şeflerinden Mehmet İhsan Matbaası, Ankara 1936.